

55145

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDINENSIS

ACTA IUVENUM

TOMUS II.

SECTIO PHILOGIA ET HISTORICA

SZEGED
HUNGÁRIA
1962.

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Tanácsa és a Magyar
Kommunista Ifjúsági Szövetség Szegedi Tudományegyetemi Bizottsága

Szerkesztőbizottság :

Dr. Mérei Gyula
Dr. Ágoston György
Dr. Nyiri Antal
Dr. Nagyády József
Dr. Kovács Sándor Iván
Meggyes Edit
Lendvai Mária
Németh Jenő
Varsányi Péter
Végh József

A kiadásért felel : Dr. Mérei Gyula dékán

A MAI NYUGATNÉMET PEDAGÓGIA ÉS NEVELÉS IDEOLÓGIAI-POLITIKAI TARTALMA

Hajdu Emőke

V. évf. bölcsész h.

NEVELÉSTUDOMÁNYI LÉLEKTANI INTÉZET

A fiatal nemzedék nevelése társadalmi-történeti jelenség, s mint ilyen mindenkor láttukre egy adott állam politikai rendszerének és ideológiai nézeteinek.

A mai nyugatnémet nevelés eszméi-világnézeti tartalma, sőt maga az iskolarendszer struktúrája is a NATO politika és az új háborúra való készülődés szolgálatában áll.

A kérdés, amely e tények tudatosulásakor mindenkiben felvetődik, ez : Hogyan és honnan vezetett idáig az út ? Hogyan lehetséges, hogy a II. világháború befejezése után alig 17 évvel Európa közepében újra létezik egy olyan állam és azon belül egy iskolarendszer, amely nemcsak hogy nem írtotta ki a Hitler-korszak borzalmas eszméit, hanem egyenesen azok újraszülőjévé és továbbfejlesztőjévé vált ?

A mai nyugatnémet iskolarendszer kialakulását csak történeti összefüggéseiben érthetjük meg, s ezért vizsgálatánál vissza kell mennünk 1945-ig.

Az 1945 szeptemberében megkötött potsdami szerződés követelésével iskolaügyi téren így hangzottak :

„ A német nevelésügyet úgy kell átalakítani, hogy a nácista és militarista tanok teljes kiküszöbölése lehetővé váljék, és ugyanakkor a demokratikus eszmék eredményes fejlődése bekövetkezhessék.” - idézet a potsdami egyezményből /Potsdamer Abkommen und andere Dokumente aus der Zeit des II. Weltkriegs-Kongress Verlag Berlin 1959 80. old./.

Az egyezmény szellemének megfelelően a szövetségesek által meg-
szállt tartományokban egymás után mutatkoztak a demokratikus iskolare-
form első jelei. Hangsúlyozni kell, hogy e törekvések ekkor még valóban
demokratikusak, jellegük haladó, és ha következetes megvalósításuk siker-
ült volna, akkor a nyugatnémet iskolarendszer ma nem volna Európa leg-
reakciósabb iskolarendszereinek egyike.

A Hamburger Lehrerzeitung például, a hamburgi tanítók hivatalos lap-
ja, 1948-as évfolyamának 7. számában cikket közöl, melyben előterjesztí a
pedagógusoknak az iskolaügy megreformálására irányuló törekvéseit. Az
egységes, zsákutca nélküli iskolarendszer bevezetésén kívül a taneszközök
egységessé tételét és a szegény sorsú tanulók anyagi támogatását követelik.

Schleswig-Holsteinben törvény jelenik meg az iskolareform megvalósi-
lásáról. Az elemi iskolai oktatás időtartamát 4 évről 6-ra emelik, kimondják
az osztatlan iskolák megszüntetését, és tanulmányi segélyek bevezetését a
rászorulóknak számára. Külön figyelmet érdemel Hessen tartomány alkotmányá-
nak egyik iskolaüggyel foglalkozó bekezdése, amely így hangzik :

„ Az ifjúságot a hivatásbeli alaposságra és a politikai
felelősségtudatra kell nevelni. A történelemtanítás legyen a mult-
nak hű és hamisítatlan ábrázolása-. Nem lehet megtérni olyan tör-
ténelemfelfogást, amely a demokratikus állam alapjait veszélyezteti. »
/Schulrecht Hessen/A/ Erg. Lfg I. old. - 1956 május 10./

1949 szeptembere, Németország kettészakadása minden téren és így az
iskolapolitika terén is döntő jelentőségű volt.

Németország nyugati részén a demokratikus iskolareformra való törek-
vések kora lezárult. Megerősödött a reakció és a fentebb említett demokra-
tikus követelések megvalósítására részben nem került sor, részben pedig a
meglévőket is eltörölték. 1955. febr. 13-án a nyugatnémet szövetségi tartomá-
nyok minisztereinőkei egyezményt kötöttek Düsseldorfban, amely újra a régi,
az uralkodó osztályok gyermekeinek kedvező, a klérussal szorosan együtt-
működő iskolarendszert szentesítette.

Az egyezményt meghatározatlan időre kötötték, és egyelőre 10 évre
van érvényben. 10 év leforgása után az egyezményből kiválni készülő szö-
vegséges tartománynak 1 évvel előre be kell jelentenie szándékát.

Az 1955-ös düsseldorfi egyezmény tehát minden erővel igyekszik szefogni és egyégesíteni a szövetségi államok iskolarendszerét. Egyen mereven elzárkózik mindennemű reformtörekvéstől. Ennek köszönhető, hogy ma a nyugatnémet iskolarendszer egyike a legelmaradottabbaknak és Európában és ahogy Rodenstein professzor a német tanítószövetség egyik kongresszusán kifejezte, megérett arra, hogy muzeumba tegyék.

A reakciós nyugatnémet iskolarendszer ideológiai igazolására az elmúlt években egész sor új elmélet született, másrészt pedig a háború utáni fasiszta korszak sovíniszta, nacionalista, szélsőjobboldali tanai is vábbélnek és hatnak a mai nyugatnémet ifjúságra.

A számunkra hírhedté vált „Übermensch-elmélet” a nyugati kultúrány tana, a „Der Drang nach Osten”, – Ostforschung – vagyis kelet-tatás mind-mind újraéledt, újra hat, fiatalok millióit mérgezi meg, és kéli elő szellemileg egy új, minden eddiginél borzalmasabb háborúra.

Dr. Theodor Wilhelm, a flensburgi pedagógiai iskola tanára dolgoz napjaink egyik, a kapitalista országokban folyó osztályharc számára esélyesebb elméletét, az u. n. Partnerschaft elméletet, melyet magyálán legjobban a barátság, partnerság szóval adhatnánk vissza.

Maga az a tény, hogy Th. Wilhelm újra hangot kap a nyugatnémet óglában, azt igazolja, hogy a náci korszak vezető ideológusai ma szerephez jutnak és tömegbefolyást nyernek. Th. Wilhelm a hitleri időkben az „Internationale Zeitschrift für Erziehung” c. pedagógiai lap egyik szerkesztője volt, és legnagyobb hatású cikkei, – hogy csak néhányat említsünk – „A faj mint a neveléstudomány alapfogalma”, „A nemzeti nevelés célja és eredményei”, „A nemzetiszocialista nevelés alapvonásai” jól megvilágítják akkori tevékenységét.

A partnerság elmélete, amellyel legújabban színrelépett, azt hirdeti, hogy a modern kapitalizmusban a technikai fejlődés következtében a munkás és tőkés közötti életszínvonalbeli ellentét lényegesen csökkent, sőt maga az ideális nagyüzem sem más, mint a tőkés és munkás harmonikus együttműködése, hiszen a vállalkozás sikerében – szerinte – mindkét fél egyenlő mértékben érdekelt. Az elmélet óriási veszélye a nevelés

terén éppen abban van, hogy a dolgozó osztályok gyermekeibe eleve a békülékenység szellemét neveli bele, megtévesztésükre szolgál, az osztályharc és az alapvető osztálykülönbségek elkenéséhez vezet.

Az ifjúságot megtévesztő, félrevezető jellegénél fogva nem kevésbé veszélyes az u. n. szociális kapitalizmus elmélete sem. A módszer, a visszaélés a szocializmussal és a szocialista szó valódi tartalmával a hitleri időkből ismeretes. Gondoljunk csak a nemzeti szocializmusra, amely a szocializmus fedőnév alatt az emberi történelem legaljasabb, legfasisztább törekvéseit takarta.

A szociális kapitalizmus elméletének alkotói azt hirdetik, hogy a kapitalizmus korunkban már olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy egyre jobban hasonlít a szocializmushoz, nemcsak a termelés szervezettsége tekintetében, hanem a dolgozók életszínvonalának emelkedése terén is.

A Rheinische Merkur c. lap 1957 június 12-i számában cikk jelent meg „A szociális kapitalizmushoz vezető uton” címmel.

„... a weimari köztársaság idején lehetetlen lett volna még szociális kapitalizmusról beszélni – írja a cikk szerzője – akkor a két szó „szocializmus” és „kapitalizmus” kizárni látszott egymást. Ma azonban örömmel látjuk, hogy a két szó jelentésében közelebb került egymáshoz.”

A cikk fejtegetése nyilvánvalóan hamis. Ilyen csalások árán igyekszik a mai nyugatnémet rendszer a szocializmus és kapitalizmus kibékíthetetlen ellentétét elmosni, és ezzel az ifjúságban, főleg pedig a dolgozó osztályok gyermekeiben jelenlévő forradalmi szellemet leszerelni. Az ok, amiért ma újra a történelem folyamán már egyszer bevált módszerhez, a legszélsőségesebben jobboldali törekvések „szocializmussá” kereszteléséhez folyamodnak, ma ugyanaz, mint Hitler idejében. A dolgozó tömegek és főleg az ifjúság rokonszenve a szocializmus eszméje iránt nőttön nő, s ezt támogatja a szocialista országok békés építő munkájának sikere is.

Az osztályellentétek és a szocialista és kapitalista társadalom alapvető ellentétének elleplezését szolgáló elméletek mellett újra élnek

és hatnak a mai nyugatnémet politikai-ideológiai nevelésben a kiváltságos osztályok gyermekeinek magasabb értelmi színvonalát igazolni törekvő elméletek.

A neveléstörténet folyamán ilyen tartalmu elméletekkel a legkülönbözőbb korokban és országokban találkozunk, kezdve a platonai elitelmélettől a középkori, a tudást csak a kiváltságos klérus birtokába helyező elméleteken keresztül egészen a polgári korszak olyan filozófusai, mint Gustav Le Bon, Oswald Spengler, Mosca, Ortega y Gasset és nem utolsósorban Nietzsche.

A nevelési elitelmélet napjainkban legközismertebb újraélesztője és propagátora Valentin Müller, a nürnbergi egyetem tanára, 1956-ban "Tehetség és szociális rétegződés a fejlett ipari társadalomban" címmel /Köln, Opladen 1956/ megjelent könyvében fejti ki elméletét.

A könyv a burzsoá műveltségmonopólium létjogosultságát igyekszik igazolni. E célból az embereket tehetségesek és tehetségtelenek csoportjára osztja fel, és megállapítja azt is, hogy a tehetség az emberrel vele születik, és vagy van, vagy nincs, de fejleszteni nem lehet.

"A tehetségesebbek - írja Müller - az idők folyamán képessé váltak arra, hogy kisebb tehetségű konkurrensaiket a létért való harcban legyőzzék, és a társadalom vezető erőivé legyenek. Ugyanakkor a tehetségtelenek, az "ösproletárok" - vagyis akik születésüknél és értelmi képességüknél fogva Müller szerint egyaránt arra voltak predesztinálva, hogy proletárok legyenek" - ebben a szociális rostáló folyamatban lesüllyedtek, és proletárok lettek."

Nem más ez az elmélet, mint egy rosszul sikerült kísérlet a mai nyugatnémet ipari proletáriátust saját sorsával kibékíteni, és a proletárgyerekeknek megmagyarázni, hogy születésüknél és értelmi képességük-nél fogva a társadalomban sohasem lehetnek mások, csak proletárok.

Az elitelmélet nevelésben való gyakorlati megvalósulását mutatja az 1958-ban a Német Tanítószövetségek Munkaközössége által kidolgozott, s az NSZK iskolarendszerének átalakítását célzó reformtervezet, az u. n. Kerettírv, amely társadalmi vezetőréteg kiképzésére külön iskolatípust

javasol. /Studienschule/ Itt a szellemi elitréteg az elemi iskola IV. osztálya után már a kisebb tehetségű gyerekektől elkülönítve folytathatná tanulmányait és készülne társadalmi "feladatára", a nyugati kultúrfölény megőrzésére.

Érdekeselek és tanulságosak Theodor Litt filozófiai-pedagógiai nézetei, annál inkább, mivel Littnek széles tábora van a haladó gondolkodású nyugatnémet pedagógusok körében is. Ennek oka, hogy Litt a Hitler-korszakban fasisztaellenes volt, és ezért annak idején katedrájától meg is fosztották. Ma azonban nézetei már nem számítanak haladóknak, mivel filozófiájában irracionalista, neveléelméleti téren pedig fatalista tanokat hirdet. Az ember szerinte a szükségszerűségek bábja, s ezen a nevelés nem változtat sokat.

Világos, hogy ez a felfogás közvetlen gazdasági alapját a mai német imperializmus szerkezetében leli, s ez az ideológia, amely a mai nyugatnémet pedagógiában is érvényesül, az ifjúságot passzivitásra, kilátástalanságra neveli és a legjobb talajt nyújtja a cinizmusnak, a huligánkodásnak és a fiatalkori bűzözésnek.

A nyugatnémet pedagógia, leghírhedtebb és nálunk is legtöbbször ismertebb része a keletkutatás /Ostforschung/ és a vele kapcsolatos keletismeret /Ostkunde/, amely nyíltan a nyugatnémet tanulóifjúság revansizista szellemű nevelését szolgálja.

Maga a keletkutatás, mint tudományág nem újkeletű, hanem egyidős a német világuralmi törekvésekkel, amelyek a rohamléptekben fejlődő német kapitalizmussal egyidőben, a XIX. száz. végén indultak meg.

Célja : történelmileg, földrajzilag, néprajzilag igazolni, hogy a Németországtól keletre fekvő területek fölötti uralomhoz Németországnak joga van.

Az első kelet-európai történeti tanszék 1892-ben alakult a berlini egyetemen; vezetője Theodor Schiemann, II. Vilmos elszánt híve volt.

Első virágkorát a keletkutatás a Hitlerfasizmus éveiben élte. A II. világháború után néhány évre tevékenységük visszaszorult, de már 1949-ben a Keletkutatók Német Társasága újra megkezdte tevékenységét.

1950-ben alakult a marburgi Herder-intézet, amely a legjelentősebb a keletkutató intézetek közül, és ezt követte a kisebb intézetek egész sora.

Szorosan a keletkutatáshoz kapcsolódik a keletismeret bevezetése az iskolákban, amelyet a szövetséges államok kultuszminiszterei rendeletekkel tettek kötelezővé, de amely mint a nyílt revansizmus eszköze a tanárok körében erős ellenállásra talált.

A keletismeret bevezetésének célját Baden-Württemberg tartomány kultuszminiszterének 1952. december 6-án kelt rendelete fogalmazza meg igen világosan.

Cél: „az egykori keleti német területek kulturális javainak és kulturális hagyományainak ápolása az iskolákban.” /Erlass des Kultusministers Baden-Württembergs vom 12. 1952. Nr. 4247 Amtsbl. 1/1953/

A német Nevelés- és Oktatásügyi Bizottság, amelynek olyan közismerten NATO politikát támogató pedagógusok is tagjai, mint Erich Weniger és Hans Bohnenkamp professzorok, 1956. december 16-án kiadta a „Javaslatok a keletismerethez” c. okiratát, amelyben kifejti, hogy a keletismeretet nem mint külön tantárgyat kell tanítani, hanem általános tanítási elvként kell, hogy érvényesüljön az összes tantárgy tanításakor, nemcsak az alsó- és középfokú iskolákban, de a főiskolákon is.

Különösképpen alkalmassak a keletismeret közlésére az olyan tantárgyak, mint a német, a földrajz, a történelem és az állampolgártan.

Az okirat kifejti továbbá, hogy nemcsak a tananyagot kell áthátolni a keletismeretnek, hanem az egész iskolai életet is. Az osztályterem falát díszítsék a keleti német tájak képei, a gyermekek szünetben játsszák a keleti német területek népi gyermekjátékait. Meg kell ismerniük e területek történelméről, földrajzán kívül a népszokásokat, népmeséket. Tudatosítani kell bennük minden lehető eszközzel a birodalmi gondolatot, azt, hogy nemcsak az NDK, hanem az összes német lakosú területek a nagy német birodalom részei, így Ausztria, Bánát, Bácska, Szilézia, Szlovákia sőt Lengyelország is/ és nem szabad feladni a reményt, hogy ezek egykor ténylegesen is az anyaországhoz fognak tartozni. Nem más ez, mint a legreakciósabb,

legnacionalistább törekvések megvalósulása a nevelésügy terén.

Most lássunk néhány konkrét példát arra, hogyan tükrözi a történelem, ez a politikai belemagyarázásokra legjobban alkalmas tantárgy a keletismeret hamisításait.

A Muggenthaler által írt középiskolai történelemkönyv már az ókor tárgyalásakor kiemeli, hogy közvetlenül a népvándorlást megelőző időkben az Elba és a Weichsel folyó között germán törzsek laktak, akiket csak a népvándorláskor nyugatra nyomuló szlávok szorítottak ki eredeti településükről.

Ebből a történelmi tényből Muggenthaler levonja a következtetést, mely szerint az Elba és Weichsel közötti terület a német nép történelmi öröksége.

Az ilyen és ehhez hasonló belemagyarázásokhoz tulajdonképpen nem is kell kommentár. Egyszerűen nevetségesek.

Igen szellemesen cáfolnak rá az NDK Központi Pedagógiai Intézete által kiadott « A keletismeret, mint eszköz a nyugatnémet ifjúság revansista nevelésére » c. könyv / Tribüne Verlag und Druckereien der FDGB./ szerzői a német népnek az ilyen népvándorlás előtti időkben szerzett nagyon is kétes értékű jogaira.

«Fasiszta faji politikusok megállapították, hogy őseink a magas északra, egy mondabeli országból Atlantiszból jöttek – írják a szerzők. – Ránk németekre nézve egyáltalán nem volna csábító megoldás, ha ebből más népek azt a következtetést vonnák le, hogy a germánok utódainak vissza kell menniük őshazájukba, a magas északra, sőt egyenesen a többé nem létező Atlantiszra.» /Die Ostkunde – ein Mittel zur revanchistischen Erziehung der westdeutschen Jugend 25. o./

A huszita háborúkban a cseheknek a németekkel vívott harcát felhasználják a szomszédos népek elleni sovíniszta gyűlölet szítására, azáltal, hogy kiemelik, mennyire gyűlölték a csehek a német népet.

A legsúlyosabb ferdtésekre azonban éppen a legujabbkori történelem ad lehetőséget.

Az «Élő múlt» című gimnáziumi történelemkönyv az I. világháború

okainak elemzésekor gondosan elkerüli a valódi okot, a nagyhatalmak közötti politikai és gazdasági ellentéteket, és ezeket írja :

„ A tudományos kutatás megállapította, hogy 1914-ben egy népnek és egy kormánynak sem volt szándékában általános háborút kezdeni. De a kölcsönös bizalmatlanság a nagyhatalmak között elviselhetetlenné vált. Ezért tartották a politikusok a háborút elkerülhetetlennek. Egyikük sem tiltakozott a szerencsétlenség ellen. Egy angol államférfi mondta : Belesodródtunk a háboruba.» /F. Hayn, Leb. Verg.: Klett Verlag 1955, 79. o./

A II. világháború tényeinek meghamisítása még könnyebb, hiszen ez már részben megtalálható a náci Németország történetírásában is, és a jelenlegi nyugatnémet tankönyvek részben onnan vették át.

Ausztria „Anschluss-át” és Csehszlovákia lerohanását úgy ábrázolja az „Élő múlt” c. tankönyv, mint a német kisebbségek felszabadítását, amely a néphangulat nyomására történt. A Szovjetunió elleni támadást pedig úgy állítják be, mint preventív háborút, amelyet Németország a szovjet támadás megelőzésére kezdett el.

„Hitler úgy vélte, hogy Sztálin hamarosan meg fogja indítani a háborút Németország ellen. Még ma sem tisztázódott, hogy ennek a feltevésnek volt-e reális alapja». /Lebendige Vergangenheit 129. o./

Nem feladata a dolgozatnak a német történelmi tényeinek meghamisításáról a fentieknél részletesebb ismertetést adni, de célom volt az előbb felsorolt példákkal illusztrálni a keletismeret hatását a történelem tanítására a nyugatnémet iskolákban. Ezeknek a gátlás nélküli és mindenki számára nyilvánvaló hamisításoknak következménye a haladó nyugatnémet pedagógusok egy részének folyton növekvő ellenállása ezzel a szélsőségesen militarista és revansizista ideológiával szemben.

Az Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung 1961. febr. 1-i számában „Egy szükséges megfontolás” címmel cikk jelent meg Helmut Clemens tanár tollából. A szerző e cikkében minden eddiginél élesebben támadja a keletismeret reakciós és az ifjúságra legnagyobb mértékben káros ideológiai tartalmát.

Személyényeket emel ki a „Deutsche Ostkunde” c. lap egyik 1959 szeptemberi számából, amelyben Dr. Anton Willinek karlsruhei tanár „Miért

nem mondhatunk le a keleti német területekről ?» cím alatt a legszélsőségesebben nacionalista s a hitleri idők szellemére emlékeztető módon követeli vissza a keleti német területeket. «Ez a kérdés – írja Willimek – számunkra létkérdéssé nőtt, és arra kényszerít bennünket, hogy visszaköveteljük mindazt, ami egy 700 évig tartó kulturális tevékenység alapján örökre a miénk, és csak államilag szentesített rablás útján vehették el tőlünk.»

Clemens rámutat arra, hogy nem más ez a cikk, mint nyílt bevallása az újraéledt revansizista törekvéseknek. Ezután az egész német pedagógus társadalomhoz szól, és felhívja figyelmüket a nyugatnémet ifjúságot fenyegető veszély nagyságára, mert Willimek és a hozzá hasonló, akik visszaélnék nevelői hivatásukkal, az új háborúra való készülődés szellemét oltják bele az ifjúságba.

A fentiekből megállapítható, hogy a keletkutatás és a vele kapcsolatos keletismeret a mai nyugatnémet pedagógia legveszélyesebb, mert legszélsőségesebben nacionalista és revansizista ideológiai tartalmának hordozója.

Közvetlenül és leplezetlenül jelenik meg benne a keleti területek meghódításának gondolata. A kelet felé való terjeszkedés mellett azonban nem mulasztja el a német militarizmus a nyugati területeknek saját céljaira való megnyerését sem.

Ezt a feladatot szolgálja pedagógiai vonalon az «Európai nevelés» eszméje.

Ezen eszmének leglelkesebb propagátora Dr. Friedrich Schneider, aki «Európai nevelés» c. könyvében a legkülönbözőbb imperialista ideológiákat olvasztja össze: Revansizmust, klerikalizmust és antikommunizmust.

Elméletének igazolására a népek közötti összefogás szép eszméjét használja fel – de ez csak külszín.

«Az Európáért való lelkesedés – írja Schneider – egy lelki vákuumot tölt ki, amelyet az én ifjú koromban a nép, a haza, és az uralkodóház iránti szeretet – mondjuk ki nyugodtan: egy bizonyos nacionalizmus pótolta.»

/Europäische Erziehung 149.0, Verlag Herder Basel /Freiburg/ Wien 1959./

A két generáció közötti eszmei-ideológiai fejlődés lényegét tehát a nacionalizmustól az internacionalizmusig, a hazaszeretettől az egyesült

Európa gondolatáig való eljutásban szeretné megjelölni Schneider.

Ez azonban csak látszat. Nézzük meg, mi az 'európai nevelés' tetszetős humanista-internacionalista külseje mögött rejtőző valóság !

Az 'európai nevelés' eszköz lenne Schneider szerint az Európai Egyesült Államok létrehozásához.

Az Európai Egyesült Államok gondolata nem új. Már az I. világháború idején felvetődött megteremtésének lehetősége, de Lenin már akkor kifejtette, hogy az 'Európai Egyesült Államok megteremtése kapitallista viszonyok között vagy lehetetlen, vagy reakció.' /Lenin : Az Európai Egyesült Államok jelszaváról, 1915./

Ezek szerint Schneider Egyesült Európája vagy egy jószándéku, de minden reális talajt nélkülöző ábránd, vagy egy Nyugat-Európában kialakítandó reakciós revansizista blokk létrehozására irányuló kísérlet.

Könyvének vizsgálatakor kiderül, hogy az utóbbiról van szó. 'Az Európa-eszme és a gazdaság' c. fejezetben kifejti, hogy mit jelent számára az Európa-fogalom. Az Európai Egyesült Államok 16 országot fogna össze: Írországot, Izlandot, Norvégiát, Svédországot, Dániát, Nagy-Britániát, Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot, Francia-országot, Olaszországot, Ausztriát, Svájcot, Portugáliát, Görögországot, Törökországot.

Ezen országok azonban mindössze egy 3,6 millió km² területet jelentenek 292 millió lakóssal, Európa viszont - a ezt minden földrajzkönyv tanúsítja - 10 millió km² területet és 555 millió lakost jelent.

Schneider tehát kirekeszt az Európai Egyesült Államok tervezetéből 6, 4 millió km² területet és 263 millió lakost.

Ebből láthatjuk, hogy szó sincs itt a valódi értelemben vett Egyesült Európáról.

Nézzük, mivel okolja Schneider az Európa szónak a szokásos jelentéstől eltérő használatát !

Kifejti, hogy a földrajzi Európa-fogalom helyett a kulturális Európa-fogalmat alkalmazza, amely 'magában foglalja a görög-római örökséget, a kereszténységet és a modern tudományt'.

Nem más ez tehát, mint a nyugati kultúrfölény elméletének jelentkezése,

Az "európai nevelés" célját is demagóg formában fogalmazza meg.

"Az európai kulturörökséget biztosítani és Európa népeiben tudatos-
sá tenni, egy európai öntudatot képezni ki bennük - ez jelenleg elsőrendű-
en fontos feladatunk". /Europäische Erziehung 24. o./ Kifejti továbbá, hogy
az "európai nevelést" /épp úgy, mint a keletismeret tanítását/ az iskolákban
nem külön tantárgy formájában kell megvalósítani, hanem legyen a tanárok
célja az, hogy az "európai nevelés" gondolata minden tantárgyat, sőt lehe-
tőség szerint még a tanulók iskolán kívüli munkáját is áthassa.

A tantárgyak közül a történelem tanítása lenne a legalkalmasabb esz-
köz erre, az iskolán kívüli nevelésben pedig harcolni kell "az új európai
taneszközök megalkotásáért és a meglévők szélesítéséért". /Europäische
Erziehung 201. o./

E célból ajánlja Schneider a különböző országok tanulójának levelezé-
sét, európai gyermekváros létesítését, kutatómunkát az Európa-egyetem szá-
mára, filmeket és könyveket, amelyek az európai integráció eszméjét hirdé-
tik.

Az ok-okozati összefüggés végső soron világosan kitűnik Schneider
könyvéből : Európai nevelés, melynek célja a tanulóba beleoltani az Egye-
sült Európa gondolatát. Egyesült Európa, vagyis egyesült nyugati tömb kiala-
kítása a szocialista országokkal szemben.

Minden tetszetős külszín ellenére is kitűnik így az Egyesült Európa
elmélet reakciós, antikommunista politikai-ideológiai tartalma.

A dolgozat nem törekszik, de terjedelménél fogva nem törekedhetne
teljes képet adni a mai nyugat-európai pedagógia összes ideológiai irányzatai-
ról.

Egy átfogóbb kép megrajzolásakor említést érdemelt volna a klérus fo-
kozódó befolyása az iskolaügyre, különösképpen Bajórországban, vagy az
u. n. "politikamentes nemzedék" nevelésének problémája.

Azonban a fentiekből is kitűnik, hogy a mai nyugat-európai pedagógiában
teljes az eszmei zűrzavar.

A legkülönbözőbb áramlatok küzdenek egymással, ám ha közelebbről
vizsgáljuk őket, rájövünk, hogy a látszólagos ellentmondások mögött a gon-

dolait mag csaknem mindenütt ugyanaz :

A revansizista, militarista szellem újraélesztése és tudatosítása az ifjúságban. Ennek okát pedig a reakció, katonai államszervezetben kell keresnünk, amely a harmadik, minden eddiginél borzalmasabb világháboru előkészítésén fáradozik, és ehhez az embertelen törekvéshez teljes egészében meg akarja nyerni magának a felnövekvő új nemzedéket.

A nyugatnémet tanítók és tanárok legjobbjai azonban már látják, hogy ezek a pedagógiai kísérletek teljes csődhez vezetnek. Nem véletlen, hogy az elmúlt években egymás után születtek meg - igaz, hogy a legkülönbözőbb elvi platformokon álló - reformtervezetek, melyek az egész nyugatnémet iskolarendszer megreformálását tűzték ki célul.

Ezek közül legelőremutatóbb, és a szocialista országok által is örmömmel üdvözölt az u. n. "Schwelmi kör" kezdeményezése, akik 1952 tavasza óta minden évben megtartják a német pedagógusok húsvéti nagygyűlését,

Céljuk : pedagógiai eredmények elérésén túl nem kevesebb, mint a két Németország demokratikus alapokon nyugvó újraegyesítése.

Ez már politika, de vezérük Dr. Helling büszkén mondja : " Mi schwelmiek politikai pedagógusok vagyunk !"

Kezdeményezésük eleinte egy kis csoportra korlátozódott, de ma már az öntudatosuló tanárok egyre nagyobb számban csatlakoznak hozzájuk,

Mottóul nagy elődjüknek, Adolf Diesterwegnek szavait választották Ő

"El fog jönni egykor az idő, amikor az emberek a kardokat sarlókká változtatják. Olyan kor lesz ez, amely a milliónak, akiket most a háborúra és a háborús gépek készítésére használnak fel, meg fogja adni a lehetőséget az embernek emberré való képzésére."

A schwelmi pedagógus kör tagjai harcolnak ezért a korért, és így ők a mai nyugatnémet pedagógia legelőremutatóbb, leghaladóbb gondolatának képviselői,

Der ideologisch-politische Inhalt der Westdeutschen Pädagogik und Erziehung

Die Erziehung der neuen Generation ist eine gesellschaftlich-historische Erscheinung, und ist immer eine richtige Widerspiegelung des politischen Systems und ideologischer Ansichten des gegebenen Staates.

In der Geschichte des heutigen westdeutschen Schulsystems war September 1949, die Spaltung Deutschlands in zwei verschiedene Teile, ausschlaggebend.

Nach 1949 sind eine ganze Reihe reaktionärer Lehren in westdeutscher Erziehung wiedererlebt, und ausserdem wurden auch neue revanchistisch-militaristische ideologische Ansichten erschaffen.

Aus diesen ideologischen Ansichten möchte diese Arbeit nur die wichtigsten hervorheben. Die hier erwähnten und dargelegten Theorien der heutigen westdeutschen Pädagogik sind folgende :

Die Partnerschaftstheorie, die Elitetheorie, die Ideologie des sozialen Kapitalismus, die Ostforschung, Ostkunde und die Theorie der europäischen Erziehung.

Gegenüber dieser reaktionären Lehren als eindeutig positive und fortschrittliche Erscheinung kann die Arbeit des sog. „Schwelmer Kreises“ westdeutscher Pädagogen ausgewertet werden. Ihre Tätigkeit wurde auch in den sozialistischen Ländern mit Freude begrüsst, und zeigt eine vorwärtsweisende Tendenz in der heutigen westdeutschen Pädagogik.

Felhasznált irodalom :

1. Die Ostkunde- ein Mittel zur revanchistischen Erziehung der westdeutschen Jugend /Tribüne Verlag und Druckereien des FDGB/
2. Die Saat der Gewalt /Tribüne Verlag und Druckereien des FDGB/
3. Rudi Beyer : Wohin ? /Kongress-Verlag Berlin/
4. Westdeutsche Schule- im Gleichschritt, marsch !/Herausgegeben/
5. vom Zentralvorstand der DPZI, Berlin/
5. Vergleichende Pädagogik /DPZI Sektion Pädagogik des Auslands und Westdeutschlands/ Heft 1/2, 1961.
6. Wachsender Widerstand gegen die revanchistische „Ostkunde“ -Berichte über die kulturpolitische Entwicklung in der Bundesrepublik -Heft 2, 1961.
7. Zur Diskussion über den „Rahmenplan zur Umgestaltung des westdeutschen Schulwesens“ -ebenda- Heft 2, 1960.
8. H. Lauterbach : Die Elitetheorie in der westdeutschen Pädagogik -Pädagogik Heft 10, 1960.
9. Dr. Helmut Stolz : Sozialdemokratie und politische Bildung -Pädagogik Heft, 7, 1960.
10. Dr. habil. Gerd Hohendorf : Theodor Wilhelm alias Friedrich Oetinger und die Restauration der faschistischen Pädagogik in Westdeutschland-

Pädagogik Heft 12. 1960.

11. Herbert Mahr : Die Demagogie der " Europäischen Erziehung"
-Pädagogik Heft 3. 1961.

12. Die Ideologie vom "Dritten Weg" und die Bildungspolitik der SPD
-Pädagogik Heft 2. 1960.

SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS A MAGYAR KÖZOKTATÁS

KÉRDÉSE

Varsányi Péter

NEVELÉSTUDOMÁNYI LÉLEKTANI INTÉZET

I.

A polgárosodás képviselői mindig nagy szerepet tulajdonítottak a nevelésnek. Nem csoda, hogy amikor nálunk is megindult a küzdelem országunk polgári átalakításáért, e mozgalom vezetői is felkarolták a nevelés ügyét, s haladó szellemű oktatás megvalósításán fáradoztak. Azonban a magyar iskolaügy Bécsről függött, s ha ezen a téren bármilyen eredményt óhajtottak elérni, akkor kemény, szívós küzdelemre volt szükség. Az iskolaügy nem maradhatott pusztán kulturális kérdés, hanem a nemzeti függetlenségünkért folyó harc egyik küzdőterévé vált.

A polgári átalakulást, s ennek következtében a nemzetté válást célzó törekvések már az 1790-91. országgyűlésen felmerültek. A gazdasági, társadalmi és politikai reform szükségességének gondolata nem öltött ugyan határozott formában testet az országgyűlés törvényeiben, de mégsem sikkadt el teljesen. A LXVIII. t. c. a követi utasításokban felvetett sérelmek és kívánságok alapján a legközelebbi országgyűlésre törvényjavaslatok kidolgozásának kötelezettségével 9 bizottságot küldött ki. Országos bizottság foglalkozott a nevelés kérdésével is. Ezt II. Lipót dekrétuma így körvonalazza:

„Mivelhogy a közlérsadalom jóléte főképen az ifjuság nevelésétől függ : azért ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek, hogy a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztessék ki, amely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után törvényel közé iktatás végett bemutatja.» /1/ A fentiekben megjelölt bizottságok még az 1790-es év folyamán megalakultak, s 1792-93-ban már munkához is láttak. Ezek a bizottsági munkálatok még nem tettek lépéseket a fennálló viszonyok gyökeres átalakítására, mivel alapjában véve a feudalizmus talaján állottak. A művelődésügyi bizottság első sorban a magyar nyelv kérdésével foglalkozott, de felmerült a gyakorlati oktatás gondolata is. Tessedik Sámuel tervezetében már a gazdasági téren haladni akaró ország igényei öltöttek testet. Tessedik ugyanis benyújtott javaslatában a népoktatás fejlesztését, gyakorlati gazdasági irányúvá tételeét sürgette. Felmerült ezenkívül a mezőgazdaságtan magasabb foku, az egyetemen, akadémiákon és középiskolákban történő tanításának kérdése is. Gyáripárunk fellendítése érdekében pedig mechanikai és technikai iskolák felállítására nyújtottak be javaslatot. A bizottság a javaslatok közül többet a magáévé tett, bár összefoglaló jelentése az erőteljesebb gazdasági irányt első sorban az alsófoku oktatásban kívánta érvényre juttatni. Ez a jelentés 1792. őszén már javaslat formájában öltött testet, amely eljutott Széchenyi Ferenc egykori titkárához : Hajnóczy Józsefhez is, aki a konzervatív szellemben fogant tervezet egyes megállapításaival kapcsolatos megjegyzéseit a margóra írta : „Ügyelni kell rá – mondja a tervezet – nehogy az alsóbb néposztályok fiait túl nagy számban fóduljanak az iskolába, és így a mesterségek elnéptelenedjenek.» A haladó gondolkodású, radikális Hajnóczy ehhez a következő megjegyzést füzte : „Ez a félelem fölösleges. Előjogaink, kiváltságaink és mentességeink bőségesen gondoskodtak arról, hogy ez elő ne forduljon és minden rend arra törekszik, hogy a nem-nemesek mélységes tudatlanságban nevelkedjenek és a telhetséges szellemeket

elfojtsák.»/2/ A király «nagyvonalu» beleegyezése a nevelési reformba azonban csak porhintés volt a nemesi mozgalom szemébe. Az udvar igazi véleményét a népnevelés kérdésében Sándor Lipót főherceg, a nádor juttatta kifejezésre, amikor is 1795-ben a királyhoz azt írta, hogy az ifjúság « a leggonoszabb elvekkal » van eltelve. A falusi iskolákra vonatkozóan pedig a következő nézetét hangoztatta : «szükségüket nem tudom belátni, mert attól félek, hogy a parasztoknak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük, s amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás és olvasás a falusi népnek véleményem szerint itt nem szükséges.» /3/ Lényegében, amikor a király a nevelésről, mint feleségijogról beszél, ezzel és az ehhez hasonló felfogásokkal azonosítja magát.

A XIX. sz. fordulóján a falusi iskolák alacsony szinten állottak. A legtöbb helyen a tanításnak sem a tárgyi sem a személyi feltétele nem volt meg. Azí, hogy ez nem légből kapott kijelentés, bizonyítja egy 1806-ban megjelent munka, amely Nagyajtai ifjabb Cserey Farkas tollából került ki : « A legfontosabb és legágazatosabb veszély a falusi iskola-mesterek csekély száma és képzettsége. De hogy minden tekintetben megfelelő iskolamestereket kaphassunk, szükséges, hogy a falusi mesterek állapota tisztaságesebb karba helyeztődjön, fizetése nagyobbuljon s új ösztönzések által is mind kedvek, mind szorgalmatosságuk gyarapíttasson, mert az igazat megvallva, a mostani falusi iskola-mestereég bizony szegénységbe sors.»/4/ Miben látja Cserey a kivezető utat ? Idézzük szavait : azért, hogy «mi hátrább ne maraggyunk, vegyük munkába azon eszközöket, melyek a megvilágosodásra vezethetnek. Mivel pedig ezt az ember tökéletesedés által nyerheti meg, a tökéletesedéshez pedig helyesen intézett és jókori neveléssel juthat, kívánatos a falusi nevelésnek módgyával foglalkozni»./5/

Ezt a szükségletet szánta a kor mindegyik kiemelkedő politikusa felismerte, s meg is tette a szükséges lépéseket, amelyek a magára talált nemzet első lépései voltak. Az 1825-27-es nevezetes reform-országgyűlésen Széchenyi István kezdeményezésére életrehívták a Tudos

Társaságot, amely jelentős tényezőjévé vált Pest irodalmi várossá válásának, s egyben a magyar nyelv intézményes felkarolásának. A nevelésügyi bizottmánynak szerény javaslataival /a gimnáziumban legalább egy tárgy magyar nyelvű tanítása, mezőgazdasági és műszaki felsőbb intézetek létesítése, népiskolákkal kapcsolatban alsó foku ipariskolák/ az udvar politikája miatt nem valósulhattak meg. Ezeket nyomtalanul kitörölni a nemzet tudatából azonban még az udvar sem tudta. A nyelvtörvények hatására egyes megyék hazafias kötelességüknek tartották, hogy saját hatáskörükben segítsék elő a magyar nyelv ügyét. 1826-ban Vas megye határozatot hozott a népoktatás magyarra tételeiről és javításáról is. A határozat jelentőségét a következőképpen lehet summázni: "A magyar nyelvű, javított egységes oktatás programja az egységes polgári kultúra megteremtésének szélesebb kaput nyitott a puszta nyelvművelésnél és terjesztésnél, mert a határozatok megalkotóinak tudtán kívül sokkal bőlgőbb lehetőséget nyújtottak a polgári világnézetű közönség nevelésére." /6/

A haladás képviselői nagy reményekkel várták az 1832-es országgyűlést. 1828-30 között dolgozták át az 1790-91-i országgyűlés reformtervezeteit. Ezek a munkálatok óriási hatással voltak Széchenyre is, Kossuthra is, s általában a haladó mozgalom tagjaira. A reformtervezet által kiváltott izgalom tetőpontjára hágott, amikor köztudomásúvá vált, hogy a nádor a bizottmányok anyagát nemcsak az országgyűlés elé terjeszti, hanem megvitatás céljából a megyéknek is leküldi. Ettől kezdve a megyék arra készültek, hogy a maguk körében vivják meg a harcot, s haladó követi utasításokkal semlegesítsék a konzervatív jellegű országos munkálatokat. Ekkor jelent meg a Hítel, amelynek hatása ez a felfokozott légkör is fokozta. Bár a Hítel számtalan nevelési problémát vet fel, a népnevelést, a népoktatást még nem tárgyalja. Ez nem véletlen, de erre a kérdésre majd később térünk ki. A nádor a reformtervezetek anyagát 1830 végén küldte le, hogy vitassák meg, és 1831. okt. 2-ig dolgozzák ki és terjesszék fel arról véleményüket, a kormányhoz. Ezek a viták az 1832-es évbe is átnyúltak, mivel az 1831-es parasztfelkelés miatt ebben az évben elmaradt az országgyűlés. A viták óriási összecsapásai voltak a haladó és konzervatív ele-

20.

meknek, A haladó oldalon legtöbb helyen a Széchenyiével azonos, vagy hasonló nézeteket vallók állottak /Károlyi György, Andrássy Gy., Siskovics József/, s az általuk vallott eszmék nyomták rá bélyegüket a követi utasításokra, A Bánya-megyék - mint az a követi utasításból kitűnik - a nemzeti nevelés által azt akarták elérni, hogy 'egy morális testbe' olvadjanak össze a haza többféle rendű, nyelvű, szokásu polgárai'. Ez az érdekegyesítés eszméje, Haladó volt ez az eszme annyiban, amennyiben a Bécs elleni politikai harc által támasztott szükségletet elégítette ki, azonban a nemzet 'többféle rendű, nyelvű' polgárait maradéktalanul nem tudta magába foglalni, mivel ezeket nem az egyenlőség talaján akarta megnyerni, Figyelemre méltó még a Nógrád megyei követi utasítás, amelyen Széchenyi hatása már szembetűnően kimutatható, A nemzetiség és a nemzetivé válás ügyét s a 'kiművelt emberfők' szaporítását Széchenyi nyomán, de a Széchenyi által kijelölt eszközöket messze túlhaladva kívánta szolgálni, Javaslatai : az oktatás nyelvének magyarrá tétele, az egységes állami nevelés megvalósítása, a felekezeti oktatás megszüntetése, a szegény, de tehetséges gyerekek ingyenes taníttatása és segélyezése, az összes egyházi alapítványok és tanító szerzetesi javak államosítása, összeolvasztása, stb, A falusi oktatás színvonalának emelésére 52 millió ezüsförintos országos alap létesítését javasolta, amelyből 12.000 néptanító megfelelő szintű fizetését lehetett volna biztosítani./7/

Ez a haladó szemléletű javaslat nem maradt elszigetelt a megyén belül, mivel nyomtatásban megküldték a többi megyéhez is, s természetesen nagy hatást váltott ki az ország haladó közvéleményében, A hatást fokozta az is, hogy a nézetek, javaslatok szervesen beleilleszkedtek a kor más szükségleteibe /Örökválság, éhség, eltörlése, hitel stb./

Az 1832-36 évi országgyűlés nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, A haladó szárny az iparfejlesztés érdekében ipar - vagy reáliskola felállítását kívánta a szükségnek megfelelően minden nagyobb városban, Pesten pedig műegyetemet, A király ezt azon a címen vetette el, hogy az oktatás királyi jogkör, A makacs ellenállás láttán a reformpolitikuskok a nemzeti mozgalom egyik fő kérdésévé tették az oktatás ügyét, Kezdetben

az óvoda ügyét karolták fel, 1828-ban csak egy óvoda működött /Brunswick "Angyalkertje"/, a reformpolitikusok kezdeményezésére a megyei nem esek társadalmi uton 1843-ra 34, 1847-re 89 óvodát állítottak fel/8/ 1841. január 2-ra a reformkor jelentős eseményének napja : megindult a Pest-i Hírlap, amelynek hasábjain Kossuth Lajos fejtette ki - Széchenyiénél haladóbb- elveit. A szinte az ország minden problémáját felölelő vezércikkok hosszú sorában helyet kaptak a nevelési kérdések is. Harcol a kisdédóvó intézetekért, /9/ a lelenházakért /10/, a protestans egyházak felekezeti egy- ségért a nevelés területén /11/, s ami a legnagyobb érdeme ezen a téren : a népnevelésért. Ezeket a cikkeket konkrét javaslatokkal teszi hasznossá : a "Műipar" /12/ c. cikkében ezt javasolja : "... egy pár tanítót tartani, kik /mint Berlinben igen nagy sikerrel történik/ vásár- és ünnepnapokon a mesterlegényeknek életkörükbé vágó technikai tudományokból ingyen népsze- rű leckéket adjanak, egy harmadik oktatót pedig, ki a mesterinasokat ma- gyar nyelvre oktassa." A cikkben felvetette a népnevelés kérdését is, vi- szont feszegetni nem merie, mert "igen sok ugynevezett liberálisokat tudnánk nevezni, kik a nép nevelésének éppen nem barátai, mert a népnevelés hát- terében ijesztő rémeket képzelnek". Eme liberálisok között - mint később lát- ni fogjuk - ott találjuk Széchenyit is. Nagy jelentőségű az 1841. ápr. 28-án megjelent cikk, melynek címe : "Valami a népneveléshez". Kossuth a nép- nevelést kora legkorszerűbb kérdésének tartotta, mivel ettől várta a gazda- sági élet fellendülés é. Kortársait figyelmeztette, hogy a népoktatás fő irány- elve a nép életmódjának, hivatásának, rendeltetésének figyelembevétele. Ez pedig Magyarországon a földművelés. Ezért a követelmények a következők :

1./ A földművelési jellegű népnevelésnek gyakorlatinak kell lennie,

mert máskülönben haszontalan. Ehhez pedig föld és gazdaság kell !

2./ A tanítók sorsán javítani kell, mert "... élelmi gondoktól kinzott állapotban jó tanítót várni képtelenség."

Ha ezt a követelést összehasonlítjuk Nagyajtai fent idézett panaszá- val, láthatjuk, hogy Kossuth mennyire a kor szükségletét tárta fel.

II.

Az előzőkben utalás történt Széchenyi érdeklődésére a nevelés kérdései iránt. Nézzük meg röviden, milyen nézeteket vallott Széchenyi a nevelésről, Széchenyi, bár sokat írt a nevelésről, egységes rendszert nem hozott létre életművében. Az egységes munkákból összeszedett mozaikokból mégis össze tudunk állítani egy többé kevésbé összefüggő képet.

A felvilágosult racionalista gondolkodás híveként hirdette: "minden emberben van valami jó, mint virágokban méz" /Hitel/, s erre a jóságra építve írta: "én azt szeretem hinni: minden jobb lelkű ember bizonyos vágyást hordoz szívében, . . magán, felebarátain s mindenben, ami őket környezi, szüntelen javítani"/II./

Ez a javításvágy kerekedett felül Széchenyiben is, amikor a magyar társadalmat vizsgálva rádöbbsent, hogy a fennálló viszonyokban változásra van szükség. Felismerte, hogy Magyarország a nyugati államokhoz képest nagyon is hátul kullog a fejlődés útján, s a jó hazafi "mennél hátrább van hazája, annál inkább tartozik annak elővitelén fáradozni"/ Hitel/ Egész munkásságában központi helyet foglalt el az a szempont, hogy az emberiség a haladás végtelen útján jár, ő pedig ennek az emberiségnek akart szolgálatot tenni: "az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejtteni, nemeseíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve végcéljához az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdelem, lehet e ennél minden kevesertől tisztább érzés?" /Kelet népe/. Az emberiség felemelését annak kisebb egységének, a nemzetnek mind tökéletesebb kifejtésével lehet elősegíteni, Ezt a célt tűzte Széchenyi is maga elé, s ezért fordult a segíteni kész orvos buzgalomával hazája, Magyarország felé, Ismeretes, hogy a polgári nemzet egyik ismérve az egységes nemzeti nyelv. Magyarországon ekkor még a latin a hivatalos nyelv, ezért az egyik legégetőbb probléma a nemzeti nyelv jogainak helyreállítása volt, "Mert hol nemzeti nyelven tanít iskola, foly hivatal, forog fegyveres s szól társaság - írja a Hunniában - ott bármilyen kevésbé kedvezők legyenek is egyéb körülmények, még minden kifejlődés lehetősége." Szemrehányóan jegyezte meg, hogy míg "más nemzetek az

idő szükségéhez és élethez szabják nevelésüket. . . a szegény Magyar még mindig a honyhadiákban kotorkál. . . »/Hunnia/. Szintén felvilágosult világnézettől fakadt az, hogy a kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencse »legmélyebb sarkalat»-jának a kiművelt emberfőt tartja, mivel szerinte »az ész erő, s így az ész boldogság»/Hitel/ « A közintelligencia - értelmesség - azon jel, melynél fogvást a bölcs a nemzeteket mázsálja.» /Hitel/ A kiművelt emberfők mennyiségének szaporodását elsősorban neveléssel lehet elősegíteni. Ez egyben - Széchenyi szerint - a nemzet sorsának meghatározója is : «Valamely nemzet felemelkedése vagy jelentéktelennek maradása a véletlentől is függ, de éppen annyira a nemzetnek ifjúkorában részévé lett neveléstől». /Napló/ Nem csodálkozhatunk ezek szerint akkor, amikor Széchenyi a nevelést »Bámulandó következtetés»-nek tartja /Hitel/.» A neveléstől függ minden - írja naplójában - mert a gyermek agyveleje sima.» A nevelés útján válik valakiből jó polgár, becsületes ember és boldog aggastyán» /Napló/ mert minden földi boldogságunk a mi testi és lelki neveltetésunktől függ.»/Utirajzok/ Talán ez az idézet is egyik kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy milyen nagy hatást váltottak ki nálunk a felvilágosult gondolkodók által hirdetett tanok. Pillantsunk csak Helvetius szavaira, mindjárt szembeötlő a hasonlóság : »Ha bebizonyítanám, hogy az ember valóban csak nevelésének eredménye, kétségkívül nagy igazságot tártam volna fel a nemzeteknek. Megtudnák. . . hogy boldogságukhoz és hatalmukhoz nem szükséges más, mint a nevelés tudományának tökéletesítése» /13/

Ez a nemzetnevelés nem valósítható meg másképpen, mint az egyes ember nevelésével. »Csak az a derék ember, a szó valódi értelmében, ki testi - és lelkileg természetéhez képest lehető legnagyobb magasságra van kifejtve»/Hunnia/. « A lakosok testi és lelki szebbítését előmozdítani a fejedelemnek legfőbb hivatása és egyszersmind legszigorubb kötelessége. De nemcsak a fejedelmek vannak erre felhiva és lekötelezve, de kivétel nélkül minden ember »/Önismeret/. Ilyen tökéletes embereket azonban nemcsak az iskolákban, és főleg nem a Széchenyi korabeli iskolákban kell nevelni, hanem a gyakorlat terén, a tapasztalatok segítségével :

„a természetnek bal – s előítéletek és szokások stb. által meg nem romlott útján bizonyosabban feltaláljuk szükséges tudnivalóinkat, mint egész könyvtárak elolvasása és sajátunkká tétele által.» /Hittel/

III.

Széchenyi a 40-es évekre egyre inkább távolodott az ellenzéki mozgalmától. Olyan belső ellentmondások feszültek benne, melyeket – éppen származásánál fogva – nem tudott feloldani.

Ezek az ellentmondások, amelyek kezdettől fogva megtalálhatók nála, rövidesen „kiszakították az egyre népesebb és egyre céltudatosabb haladó tábor soraiból, s a saját maga elindította mozgalom fékezőjévé tették.» /14/ Milyen ellentmondásokról beszélhetünk Széchenyi reformrendszerében? Az első, és legfontosabb az, amely alapvető, egy éni tragédiáját okozta: a reformot nem a forradalom előkészítőjének, hanem ellenszerének szánta. Széchenyi belegesen érzékeny lelkének minden rezdülésével irtózott a forradalom „veszélyé”-től. Tudjuk, hogy Széchenyi résztvett a Napoleon-elleni hadjáratban, s mint fiatal katonatiszt járt a forradalom utórezdüléseit mutató francia földön. Megismerkedett a francia forradalom irodalmával, nagyra is becsülte a forradalmat, sőt egyenesen szükségesnek tartotta, a nyugati polgári forradalmak példáját mégis elrettentésként festette nemzete elé. A forradalmat az emberi nemben megmaradt állatiság jelének tartotta, akárcsak a háborút. „Háború és forradalom emberi készítmény = irtó = mely nem ritkán tökéletes gyászba borítja a nemzetek legszebb reményeit, legdicsebb haladási vágyát» /15/ Attól rettegett Széchenyi, hogy az az eredmény, amelyet a reformmozgalom = löbök között ő is = eddig elért, egy sikertelen forradalomban teljesen megsemmisül. Ez lett az egyik oka Kossuthal való megismertetésének is, aki bár szintén nem akart forradalmat, de nem is rettent vissza lehetőségétől.

A másik súlyos ellentmondás az, hogy a polgári átalakulást a reakciós Habsburg-birodalom adott keretein belül, az alárendeltségi viszony érintetlenül hagyásával kívánta végrehajtani. Ennek ellenére Széchenyi nem volt feltétlen, vak híve a bécsi udvarnak, 1831-ben írta Wesselényinek: Te vészekedni s ujjat húzni akarsz a kormánnyal! Én is, csak hogy nem most,

gyengességünk közepette, hanem ha majd erősebbek leszünk.» /16/ Az udvarhűségben azonban mégis osztálya érdekeihez és családja hagyományaihoz volt hű Széchenyi,

Itt rejtezik harmadik ellentmondása : nem volt eléggé következetes a feud, alapját jelentő földesuri - paraszti viszony felszámolásának módzatait illetően. Nevelésével is az arisztokráciát óhajtotta emelni, s eme osztály segítségével a nemzetet . Ez kimondottan osztályprogram.

Ezek az ellentmondások törtek felszínre akkor, amikor a Széchenyi által elindított ellenzéki mozgalom túlnőtt Széchenyin. A radikálisabb mozgalom vezetője Kossuth volt, az állásait és a kicsikart eredményeket feltűző Széchenyi elsősorban ellene irányította támadását, Széchenyi felismerte, hogy a Pesti Hirlap egyre inkább az alsóbb osztályok követeléseit fogalmazta meg. Ez készítette Széchenyit a «Kelet népe» megírására 1841-ben. Ebben szállt szembe mindazokkal a tanokkal, melyeket Kossuth hirdetett, azt kifogásolva, hogy a szivhez szólnak ahelyett, hogy az értelemhez szólnának. Ez a formát érintő vád végső soron a fent említett mély tartalmát takarta. Többek között bírálta Kossuth nevelési nézeteit, s kifejtette saját felfogását a népnevelés ügyében.

Említettük, hogy Kossuth a népnevelés ügyét a legkorszerűbb kérdésnek tartotta, Széchenyi maga is vallja, hogy valóban fontos kérdés a nevelés, de nem a legsürgetőbb, Ezt csak a látszat mutatja : «. . .nevelésünk egészen elhanyagolt, és így mint mondám, úgy látszik, mintha semmi sem lenne sürgetőbb, mint ennek minélelőbbi elrendelése. . . » /17/ A nevelés fontosságát így fejtette ki : «Jóllehet első fellegásra, sőt hosszabb megfontolás után is a nevelés tárgya mutatkozik nagy nemzeti sakkjátékunk azon vonásának, melynek józan logika szerint minden más vonást alá kellene rendelni, mert ha nem akarjuk tagadni, bajaink legfőbb oka tán az, hogy nincs hazánkban, mint szokás mondani, elég gáttra való alkalmas legény. . . és hibázik viszont azon józan, és minden láрма s pompa nélkül tenni s cselekedni tudó osztály, mellyből minden hivatalra s minden dologra lehetne találni elég, választára alkalmas egyént, mi azonban korántsem lelki tulajdonunk vagy értelmi súlyunk hibájából, hanem egye-

26.

dül nevelésük fonák és még is oly bonyolódott létéből veszi eredetét, mert valóban, ha csálni nem akarjuk magunkat, sehol nincs annyi sokat tanult és még is annyi egészen haszonteletlen ember, mint nálunk. . . .»/18/ Széchenyi látja tehát a nevelés fontosságát az ország életében, sőt azt a fejlődés meghatározójának tartja, mégsem találhatunk egyetlen művében sem utalást a népnevelésre. Ezt már kortársai is észrevették. Dessewffy József 1831-ben « A Hittel című munka Taglalatja » c. munkájában elismerte, hogy amit Széchenyi a nevelésről és annak akadályairól ír « sok helyes észrevételeket » tartalmaz, de kiemelte, hogy a köznevelésben még eddig nem volt része a nemzetnek. Ezt a programot Széchenyi nem adta, bár foglalkoztatta a nevelésnek az alsóbb rétegekre való kiszélesítése. Széchenyi sokat töprengett a népnevelés problémáján, s ennek a töprengésnek hű tükré naplója : « Az ifjuság testét, szellemét alkalmassá kell tenni a hazának való szolgálásra, mert különben az ország, az állam számára hiába való volt a nevelés és csupán az egyén hasznára volt tekintettel. Ugy kell nevelni az ifjakat, hogy gyermekkoruktól megszokják minden szenvedélyöknek hazájuk javára és dicsőségére áldozását. Mindezért leginkább jó népiskolára van szüksége a hátramaradásból előre törekvő népnek. »/19/ Mellékesen hadd jegyezzük meg, hogy itt nagyon szépen tűnik elő Széchenyi nemzetnevelő eszméje. Az egyén nevelése nem a legtávolabbi cél, hanem eszköz a nemzet felemeléséhez. Széchenyi a nemzetet, tehát a közösséget akarta nevelni, ez az egyénnel keresztül – mint már láttuk – valósulhat meg. Ennek megvalósítása csak nyilvános iskolában történő neveléssel lehetséges : « egyeseket lehet jól nevelni, aki azonban hazájának, honfitársainak akar szolgálni, annak nyilvános iskola alapjait kell rakosgatnia. »/20/ A fentiekben megállapítottuk, hogy Széchenyi sokat tanult a felvilágosodás képviselőitől. Ezt az anyagot azonban átgyúrta a maga arculatának megfelelően, s sokszor ha el is vett belőlük, tett is hozzá. Széchenyi Locke tanításait is ismerte, de ezeket is korrigálta. Locke az előkelő ifjak magániskolájával szemben az « alsóbb osztályok » gyermekei számára « kezdetleges » munkásiskolát akart létesíteni, amelyekben a gyermekeket mesterségre tanítanák, s emellett minél több vallásos-
táfasban részesítenék. Mennyivel demokratikusabb Széchenyi felfogása, aki

bár az arisztokráciát akarta nevelni, programjába mégis belefért a nép is, a kilenc millió nem nemes. Széchenyit ebben a nézetében támogatta Helvetius állásfoglalása, aki nemcsak helyeselte, hanem harcolt is a nyilvános, közös oktatásért, amely egységes világnézetűvé neveli az ifjakat. Széchenyi nem tudott olyan radikális álláspontra helyezkedni, mint Helvetius, ezért nem is harcolt érte. Széchenyi elismerte, hogy a népnevelés állami ügy, másképp, mint állami irányítással, nem valósítható meg: „A nép, a tömeg nevelése az állam kezében van. Csak akkor válhatik valamely nemzet naggyá, ha vezetői okosak s maga a nép egészséges és erős.”/21/ Ez a Széchenyi által elképzelt kormány nem azonosítható a császári kormánnyal, amely mindennek mondható, csak okosnak nem. Maga ez az „okos kormányzat”, az egészséges erős nép, s a nevelés ilyenén szerepe mind-mind a felvilágosult racionalizmus vonása. Szinte önkéntelenül kívánczok ide Helvetius néhány sora: „Ha az emberek, akik szabad kormányzat keretei közt őszinték, jóindulatuak, szorgalmasak és egészségesek, aljas lelkűvé, hazuggá, silánnyá, tehetségtelessé és gyávává lesznek zsarnoki kormányzatban, akkor a jellemükben megnyilvánuló eltérés abból a különböző nevelésből származik, amelyet az egyik, illetve a másik kormányzat keretében kaptak.”/22/ Széchenyi tudta, hogy zsarnok kormányra nem lehet a nevelést bízni, s ennek a véleményének hangot is adott: „Ha fejedelmünk egyedül csak constitutionális országok feje volna, még akkor sem ismerném el hatalmát a nevelés ügyében a törvényeken túl, stb. De hát még mai állásában, mikor a trónhoz közel állóknak tanácsa szerint, szinte kötelességszerűleg abszolút elveket terjeszt, bizonynyal annál kevésbé!”/23/

Felmerülhet a kérdés, hogyha ennyire fontos a nevelés – a nemzet szempontjából a népnevelés –, akkor miért hallgatozt erről Széchenyi éveken keresztül? A válasz „a forradalomtól való félelme miatt, Bármennyire furcsán hangzik is, mégis ez a valóság. Ha ezt tüzetesebben megvizsgáljuk, tettenérhetjük Széchenyi ellentmondásának egyikét a nevelés területén. Az 1832–36-os országgyűlés után, mint láttuk, nagy teret nyert a népnevelés ügye reformjaink között. Ez döböntette meg Széchenyit, s ez készteti arra, hogy szint valljon.

Széchenyi az ide vonatkozó nézeteit főleg a Kelet népe soraiban fejti ki. „Én –írja– bármily paradoxnak látszassék is, mit mondok, csak kevéssel

ezelőtt nem voltam a népnevelés vagy jobban mondva a népfelvilágosítás
 mellett, mert tisztán áll előttem, hogy nyomorult politikai köre közl, mely-
 ből így úgy szólván némileg csak tegnap merült ki a nép, vagy késégbe-
 esésre, vagy nyílt lázra neveltük volna azt, Minek természetesen egyikére
 sem kívántam ez öntudattal nyújtani segédkezet, És pedig, mert nincs ke-
 gyetlenebb tény, mint valakit ámulásból s jobbat nem ismerő megelégtülés-
 ből felrázni, vagy éppen felkorbácsolni: mielőtt egyáltalán ámulásaiért valóságot
 s felébredt vágyainak szabadabb hatáskört nyújtani nem volnánk képesek,
 S aztán, mert nem érhetne miiket magyarokat nagyobb csapás, mintha
 lázba, forradalomba gyulna a hon ! Ki tehát e csapást minden módon ke-
 rülni s hátráltatni nem igyekszik, az bármily tudós s nagy tehetségű fér-
 fiu legyen is egyébiránt, semmi esetre nem hű magyar, kitől nemzeti fel-
 virágzását és saját szellemünkbeli felemelkedését várhatná a hon."/24/
 Elemezzük csak ezeket a sorokat ! Tehát Széchenyi tudatosan ellenezte
 a nép felvilágosítását, mert ezzel akarta elkerülni, hogy az nyomorult sor-
 sának tudatára ébredjen, Lényegében helytelen szemlélet ez, s ha őszin-
 ték leszünk, párhuzamot vonhatunk az osztrák udvari politika, és Széche-
 nyi nézete között. Széchenyi mentséggül szolgáljon, hogy ezt az állapotot
 nem akarja konzerválni, ezt a megoldást csak ideiglenesnek tartja, Látjuk,
 hogy a forradalmat nem tudja máskép, mint pusztulásnak, súlyos csapás-
 nak elképzelni, Ettől való félelmében kitagadja a nemzet köréből mindazo-
 kat, akik ezt elkerülni nem törekednek, Késégbeesetten kiáltja Kossuth
 felé : "... a népet, mint súlyos nyavalyából az életre visszafordulót, csak
 lassanként és a legkényesebb tapintattal szabad nyomorult mibenlétével meg-
 ismertetni" /25/ Ez pedig a tipikus reformeri út : lassan, körültekintéssel,
 "mindent megfontolva, mindent meggondolva" haladni a nemzet jobb sorsa
 felé, "Minél magasabb a születés, több a vagyon, annál nagyobb a felelet
 s kötelesség" /26/ írja a Világ c. művében, Ő talán tulságosan is érzi ezt
 a felelősséget, Kötelességét pedig abban látja, hogy a "minél magasb szü-
 letésűeket" megnyerje céljának, és velük emelni fel a kilenc millió nem-
 nemesi, Kossuth - aki már származásánál fogva is radikálisabb volt -
 valahányszor lendíteni kellett az ellenzéki mozgalmon, mindig mert a népre

támaszkodni, végeredményben sikerük, a 48-as forradalom győzelme is a néptömegek segítségének volt köszönhető, Ezért nem félt Kossuth a forradalomtól, mert a széles népi bázis hallatlan erőt kölcsönzött mozgalmának. Széchenyi osztályprogramja nem képzelt el forradalommal ezen a talajon csak a reformokig lehet eljutni, Meg is vallja ezt a Stádiumban: «Utam a közép, egyenesen kimondom, . . . úgy hiszem koporsóig az lesz. Azon reputatív se hideg, se meleg, mely annyiok előtt fertelmes, nekem legkellemesebb. . . . »/27/ A forradalomtól való félelmét szemléletes példán is elénk tárja: «nem tartom jó logikának, . . . ha valaki növendéket illetőleg azt mondaná: csak nőjön, csak erősödjék, csak vastaguljon előbb, majd megtágítjuk köntöseit azután: de azt tartom jó logikának, ha valaki, úgy is tudván, hogy nőni fog a növendék teste, már előlezenen tágítja ruháit» /28/ Találóján teszi fel ezzel kapcsolatban a kérdést Eötvös: hol van az az ember, aki növendékének, csak hogy ne hátráltassa növeését, s hogy köntösei szét ne szakadjanak a szükségesnél tágabb ruhákat csináltat?/29/ A köntös, mint azt Széchenyi maga is beismeri, már tágult: «mert hiszen kezd tág lenni, sőt van Magyarország minden lakosinak tágacskább politikai léte már, . . . úgy a haláli álmából felébredt magyarnak neveléséről is lehet veszély nélkül, sőt kell ezentúl már gondoskodni, s adjon Isten erőt, s ezen legfontosb, legszentebb tárgynak okszerű vizsgálásával is eléállok minélelőbb»/30/ Széchenyi látja a nevelés fontosságát, bevezetésének lehetőségét, maga meg is ígérte ezt - azonban mégsem tett semmit, Még mindig volt, ami kezeit lekötötte: az osztrák udvartól való félelme: «mind e mellett a nevelés tárgya még sem a most teendő legelső vonás, . . . azon okból, . . . mert ezen tárgynak idővesztés nélküli s talpra esett elrendelése nem függ egyedül magunktól.»/31/ Ettől való féltetésében még a kisdédóvó intézetekkel is szembe fordult, felismerte ugyanis, hogy ezek szaporítása csupán eszköz a reformpolitikuskok kezében, Ezt ugyanis, akárcsak a népnevelést, nem tartotta még korszerűnek - Kossuthtal ellentétben, Széchenyi szerint ez korántsem illett még «nemzeti sakkjátékunkba», Összefoglalásként idézzük magának Széchenyinek szavait, s a kiszemelt rész mintegy összegezését adja a fent elmondottaknak: «Ha egy

tökéletes forradalmon nem akarjuk áthajtani a nemzetet, hanem ingadozás nélkül kivánnunk nagy nemzetté emelkedni – ha nevelés által még mestersegesen is támogatik a magátul is mindegyre növekvő nemzeti test, mielőtt elég tág köntöse, azaz elég tág politikai léte volna, mellybe azt megbomlási veszély nélkül úgy szolván, belé is lehetne nevelni. – Forradalom ránk nézve legveszélyesebb halálos betegség.»/32/

IV.

A Kelet népe közel sem ért el olyan sikert, mint a Hitel, Világ vagy Stádium, sőt az ellenzéki mozgalom határozott ellenállásába ütközött, Kossuth-igaza tudatában – higgadtan, határozottan, utasította vissza a vádakát. Feleletében /33/ kifejtette, hogy az ország állapotának három stádiumát ismeri :

1. agitáció stádiuma : érezzük, hogy az állapotok úgy nincsenek jól,
2. discussio stádiuma : mikor meggyőződünk arról, hogy a dolog másképp is lehet,
3. cselekvés stádiuma : mikor azt mondjuk, másképp kell lennie,

Kossuth szerint az első stádiumon már túl vagyunk, és „az első stádiumon túl levők gyanánt említém : az ősiséget, az adót, . . . a népnevelést, . . . /34/ Tehát Kossuthék érezték, hogy az ország helyzete így nem megfelelő, s határozottan hirdették : igenis, másképp is lehet, Ezért azután felsorolták azokat a területeket, amelyeken a következő stádiumban cselekedni kell. Ezek közé tartozott a népnevelés ügye is, Kossuth észrevette a Széchenyiben feszülő ellentmondásokat, higgadtan fel is tárta őket, Széchenyi : „ . . . a statárium még néha tán szükséges, míg polgári lét, nevelés, . . . előzmények, . . . által gyökeresen kipótolva, tökéletesen és örökre szükségtelenné nem teendik»

Kossuth : Más részről legyen szabad azt is megjegyeznem, hogy ha a nemes gróf a nevelést csakugyan szükséges előzménynek tekinti : miért akarja mégis azt politikai jogoktól függeszteni fel ?

Miért tagadja, hogy a népnevelés nemzeti sakkjátékunkban a most teendő legelső vonás, s miért akarja utját állani népnevelésre célzó zsenge vállalatainknak, miket olly anyagilag ápol annyi őszinte kedély ?»/35/

Széchenyi a népnevelés megvalósítása előtt két javaslatának figyelembevételét óhajtotta, mégpedig azt, hogy a hibákat ne töljük a kormányra és

egymásra, hanem magunkban keressük, másrészt bizonyos "kötelességérzetnek fölébresztését és közönségessé tételeit", Kossuth erre gunyosan így felelt: "... ime! itt van, ezt tegyük s ne a népnevelést - ily pozitív javaslatot gyöngé értelemmel kivenni képes nem vagyok. . . ."/36/ Széchenyi nézeteit a népnevelésről elfogadhatatlannak tartotta. Abból - írja - hogy ez a tárgy nemcsak tőlünk függ, korántsem az következik, hogy a dolgot elhanyagoljuk, hanem inkább az, hogy kettőzített erővel és igyekezettel tegyünk meg annyit, amennyi tőlünk tellik. Ez a helyes álláspont. Nem szabad visszariadni a kormány elzárkózása miatt, hanem újabb és újabb ostromokkal csikarni ki mindazt, ami lehetséges. Kossuth helyesen látta, hogy Széchenyi álláspontja a visszahúzó erők alá ad lovat, s ezekre utalva sóhajtott fel: "Adná isten, hogy egyhamar csak mind az meg volna téve, mit e részben tennünk lehetne. örömmel s elégedéssel tekintenénk a jövőbe" /37/ Figyeljük meg Kossuth következő fejtegetését, mennyi logika rejtezik benne: "De különben is, ha eddig a népnek politikai létéről, jogokról s az örökös gyámsági rekeszeknek kissé tágításáról vala szó, mindig azt szokták felelni: Nem lehet, nem érett még erre a mi népünk, előbb nevelni kell. Most pedig a nemes gróf azt mondja: előbb politikai létet kell a népnek adni, aztán nevelést. - Boldog isten! hisz így soha ki nem jövünk a circulus vitiosusból" /38/ Az ellentmondást megértjük, ha feloldani nem is tudjuk, hogy Széchenyi, amikor a nevelésről beszél, a vagyonosok nevelését érti, az arisztokráciáét, amely felvilágosulva magához emeli az alsóbb osztályokat. A felvilágosult uralkodó osztály majd kiszélesíti a politikai jogokat, s akkor lehet nevelni a népet is - a kivált politikai köntösbe. Kossuth nem ellemezte, hogy politikai jogok előzzék meg a nevelést, mégis megkérdezte, melyik a jobb: egy szabad nép, mely buta, vad, durva, neveletlen, vagy egy nevelt, erkölcsös nép, mely még nem szabad? Kossuth a - Széchenyi által felhozott - érvet fordította vissza: ne véljük - írja - hogy a nép nem gondolkodik nyomorult sorsáról, de éppen az a baj, hogy nevelése nem lévén, azt rosszul fogja fel, nyomorultabbnak képzei. Fejtegetéseit a következő hasonlattal zárta le: "... a népnevelés olyan, mint a fölgy, mellynek nagy idő kell, míg a kisded mákból élőfa lesz, de ép azért nem lehet

vele eléggé sietnünk, s ha csakugyan nem rajtunk áll, egész erdőt vetni egyszerre : ültessen csak kiki tehetsége szerint apró csemetéket, - majd fa fa mellett erdőt csinálni.» /39/

A vita tulerjedt Széchenyi és Kossuth párharcán. Hozzászóltak főnemesek és kisnemesek, költők és írók - legtöbbjük Kossuth oldalán. Eötvös József - már idézett művében - feltette a kérdést Széchenyinek : «Hol van a törvényhozó, ki népének valaha politikai jogokat adt volna csak azért, hogy később nevelésük veszély nélkülivé váljak ? hol van nemzet, mely politikai szabadságot kívánva, nem arra hivatkozott volna, hogy megérett rá, s hol zsarnokok, ki azt eltagadná a nélkül, hogy éppen a nép éretlenségére hivatkoznék s nagy zajjal hirdetné, hogy alattvalói még a művelődés alantabb fokán állnak, mintsem hogy nekik politikai veszély nélkül adathatnának ? Tudomásom szerint a nevelés eddig általánosan politikai jogok gyakorlására sine qua non feltételnek tekintett, s talán soha az ellenkező - hogy t. i. csak bizonyos politikai jogok gyakorlata által válik a nép neveltetésre alkalmatossá - még nem állítatott.»/40/ A politikai jogok előfeltételének tartja Eötvös is a nevelést, a műveltséget, a szabadság - kérdi - «nem ott tűnik-e fel mindig szemeink előtt, hol aránylag a legtöbb művelődés vala »? /41/ « A nemzeti erkölcsök azok, mik minden törvényt magyaráznak : s a kiművelt nemzet csak úgy tűrheti el hajdanának alkotmányos formáit, ha végrehajtásuk által nem sértetnek érzeményei»/42/ Lényegében Eötvös álláspontja azonos Széchenyiével, annyi eltéréssel, hogy az ország politikai helyzetét már nem találta veszélyesnek ahhoz, hogy a népnevelést bevezethessük. Eötvös idealista szemléletét fejezi ki akkor, amikor így teszi fel a kérdést : «vajon ily viszonyokban nem kívánatos-e, hogy inkább erkölcsi, mint anyagi szűkség legyen e változások alap-ok, hogy inkább az értelem hatalmával, mint anyagi erővel küzdjenek az új ügyek pártolói, hogy a nép, mely jogaiért vív, inkább ügyének igazságában, mint anyagi erejében bizzék, hogy inkább - mi csak művelt nemzeteknél lehet reform, mint revolutio által vivja ki győzelmét ?»/43/ Ezzel az érveléssel Széchenyit akarta meggyőzni, azt bizonygatva, hogy ha nem a neveléssel próbáljuk az alkotmányt

kiterjeszteni a nemzet szükségleteire, akkor azt megteszik mások - a "si-
lány" anyagi erővel. Nos, Széchenyi választhat! Eötvös nem teszi magá-
évá Széchenyi azon nézetét sem, hogy a népnevelést időszerűtlenné teszi
az osztrák udvar privilégiuma, Kossuth álláspontját, s elvét támasztotta alá,
amikor ebből azt a következtetést vonta le, hogy amit megtehetünk, azt i-
gyekezzünk is minél következetesebben megtenni.

A konzervatív arisztokrácia oldaláról bírálta Széchenyit gróf Dessewffy
Aurél, aki X. Y. Z. álnév alatt jelentette meg cikkét 1841-ben a Világ című
lapban./44/ Kategórikusan kijelenti, hogy a népnevelés kérdésében a "Ke-
letnépe tisztelt szerzője" merőben téved. Téved annyiban, hogy a népneve-
lés kérdése elé helyezi a politikai jogok "osztogatását" Ez pedig azért nem
helyes szerinte, mert a népneveléssel - mivel ennek eredménye évek kér-
dése - a politikai jogokat nemcsak meg nem haladnánk, de utól sem érnénk.
Az nem kifogás, - Dessewffy szerint - hogy ez nemcsak tőlünk függ, mert
pl. az ősiség, a bank, stb. is a kormánytól függ, s ezt Széchenyi napirenden
emlegeti. Dessewffy teljes lojalitással viselkedett az udvar iránt, amikor a kér-
dés eme oldalát boncolgatta. Szerinte nincs méltatlanabb dolog, mint azzal
gyanusítani a kormányt, hogy a "népnevelés dolgában üdvös intézkedéseket
hátráltatni fogja" /45/ Olyatán fogta fel a kérdést Dessewffy, mintha erre még
sohasem történt volna precedens /1825-27-es o. gy. : 1832-36-os o. gy./
Dessewffy helyesnek tartotta Széchenyi és Kossuth vitáját, mert ebben - úgy-
mond - a vélemények érlelődnek. De amíg a vita eldől, a következő taktikát
ajánlja :

1. "Nem beszélni sakk játékról - mint azt Széchenyi tette - mert sakk
nem gondolható ellenpárt nélkül s azzal végződik : sakk és matt a
királynak, mi pedig a hű magyaroknak nem szándéka" - /Mivel neki
nincs ilyen szándéka/
2. "Nem hirdetni a kormányról, hogy németekké akar tenni, a mi nem
igaz, vagy ellensége a népnevelésnek, a mi méltatlan gyanusítás" /46/
- Ha Dessewffy olvasta volna Sándor Lipót főherceg levelét a király-
hoz, vagy - ne kívánjunk ilyen nagyot : csak "hű magyar" szemeit
tartotta volna nyitva, bizonyára más véleményen lenne.

Azt mondja Dessewffy gróf, hogy a kormány ellensége a népnevelésnek, akkor barátja, vagy legalábbis támogatója. A népnevelést támogatni pedig elsősorban anyagiakkal, pénzzel lehet. Nézzük meg, milyen helyet foglalt el a népnevelés a kormány költségvetésében/1847./:

1. Budán a felsőleges udvar számára	129 000 Ft.
2. M. o.-ban fizetett status adósságokért	1 213 000 Ft.
3. Királyi kormány és ítélőszék	2 529 000 Ft.
4. Só felemelt árából utakra és vizekre	288 000 Ft.
5. Vármegyék és királyi városok belső ig.	5 953 125 Ft.
6. Végvidéki beligazg. s épületi költs.	1 042 405 Ft.
7. M. o.-ban fekvő rendes sorkatonaság t.	8 540 000 Ft.
8. Végvidéki katonaság tartására	1 351 541 Ft.
9. Restanciák az egyens adóból	225 000 Ft.
10. Jövedelem kezelési költségek	6 783 054 Ft.
11. Bécsbe a centralis birodalom kincstárába küldetett	7 706 598 Ft.

Összes : 34 262 333 Ft. /47/

Nevelésre egyetlen garast sem találunk. Nos, a király ennyire viselte szíven a magyar népnevelést.

Sokkal radikálisabb nézőpontot foglalt el Vörösmarty Mihály /48/. Az alkotmányjog kiterjesztésével és a neveléssel kapcsolatban az a véleménye, hogy az egyszerre indulás, ha különben lehetséges, e két tárgyban ez a legüdvösebb. Helyesen figyelmeztette Vörösmarty a politikusokat arra, hogy a nevelés nálunk még nemzetiség tekintetében is különös figyelmet érdemel.

Nem maradhat ki a névsorból a reformpárti művelt köznemesség egyik jellegzetes alakja : Fáy András sem. 1841-ben jelent meg kis könyve : a «Kelet Népe nyugaton» címmel. Kifogásolta, hogy Széchenyi a hadiadóra többet gondolt, mint a népnevelésre, pedig „ . . . Ángol, franczónban, s egyebütt, hol szabadabb alkotmányok léteznek, az adó budgetjébe befoglaltatnak a nemzeti közfundus költségei is, millýenek a vallás-gyakorlatnak, tanításnak, ut-hidcsinálásnak költségei, stb. . . . »/49/

Széchenyivel szemben Fáy időszerűnek tartotta a kiseddívó intézeteket, mivel ezek a legszelidebb, leghatékonyabb eszközei magyarosodásunknak.

Ez valóban így van, de nem a legeredményesebb eszközök, Kossuth hamar felismerte ezt, s a kisdédvők helyett az iparoktatást, reáliskolákat és műszaki főiskolákat követelt. Fáy végül kompromisszumos javaslatot tett a vitatkozó feleknek: „Intézzük nevelésünket jelenleg úgy, mint azt mostani körülményeink lehető legjobban megengedik, s javulván ezek, javítsuk mi is nevelő rendszereinken és intézeteinken”./50/

Az ellenzéki mozgalom képviselői nemcsak a városokban, a cselekvés területén is eredményeket akartak elérni. Az 1843-44 országgyűlés válaszmánya mintegy 100 000 forintos nemesi hozzájárulással a hazai tanítóképzést akarta fejleszteni. Az elemi iskolák fenntartását községi hatáskörbe utalta. A népnevelési törvény végrehajtását pedig ki akarta venni a kormány kezéből, és megyei bizottságok ellenőrzése alá kívánta helyezni. A javaslat azonban nem került az országgyűlés elé. A reakciós kormányzat ennek ellenére a haladó javaslat ellensúlyozására 1845-ben a saját hatáskörében adott ki új szabályzatot az elemi iskolák számára. Ez bár bővítette a tantervet, szervezeti módosítása mégis a reakciót szolgálta. Az eddig működő világi felügyeletet teljesen a papságra ruházta át. A felbátorodott papság pedig a megyék által kiküldött hatósági személyeket az iskolába be sem engedte.

Igy festett a reformkorban a népoktatás ügye, amelyen bizony sürgősen javítani kellett volna. Ezért szomorú az az álláspont, amelyet Széchenyi István foglalt el, aki megannyi haladó gondolat szülője volt, s aki – sajnos ebben a kérdésben – fékezője lett előmenetelünknek. Nem csoda tehát, hogy ez az ellentmondásoktól telített egyéniség homlokegyenesen ellentmondó véleményeket váltott ki az utókorból.

V.

Röviddel Széchenyi halála után jelent meg Schvarcz Gyula könyve: „A közoktatásügy mint politikai szükséglet Magyarországon” címen /51/ Schvarcz végigtekint a magyar történelmen, hogy bemutassa a közoktatás fejlődését. Így jut el a reformkorig, amelyet, mint egy kissé elfogult Kossuth-párti szemlél, elfogultsága szemüvegén félreismeri Széchenyit, – „Volt-e kornak – írta Széchenyiről – egy más nevezetes embere, ki lényes állásá-

nál fogva hasonlíthatatlanul többet tehetett volna a magyar közoktatásügyért, mint Wesselényi Miklós, egy férfiú, kinek hatásköre és álláspontja éppen oly távol esett a lenyűgözött ellenzék örök sérelmi önmegszégyenítéseitől, mint a merev, ugynevezett patriarchális, specialis magyar conservativizmustól.*/52/ Ebben az utóbbi állításban igazat kell adnunk Schvarcznak, hiszen ezt maga Széchenyi is bevallotta : „ . . . kiki abstrakálhatja magának, hogy én mostanság sem ellenzéki, sem konzervatív nem vagyok, hanem ha már valami politikai titulusomnak lenni kell, becsületes progresszista, ernyedetlen reformer.*/53/ A továbbiakban Schvarcz a Hitel, Világ, Stádiumot említi, amelyekben „ a házi nevelésről mégis. . . . alig van elejtve pár szó, magasabb társasérintelemben vett nevelésről, tanodákról, népnevelésről, közoktatásügyről egy szó sem.*/54/ Szerinte Széchenyi a népneveléssel csak 1832-36-os országgyűlés közoktatásügyi javaslatainak hatására kezdett foglalkozni. A fentiekben láttunk néhány idézetet Széchenyi naplójából. Ezek világosan bizonyítják, hogy Széchenyit foglalkoztatták ezek a kérdések, de ez nem írható Schvarcz Gyula rovására, hiszen 1866-ban még nem ismerte Széchenyi naplóit. Miért nem foglalkozott Széchenyi a közoktatásüggyel ? Megadja erre is Schvarcz a választ : „gróf Széchenyi hiányos ifjúkori nevelése, . . . hozta már úgy magával, hogy mindenre inkább kiterjessze reformkori igyekezteit, csak az iskolára ne. . . . */55/ Valóban hiányosnak mondható Széchenyi neveltetése. Nevelője Liebenberg János, aki elsősorban a magánoktatásnak volt híve, s ellenezte, hogy Széchenyi nyilvános iskolába járjon. Neveltetéséről így nyilatkozott Széchenyi : „ Testileg meghiztam ugyan, de lelkileg olyan tudatlan maradtam, mint voltam előbb.*/56/ Ezen Széchenyi önnevelésével akart segíteni - mint láthattuk : sikeresen. Olvasottsága, műveltsége oly nagy volt, hogy országszer- te párját ritkította. Ezért tartom helytelennek azt az anekdótát, amelyet Schvarcz idéz Széchenyi műveltségére vonatkozóan : „ a bécsi francia követ, ki Széchenyivel Metternich herceg valamelyik estélyén sokáig beszélgetett, a hozzájuk közel álló miniszternek Széchenyi távozásakor ezt sugta : én érette szerelmes lettem a tudatlanságba.*/57/ Visszatérve a közoktatás ügyre, csak azt akarjuk megállapítani, hogy ha Széchenyi irtózott a népneveléstől, akkor ezt nem a neveltetéséből, hanem politikai állásfoglalásából kell magyarázni.

Széchenynek az udvarhoz való viszonyát a következőkép jellemezte Schvarcz : „ a bécsi udvari politikához való szívélyes viszonya emellett őt még folytonosan arra is integette, hogy semmi féle ujítást ne hozzon szőnyegre, ami a bécsi kormány politikának komoly antipodja»./53/ Felmerült tehát a népnevelést gátló másik akadály. Amit Schvarcz Széchenyi szemébe vet, azt nem a »szívélyes viszony« diktálta, hanem az udvarról, illetve az udvar részéről fenyegető nemzethalál félelme. Ennek ellenére sem mondhatjuk el Schvarcz-cal azt, hogy Széchenyi szerepe minden volt inkább, mint jótékony, mi sem kevésbé, mint tudományos.» Széchenyi, ha a köznevelés területén nem is tudott forradalmi lenni, de a neveléssel kapcsolatban általánosan kifejtett nézetei nagyon haladók, demokratikusok, s ez feltétlenül a pozitív oldalra billenti a mérleget.

Más véleményt körvonalaz a századfordulón Imre Sándor. /59/ Határozottan kijelenti : »Széchenyi eszméinek következetessége nemcsak a nemzeti nevelés elméleti rendszerében, hanem magában a nemzet nevelésében is megnyilatkozott.»/60/ Széchenyi rendszere sajnos nem volt következetes. Súlyos ellentmondásokkal volt terhes, amelyek viszont valóban következetesen érvényesültek Széchenyi nevelési elméletében is, akárcsak működésének egyéb területén. Imre maga is polemizál Schvarcz-cal, s a köznevelés korai jelentkezésére Széchenyi rendszerében a Hitelt hívja tanúnak. Széchenyi ebben arról írt - mint ismeretes - hogy hitelre, pénzre van szükség, hogy gyermekeinket nevelhessük, taníttassuk. Ennek alapján vonja le Imre a konzekvenciát : »mindjárt első nagyobb munkájából kitészik tehát a köznevelés fontosságának az ismerete, de ott van e mellett a halasztás oka is.»/61/ Széchenyi azonban, mikor ezt írta, nem a népnevelésre gondolt, hanem a vagyonos osztály nevelésére, mert a jobbágyot igazán kevésbé érdekelte a hitel állapota. Neki így sem, meg úgy sem volt pénze arra, hogy gyermekét taníttassa, hitelt meg nem volt mire felvennie. » A nemzetet építő munka megindítására - írja Imre - nem lett volna alkalmas a népnevelés ügye : nem érdeklődött volna iránta először sok ember s iskolaalapítással nem ért volna el Széchenyi egymaga annyit, a mennyit a különböző elemek egyesítése, minden rétegnek egy cél felé irányítása által

38.

megindított és megteremtett, A népnevelés ügyét hiában fejtegette volna rendszeresen valami külön munkában, annak nem lehetett volna olyan körülmények között általános érdeklődést keltenie.”/62/

Miért nem lett volna alkalmas a társadalmi építő munka megindítására a népnevelés - kérdezhetnénk - amikor Imre Sándor szerint is a nevelésnek köszönhető minden társadalmi változás ? Vagy talán mégsem ez határozza meg ? Imre a népnevelés háttérbe szorulását elsősorban nem Széchenyi félelmével magyarázza, amelyet a forradalom réme váltott ki, hanem az érdeklődés hiányával, Ebben pedig volt hiány a reformkorban, amint ezt a fentiekben láttuk, Széchenyi a Kelet népében éppen azért emelte fel a szavát a népnevelés ellen, mert tulajdosan is nagynak találta az érdeklődést s ezért nagyon is veszélyesnek, Imre Sándor csak úgy tudja megmagyarázni Széchenyi ellentmondását, hogy szétválasztja az oktatás és nevelés kérdését, a népet nevelés által kell az oktatásra előkészíteni. Széchenyi, amikor a népiskolákról beszélt naplójában, mindig a nevelés eszközének tekintette azokat.

Imre Sándor szerint Széchenyi azért nem kezdte az iskolák alapítását, mert egyedül nem tehetett volna eleget. Azonban ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy nemcsak, sőt elsősorban nem Széchenyi agyában merült fel a népnevelés kérdése, Említsük csak azokat, akik Imre művében is előfordulnak : Kossuth Lajos, Eötvös József, Fáy András, de felhozhatjuk példának szinte a kor minden kimagasló egyéniségét : Wesselényi Miklóst, Kölcsey Ferencet, Táncsics Mihályt, és így tovább hosszú sorokon keresztül.

I r o d a l o m

1. Magyar törvénytár 1740-1835. Bp. 1901,
2. A magyar jakobinusok. Iratok- levelek -naplók. Bibl. kiadó Bp. 1957. 104. ol.
3. A magyar nevelés története a feudalizmus és kap. korában. Nevelés-tört. Könyvtár Bp. 1960. 56. o.
4. Köznevelés, 1917. 5. sz. 74. o.
5. u. a.
6. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában, Egy. tankönyv. Bp. 1957. 159. o.

7. Barta István : Széchenyi és a magyar polgári reformmozg. kibontakozása, Tört. Sz. 1960. 2-3 sz. 234-37. o.
8. M. o. tört. . . . tank. 217-43. o.
9. «Kisdedóvás» P. H. 1841. 16 sz.
10. «Gyermekegyilkolás» P. H. 1841. 10. sz.
11. «Unió» P. H. 1841. 22. sz.
12. P. H. 1841. 15. sz.
13. Fináczy Ernő : Helvetius pedagógiája. Magyar Filozófiai Társ. Közleményei 1911. 102. o.
14. Széchenyi István. A Tud. Ak. tézisei. Társadalmi Szemle 1960. 2. sz. 43. o.
15. Döblingi irodalmi hagyaték III. rész.
16. Széchenyi tézisek. . . . 45. o.
17. Széchenyi István : Kelet népe. Magyar Tört. Társ. Bp. 1925. . . 401. o.
18. K. N. 400
19. Imre Sándor idézi Sz. I. naplójából. . . . 51. o.
20. u. a. 53. o.
21. u. a. 55. o.
22. Helvetius : « Az emberről » Szöv. gyűjt. /fil/ II. 172. o.
23. 1840. jan. 4-i beszédből.
24. K. N.
25. K. N. 314
26. Világ. . . . 4. o.
27. Sz. I. Stádium 331. o.
28. Kelet Népe 400
29. E. J. : K. N. és Pesti Hírlap 23. o.
30. K. N. 400. o.
31. K. N. 401. o.
32. K. N. 400. o.
33. Felelet gr. Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. /M. o. újabbkori tört. forrásai. Bp. 1925./
34. id. m. 486. o.
35. u. a.
36. u. a. 521. o.

37. u. a.
38. u. a.
39. u. a. 522. o.
40. E. J. id. m. 28. o.
41. u. a.
42. u. a. 29. o.
43. u. a. 29-30. o.
44. X. Y. Z. : Pesti Hirlap és Kelet Népe közti vitály /M. o. ujabbkori tört. forr. Bp. 1925./
45. id. m. 600.o
46. u. a. 607. o.
47. Schvarcz Gyula : A közoktatásügyi reform . . . 99 o.
48. Hazay Gábor : A Kelet Népe 1841-ben /M. o. ujabbk. tört. forr. Bp. 1925./
49. Fáy id. m. 13. o.
50. u. a. 27. o.
51. Pest 1866.
52. id. m. 101. o.
53. Politikai programtör. előszava.
54. S. Gy. : id. m. 102. o.
55. u. a. 104. o.
56. id. Gaal Jenő : Gr. Sz. I. nemzeti politikája Bp. 1902. 142. o.
57. S. Gy. id. m. 108. o.
58. id. m. 104. o.
59. I. S. : Gr. Sz. I. nézetei a nevelésről Bp. 1904.
60. id. m. 135. o.
61. u. a. 195. o.
62. u.a. 199. o.

PRÓZARITMUS A NÉPMESÉKBEN ÉS

EÖTVÖS KÁROLY MŰVEIBEN

Végh József

V. évf. magy.-tört. sz. II.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

I.

Ritmus és prózaritmus

Ritmuson legtágabb értelemben mozgásjelenséget, történések szabályos ismétlődését értjük. Így beszélhetünk a vonat zakatolásának, a kalapács ütéseinek ritmusáról. Amikor az ember egy jelenségsorozatot nagyjából egyforma szakaszokra bont /rendet hoz létre az időben/, akkor keletkezik a ritmus. Az ember saját ember voltát viszi bele a különféle jelenségekbe, saját testi ritmusát, „szíve és lélegzése ütemét”/Gáldi László : Ismerjük meg a versformákat/⁸. A ritmus eredetét is ezekben a fiziológiai okokban kell keresnünk.

A nyelvi ritmust úgy lehet meghatározni, „mint egy sorozatnyi hangot, amelyet hangsúly és ütem szabályos egymásrakövetkezésében rendezünk el.”/G. Thomson : Marxizmus és költészet 25./

Mikor ritmusos a beszéd ? „Ritmusos a beszéd, ha hangzati alkata /hangidoma/ tetszetős arányaival a tartalomtól függetlenül is magára vonja a figyelmet.”/Horváth János : Rendszeres magyar verstan 15./

A ritmusérzék az a képesség, amely a folyamatok ritmusossá szerkesztését intézi. Ez természetesen egyénileg változó. De nemcsak egyéni, hanem közösségi ritmusérzék is létezik. Községi ritmusérzék nyilvánul meg a magyar nemzeti ritmusban, amely hangsúlyos, vagyis a magyar ritmust az olyan ütemek sorozatos ismétlődése adja, amelyekben egy hangsúlyos, nyomatékos szótagot két-három hangsúlytalan szótag követ. Egy ütem tehát átlagosan három-négy szótagból áll.

A nyomaték igénye könnyen kielégíthető. Főleg az un. logikai, értelmi hangsúly alkalmas rá, de alkalmas a zenei hangsúly is. Maga a szó eleje is felveheti a nyomtéchhoz szükséges hangerőt. A kedélyi nyomték /emfatikus hangsúly/ is alkalmas, de ennek a nyomtéknek az ütem élén kell elhelyezkednie. Általában szeretjük, ha az ütem vége szóvégre esik, de egy szóban lehet több ütem is, különösen, ha a szó hosszú. Ilyenkor a félhangsúlyok állnak az ütem élén.

Egy ütem a hangsúlyos és a két-három hangsúlytalan szótag kimondásának idejéig tart. Az időszakokra való taglalás ösztöne hangfiziológiai okokban találja magyarázatát. " A magyar szakaszok átlagos időtartama /amit az átlagos hangerő határoz meg/ úgy látszik, három-négy szótag átlagos kimondási idejének felel meg. Ez a szabály csak eszményi törekvését mutatja a hangidomnak, ez a törekvés felismerhető a kötetlen beszédben, de csak kedvező körülmények között valósul meg háborítatlanul. . . . Az egyenlőségre törekvés kétségtelen. " /Horváth János : Magyar ritmus, jövevény versidom/2/.

Ritmusa nemcsak a versnek van, hanem a prózának is. A próza ritmusa a beszédritmusnak az a része, amely a kötetlen beszédben nyilvánul meg.

A prózának nem szükségszerű sajátja a ritmus. A vers nem lehet meg ritmus nélkül. A prózában ez a kötöttség nem áll fenn. A prózaritmus azonban élénkíti a stílust, széppé teszi a beszédet. Ez a feladata.

Prózaritmuson értem a magyaros ritmusérzéknek olyan sajátos esetét, amely a prózában nyilvánul meg.

Kétségtelen, hogy a ritmusra való törekvés megtalálható a prózában. A magyar ritmus alapja a hangsúly, amelynek szabályos váltakozása kellemes hullámzást ad a beszédnek. A zenévé vált beszéd, a vers hangzás tekintetében csak abban különbözik a prózától, hogy a versben az ütemek teljesen egyenlő időtartamuak, míg a közönséges beszéd szakaszai különböznek időtartam tekintetében. "Önkénytelenül, talán természetes szépérzékünknel fogva, is arra törekszünk, hogy nagy különbség ne legyen a beszéd szakaszainak hosszúságában, és ez a törekvés valami sajátos ritmikus hullám-

44.

zást ad a beszédnek anélkül, hogy verssé tenné a prózát, mert ez már nem volna szép, természetes. A valóban erős hangsúlyozású szótagok, amelyek tehát értelem szerint is fontosak, a prózában ritkábbak lesznek, s nem is fognak pontosan egyenlő időközökben következni egymás után, míg a versben a zenei nyomtér egyenlő erősségű lesz, bármelyik szótagra esik is, és a vele jelzett ütemek pontosan egyenlő időtartamúak.*
/Molecz Béla : A magyar szórend esztétikája 4./ Ezek a sorok rámutatnak a vers és a próza különbségére.

Ha a beszéd szótagjainak és nyomtérainak időbeli elosztódása valamilyen tervszerű és folytatódó, mondhatnánk eszményi mintát követ, akkor a beszéd ritmusa vers lesz, "ha eszményi minta nélkül, szakgatott rögtönzésekkel, vagy csak alkalmi részletekben és következtelen módon alakul, akkor a prózaritmus jellegében marad meg." /Horváth János : Rendszeres magyar versben 15./

A ritmus, a hangzatban megvalósuló szerkezeti rend úgy válik tisztán felismerhetővé és érzékelhetővé, hogy sorozatosan ismétlődik. Így van a versben, ahol csak egy bizonyos ritmusképlet fordul elő, és ez az egész versen keresztül uralkodó marad. A próza ritmusa szabadon cserélgeti a maga képleteit, szabadon rögtönzi őket. Néha ugyan folytatódó, de legtöbbször változó. Ez így is van rendjén. Hiszen a próza nem lenne próza, ha olyan ritmusa lenne, amelynek a képlete elejétől végig ugyanaz. Éppen abban van a prózaritmus szépsége, hogy állandóan cserélgeti a maga képleteit, még egy-egy hosszabb mondaton belül is. Merev ütemezést ne várjunk a próza ritmusától. Nagyjából egyenlő időszakonként találunk benne, néhol tökéletes ritmusú részeket, másutt közömbös helyeket. Az ütemre lendülő részek benyomása elegendő szuggesztív erővel bír arra, hogy kellemes arányúnak, magyar értelemben szabályosnak hitesse el velünk egy egész beszéddarab hangidomát." /Horváth János : Magyar ritmus, jövevény versidom 26./

A prózában tehát csak egyes mondatokban található meg az ütemezetttség. A két ritmusos hely közötti rész sokszor összefogódik, keretbe záródik, a ritmus keretébe.

Amikor a ritmust vizsgáljuk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy igen fontos befolyásoló tényezőt, a szórend szerepét.

A magyar ritmusrendszer alapja a hangsúly. A magyarban a szakasz első tagja hangsúlyos, szakasz elejére tehát olyan szót teszünk, amely értelemszerint is fontos része közölni valónknak. A ritmus tehát bizonyos mértékben meghatározza a szórendet, és ugyanakkor a szórend is befolyásolja a ritmust, mert egy-egy szó értelmi, logikai kiemelése ütemei, szakaszt hoz létre, éppen a hangsúly által.

A ritmus egy bizonyos forma, amelybe a hanganyag beleömlik. "Szavainkat úgy fogjuk elhelyezni, hogy a hangsúlyozásnak amaz üres formájában nyomatékos helyre lehetőleg olyan szótag kerüljön, mely valamely értelmileg is fontos szó, vagy ennek első tagja." /Molecz Béla : A magyar szórend esztétikája./ Molecz nagy alapossggall foglalkozik a ritmus és a szórend kölcsönhatásával, eredményei fölöttébb értékesek.

A hangzat alkata függhet a gondolat rendjétől is. A gondolatalakzatok egyike a gondolatritmus, amely rokon vagy ellentétes gondolatok egymásutánjából áll. A költői megnyilatkozásnak ősi formája prózában is, versben is. A legrégibb magyar nyelvű versre, az Ómagyar Mária Siralomra is jellemző. Eredete a finnugor időkre megy vissza.

Solymossy Sándor a gondolatritmus forrását kutatva / A gondolatritmus eredete/ Munkácsi Bernáttól idézi a következőket : " Az egész hagyományos vogul népköltésre, énekekre és regére egyaránt jellemző a sajátos költői nyelv, melynek főbb vonásai. . . . a beszédrészek és szólamok ismétlése, mégpedig úgy, hogy a párhuzamos második mondás csupán egy-két szó változtatásával idézi újra az elsőt. . . Ilyen kezdetleges fajtái az ismétlés alakzatának, midőn beéri azon csekély változtatással, hogy valamely számot jelző helyett csupán egy más számot, vagy vogul szó helyett ugyanazon jelentésű osztják szót a szám. . . Még kezdetlegesebb módja az ismétlő alakzatnak, midőn a jelző egy határozó egymás mellett kétszer áll."

Az obi-ugor verselés legfontosabb, eredendő sajátága a gondolatpárhuzam. Kezdetben minden szót kicseréletlenül meghagytak, egyszerűen ismételték.

mételték a mondatot. Később egy, két, három szó is eltért az ismétlésben s létrejöttek a változatos sorkettőzések.

Egy szó változás : / a vogulból/

A tápláló Ob tágas vizét lakom.

A halas Ob tágas vizét lakom,

/VNGY. II. 2. /

Két szó változott :

Im ezen a helyen tört el az ő csontja.

Im ezen a helyen rothadt el az ő husa.

/VNGY. I. 58/

Három szó eltérés :

Felülről jövő szárnyas isten

Alulról jövő lábas bárány

/VNGY. II. 161./

Ugyanigy van az osztjákban is /Solymossy a harmadik Zichy expedició V. kötetéből idéz példákat. / és a mordvinban is /Mészöly Paasonen gyűjteményére hivatkozik Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 242. /A finnek Kalevalájában végig megvan a sorpárhuzam. De nemcsak a versben található meg a gondolatritmus, hanem a prózában is. A voguloknál a szent tűz-özönrről szóló mithikus mondában így könyörögnek a főistenhez :

* A vizi halat fogó /halász/ embert áldd meg vizi hal szerencsével, az erdőbe menő /vadász/ embert áldd meg erdei állat szerencsével. Leánya élhet onnan csillapithassa, fia élhet onnan csillapithassa./VNGY. I. 7

A gondolatritmus tehát ősi sajátosság versben is, prózában is. Mészöly megállapítja, hogy finnugor népek verselő elve: "Párhuzamos sorokban azonos ütemértékű azonos mondatrészek, azonos sorrendben. /Ómagyar szövegek. . . 243./

A gondolatritmus a Biblia stílusára is igen jellemző. Nagy szerepet kap a mai fejletlen néptörzsek költészetében is.

Az, hogy a gondolatritmus különböző időkben a legkülönbözőbb népeknél megvan, arra mutat, hogy egyetemes emberi lelki sajátosság lehet a létrehozója az ismétlés ösztöne.

Téved Solymossy, amikor azt állítja, hogy a mai magyar népköltés a gondolatpárhuzamot nem ismeri. Ő ennek csak egy csökevényes formáját, a termé-

szeti képpel való kezdést találja meg népköltésünkben. Az ismétléses gondolatpárhuzam valóban nem annyira erős, mint más ugor népeknél. Ennek ellenére megvan, jellemző is népköltésünkre, versben is, prózában is. És nemcsak a nép nyelvében van meg, hanem igen sok írónknál is, akik a népnyelvből vették át és fejlesztették magukévé ezt az ősi sajátságot.

Figyelemre méltó az élőbeszéd és a prózaritmus kapcsolatának ténye. A prózaritmus nagyrészt nem tudatos teljesítménye alkotójának, még akkor sem, ha az író a mű létrejötte után maga is felfigyel rá. A prózaritmus esetében a ritmusérzék időnkénti fellobbanásával van dolgunk, amely bizonyos szövegrészeket ritmussosá formál. A ritmusérzék érvényesülését pedig az élőbeszédben /és azoknál az írónál, akik az élőszó közvetlenségével innak /kisebb mértékben szorítja háttérbe a gondolkodás szerkesztői tevékenysége. A hangzati alkat taglalása zavartalanabbul érvényesül, ha a beszéd naivabb és öntudatlanabb. Érdekes példával bizonyítja ezt G. Thomson Marxizmus és költészet c. könyvének 14. lapján.

Irodalmunkban azoknál az írónál erős a prózaritmus, akik közvetlenül, mintha egy beszélgetve adják elő mondanivalójukat, /Eötvös Károly, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor/

Hangos beszéd közben a beszélő érzi a hangszakaszok erősebb nyomatékát, érzi a saját hangjában a ritmust, és megfigyelhető, hogy bizonyos ritmikus mozgulatokkal kíséri is. Később ez a ritmikus mozgás visszahat a beszédre, arra, hogy hogyan formálja meg a beszélő a hangszakaszokat.

Néhány népmese-gyűjtemény és Eötvös Károly műveinek átnézése alapján látszik, hogy a prózaritmusnak két nagy csoportja különböztethető meg: a gondolatok ritmusossága, a gondolatritmus, és a hangzati alkat ritmusossága, az ütemezhetőség.

A gondolatritmus alkotja a prózaritmus egyik nagy területét. Maga is tovább két részre bontható aszerint, hogy rokon, vagy ellentétes gondolatot tartalmaz, lehet tehát párhuzamos vagy ellentétes.

A prózaritmus másik nagy területe az ütemezhetőség. Ez azt jelenti, hogy a prózában bizonyos időközönként olyan mondat, vagy mondatok követik egymást, amelyeket a magyar ritmusérzék szerint ritmizálni lehet. Szótagszámuk szerint oszthatók különféle ütemekre, 4,2-re, 3, 3-ra.

Még két csoport különül el világosan, de bizonyos mértékben kapcsolódva az előbbiekhöz,

Az egyik az ismétlés, amely a gondolatritmussal van szoros összefüggésben, mert az ismétlés után könnyen előfordulhat, hogy azonos mondatrészek azonos helyre kerülnek. Az ismétlésnek igen változatos lehetőségei vannak, leggyakoribb a kötésszavak ismétlése, de előfordul más szófajoké is, főnévé, melléknévé, számnévé, és igéé is.

A másik a felsorolás, mely igen gyakran ütemezhető. A felsorolások, ismétlődő szövégekkel ritmusossá, sőt rimessé rendeződnek; szinte versszerűséget állítanak elénk. Különböző tárgyakat, munkaeszközöket, foglalkozási ágaikat, vagy a társadalmi helyzetre utaló szavakat sorolják fel, úgy állítva őket egymás mellé, hogy arányosnak hassanak, tehát a kétszótagut a kétszótaguhoz, a háromszótagut a háromszótagu mellé. Ezáltal olvasás közben szinte önkéntelenül is ütemekbe rendezzük őket.

Az itt megállapított négy csoport sokszor összefonódik egymással. Tiszta csoportokat alig találni. Előfordul, hogy a mondat eleje ütemek szerint ritmizálható, ugyanakkor a mondatban /különösen, ha összetett/ gondolatritmus is van. Az ismétlések és a felsorolások is át meg átfonják egymást. A prózaritmushoz ez a csoportosítás tehát nem is annyira elvi, bár ilyen törekvés is van benne, hanem inkább a tárgyalás megkönnyítésére szolgál, egyszerre követve elméleti és gyakorlati céleket.

II.

Prózaritmus a népnyelvben

Az irodánkban megtalálható prózaritmushoz igen fontos forrása a népnyelv. A népnyelvben, amely a prózaritmus szempontjából is kincsesháza az irodalmi nyelvnek, nagymértékben megnyilatkozik a ritmusra való törekvés. Kétségtelenül megállapítható, hogy a próza ritmusa azoknál az íróknál a legerősebb, kiknek nyelve közel áll a népnyelvhez. Eötvös Károly jól ismerte a nép életét, szokásait, nyelvét. Ez nemcsak műveinek tartalmára volt hatással, igen sokat írt a betyárokról, a béresekről, a zselléerekről, felhasználta a nép körében keringő elbeszéléseket. De nemcsak tartalmi szempontból. A népmeséi elemek, a nép nyelve, stílusa fontos alkotórészevé vált az ő nyelvének.

stílusának. Az átnézett mesék rokon ritmikus vonásokat tartalmaznak Eötvös prózájáéval. A népmesék mondat szerkezete is igen közel áll Eötvöséhez, mindkettőnek fő jellemzője a mellérendelt összetett mondatok használata, főleg a kapcsolatosoké és az ellentéteseké, amelyek párhuzamos szerkesztésükkel igen könnyen lesznek ritmikusok. A felsorolások a nyelvjárásokban nem olyan nagyszámúak, mint Eötvösnél, az ismétlések megegyező típusokat mutatnak. A népmesékben is, Eötvösnél is világosan elkülönül a két csoport, a gondolatrítmus és az ütemezhetőség.

Gondolatrítmusok a népmesékben.

Mind nekirohántak a fazéknak. Mindegyik kivett egy vágást, vaj kettőt. Még egy vágást se hattak, még egy vágás se maradt a fazékba. / Az őztestvér. Magyar népköltészet III. 182./

Párhuzamos gondolatok szerepelnek itt az utolsó mondatban, amelynek két tagja között gondolatrítmus van.

Kelj ki édes nénikém, mert mossák a tálat a piros véremnek, s fenik a kést gyenge nyakacska mnak. / Az őztestvér. Magyar népköltészet III. 196./

Az azonos mondatrészek azonos helyen elv teljesen érvényre jut ebben a mondatban. A forma már fejlettebb, mint az előbbi esetben, itt már egy szó sem ismételt. A ritmust a mondatrészek sorrendje biztosítja.

S azt mondja a király : Most jöjjön ide az anyós a leányával együtt. Elveszik a jutalmukat, amit kerestek, megkapják a jutalmukat, amit kerestek. / Az őztestvér. Magyar népköltészet III. 199./

Az utolsó mondat két tagja között van a gondolatrítmus, amelyet az ismétlés biztosít, a két tagmondat teljesen megegyezik, csupán az elveszik helyett van megkapják.

Mögy föl a banya élős karddal, a tizönkét lányának a fejét levágta, mögy az istállóba, a maga lovait levágta. / Vikár Béla : Somogy megye népköltése 326./

Az állítmány, a levágta mind a két részben előfordul, mindkétszer közvetlenül előtte van a tárgy. A gondolat itt is párhuzamos.

Akkor varrt neki egy kis tarisznyát, Jancsikának egy kis tarisznyát, Juliskának egy kis táskát. / Banó István : Baranyai népmesék. 35 szám. 205./

A mondatrészek ismétlődnek és ugyanazon a helyen vannak.

Keli fel, diaznóteremtette, mert megfognak, kelj fel, kutyateremtette,
mert fölakaasztanak, ha föl nem kelaz. /Magyar népmesék, 208. szám, Ho-
vá lett a bárány mája ?/

Az első két ritmusos részt, amelyekben az ismétlés adja a ritmust,
követi a harmadik, a ha föl nem kelaz. Ennek elsődleges szerepe nem
értelmi, hiszen a feltétel nyilvánvaló, hanem a ritmus lezárása egy ritmus-
talan résszel, Számítalan ilyen találunk majd Bötvésnél is.

Meggyült a vasárnap, Szép Úrnő elmánt a templomba, János mög el-
mönt a kerthe sétálni, A kerbe add vót háram lá mögkönye, Egyik aranszörü
vót, a másik ezüstszörü, a harmadik rézszörü.

Gondolatrítmus, azonos helyen lévő mondatrészekkel, A gondolatban
van bizonyos ellentét is. Az utolsó mondat pedig ismétlés,

Ütemezhető helyek a népmesékben

Hát mit csináljunk, Bgyezzünk meg ketten, most nem hallja senki. /Az
őztetstvér, Magyar népköltészet III. 185./

Bgyezzünk meg /ketten/, most nem hallja /senki, 4,2 osztású ütemek
szerepelnek itt, pontosak és jól hangzók, a mesélő jó ritmusérzékére vallanak.

Hát nézd csak fiám, nézd csak fiám, csak meghuzta a gyermekágy, a
sok sírás, a sok bánat/ Az őztetstvér, Magyar népköltészet III. 193./

A 'hát' mintegy felütésként ütemelőzőként szerepel, az utána követke-
ző részek négyeszlágú ütemekbe oszthatók.

Szalad a kakas, kapja a férget; szalad a féreg; furja a furkót, szalad a
furkó, üti a bikát, szalad a bika, issza a vizet, szalad a víz, oltja a tüzet,
szalad a tűz, égeti a falut, szalad a falu, kergeti a farkast, szalad a farkas,
eszi a kecskét, szalad a kecske, rágja a kórót, a kóró bezzeg ringatta a kis-
madarat, / A kóró és a kismadár, Magyar népköltészet III. 584./

3:2 -es szótagolású ütemeket találunk itt, a mese ezzel mintegy gyorsít-
ja a cselekményt, pattogóbbá teszi a ritmust, Erről a meséről és ritmusáról
Arany László is megemlékezett : megállapította, hogy a nemzeti ritmusosztón
már a prózában is megnyilatkozik. /Arany László : Magyar népmeséinkről.
Ö. M. I. 183-184./

Féreg nem ment bika-ütni, bika nem ment vizet inni, víz nem ment

tüzet oltani, tűz nem ment falu-égetni, falu nem ment farkas-kergetni, farkas nem ment kecske-enni, kecske nem ment kórót rágni, kóró mégse ringatta a kismadárót. / A kóró és a kismadár, Magyar népköltészet III. 584./

Szinte vers az egész. Négy szótagú ütemek szerepelnek benne, természetesen az egész részleten végig nem tarthatnak ki, mert túlságosan éles és pattogó lenne a ritmus. A részlet közepén a "tűz nem ment falu-égetni, falu nem ment farkas-kergetni" nem pontos ütemezésű, ezzel enyhíti a ritmus élességét, utána pedig ismét két ritmusos mondat következik, majd az utolsó mondat a maga ritmustalanságával mintegy lezárja a ritmus csengését.

Ez is csak olyan ló: ha akarok, ha nem is, fölülök én magam is.
Szólamódok, Veszprém m. Nyr. V. 418./

4 : 3-as osztású ütemek szerepelnek ebben. A két rész végén lévő is szinte még rimessé is teszi a kifejezést.

A találós kérdések sokszor ritmikusak. Az alábbi találós kérdés három ütemű.

Hogyan röptül a /tarka tik a / pallásra ? /Találós mesék, Szentgál, Veszprém m. Nyr. VII. 280./

Mellik kosnak van /falába ? - A fokosnak. Találós mesék, Szentgál, Veszprém m. Nyr. VII. 280./

Ugyanolyan, mint az előbbi találós kérdés. Két, a felelettel együtt három ütem van benne. Az efféle szójátékok rimelnek is.

Igen sok mesének már a kezdő mondata is megadja a ritmust, amely az egész mesére jellemző.

Egyször vót egy embör, annak vót négy ökre.

/Vikár : Somogy megye népköltése 280./

Vót eccer ety királ, annak vót ety fia.

/Banó I. : Baranyai népmesék. 132/

Vót eccer egy gazda, annak három fia.

/Banó I. : Baranyai népmesék 193./

Vót eccer egy kiráj és annak egy fia.

/Banó I. : Baranyai népmesék 197./

Mind a négy mondatban 4 : 2-es szótagolású ütemek vannak. Egész népmesekincsünkben elterjedtek az ilyen mesekezdetek. A negyedik mondatba az és egyedül a ritmus kedvéért kerülhetett bele.

Ismétlések

Ergye gyerekek haza. Van ott a palláson egy rongyos nadrág, egy rongyos dalmány, meg egy rongyos kalap is van, meg egy pár rossz bocskor is van ottan, hozd el, én másikat nem bírok annyi. /Bánó I.: Baranyai népmesék 81./

A második összetett mondat második-harmadik tagmondata : meg egy rongyos kalap is van, / meg egy pár rossz bocskor is van / ottan - egyenlő időtartamu, azonos mondatrészek párhuzamos rendje által is erősíti a ritmust, sőt rimmel is összekapcsolja őket, és erre az ottan még rá is üt. E két mondat az egy rongyos kalap és egy pár rossz bocskor jelzős kifejezések által kapcsolódik ritmikailag az előző mondat, egy rongyos nadrág, egy rongyos dalmány jelzős szerkezetekhez és ezeknek szótagszáma is azonos.

Akkor kérdezte a sárkány : - Ihatunk-e öhetünk-e ? Azt mongya a ló : Ihacc is, mög öhecc is, tizenkét mázsa dolányt megpipázhacc is, még akkor is utolérünk. /Bánó I. : Baranyai népmesék 50./

A ható ige és az is ismétlése jelenti a ritmust, amely nem olyan erős, mint például a tiszta gondolatrítmus esetében, de azért érezhető.

Felsorolások

Egyszer egy királynak volt egy jókedvű bolondos embere : úgy hitták, hogy Markalf. Az urak, urfiak, királyok, hercegek nagyon szerették, mert unos-untalan tréfálkozott velük. /Markalf és az ördög. Magyar népköltészet III. 448./

Az urak, urfiak, királyok, hercegek felsorolásban ritmus van. A felsorolás mind a négy tagja három szótagú.

Tehát vállalkozott is : hercegek, grófok, gazdagok, szegények : mindenféle fajtabu nagyon sok. /Bánó I. Baranyai magyar népmesék, 226./

Ismét háromszótaguak a felsorolás tagjai, kivéve a kétszótagú grófok-at de itt a két első mássalhangzó torlódása szinte új szótagra ad lelelőtséget /gerófok/, és ezt a két szótagot ugyanannyi ideig ejtjük, mint a hercegek-et.

Tizenkét társzekeret elévettek, mindegyikbe két pár lovat, fejősteheneket ökröket befogtak, megrakta a király gabonával, arannyal, búzával, szénával. /Magyar népmesék 286. sz./

Bizonyos ritmus van a két pár lovat, fejősteheneket, ökröket felsorolásban is, de sokkal erősebb a gabonával, arannyal, szénával rész ritmusa, amelyet a gabonával kivételével háromszótagu ütemek alkotnak.

Ilyenfajta ritmusok vannak a népmesékben. A végső következtetést majd Eötvös prózájának elemzésekor vonjuk le. Eötvös Károly prózaritmusának részletes vizsgálata majd példákkal is rávilágít a népmeséi és az eötvösi prózaritmus kapcsolatára. A közvetlen kapcsolat feltételezése természetesen vulgarizálás lenne. Sokkal mélyebb összefüggésről van itt szó, amely a magyar ritmusérzék azonosságában, a gondolkodás mód hasonlóságában, a szemléletmód meggyezésében áll fenn. A tartalom túl a formában is megmutatja Eötvös népszerűtetését, a nép nyelvvel, a nyelv kezelésmódjával való azonosulását. Bizonyítja, hogy Eötvös nyelve és stílusa kiállta az idők ítéletét, s akkora értéket és vonzóerőt jelent, hogy ma is szívesen olvassuk könyveit.

Prózaritmus Eötvös Károly műveiben

Milyen forrásai voltak Eötvös prózaritmusának? A népnyelvről már esett szó. De az írónak más, egyéni sajátosságai is hozzájárultak prózaritmusának létrejöttéhez.

Elsősorban valamiféle lírai beállítottság, a témával való teljes azonosulás, Eötvös szinte beleéli magát tárgyaiba, úgy érezzük, hogy ő is ott szerepel hősei között. Mintha mindig olyan eseményeket mondana el, amelyekben maga is részt vett, amelyeknek tevékeny szereplője volt. Ez a hőseivel való azonosulás lehetővé teszi, hogy belefeledkezzen a mesélésbe, szabadon engedje mesélőkedvét. Ebben a felfokozott lelkiállapotban, amelyet az eseményekben való cselekvő részvétel teremt meg, ritmusérzéke fokozottabban kerül előtérbe, beszéde mintegy önmagától ritmusba rendeződik. Így van ez nemcsak az ütemezhető helyek esetében, hanem a gondolatritmusnál is, amelyben elsősorban nem a logikai elem uralkodik, szerkesztésüket nem a logikai elv intézi, hanem az ismétlés tudatalatti ösztöne, az azonos helyen lévő mondatrészek

54.

isméltése, amely ősi sajátosság, és amelyet Eötvös teljes átérzéssel olvasztott bele a maga művészetébe. Az isméltéssel az író mintegy felfokozza, megerősíti mondanivalóját, elsősorban érzelmi hatást vált ki. Ez egyaránt áll a gondolatritmusra, a mondat szerkezetének megisméltésére, és más isméltésekre is.

Ez a lírai beleélés természetesen nem mindegyik művében egyenlő mértékű. Tehát a prózaritmus, amelynek ez az egyik építőköve, nem mindegyik művében ugyanolyan erős. Ez természetes is. A prózaritmus, mint forma elem, a tartalomtól függ, annak alá van rendelve. Az írás tárgya meghatározza Eötvösnél a prózaritmus erősségét. Legerősebb akkor, ha a nép életéből vett történeteket ad elő az író, ha szereplői a nép egyszerű fiai. A beleélés – ha nagyon közvetetten is – ebben is megnyilatkozik. A nép életéről szóló történetek teszik lehetővé Eötvösnek, hogy az elbeszélésnek a nép nyelvéből magába szívott tulajdonságát, a prózaritmust alkalmazza.

Jól igazolható ez példákkal is. A Répa Rozi c. elbeszélés /teljesen népi történet, Eötvös a Balaton körüli utazás alkalmával hallott Répa Roziról, Sobri Jóska mátkájáról és magáról Sobri Jóskáról / szinte vers, a prózaritmus teljesen átfonja az egész történetet. A Nemzetes Bóthók uram szerencséje c. elbeszélésben szintén erős a ritmus, a Faragó béres-ben is, a Kőd a jégen-ben is, a Vilar a jégen-ben is, A két ördög várában is, / a mű ugyan romantikus, de hősei a nép köréből valók, a környezet is népi/. A dicsőséges csaták napjaiból c. írásban és a Százhetvenöt huszárban a népi, élettől való kapcsolaton kívül az írónak a tárgy /a szabadságharc/ iránti lelkesedése is hozzájárulhatott a prózaritmus erőssé válásához.

Azokban a művekben pedig, amelyeknek kevés, vagy semmiféle kapcsolatuk sincs a néppel, a prózaritmus alig fedezhető fel. A legjobban az Aki örökké bujdosott c. romantikus elbeszélésben szemlélhető ez. Első pillanatra talán érdekes, hogy A nagy per három kötetében is igen kevés a ritmusos hely, néhány gondolatritmus található csupán. Ennek oka az lehet, hogy Eötvös elsősorban mint jogász nyilatkozik meg ebben a műben, és bár sok szegény ember életét írja le nagy megelevenítő erővel, főleg az

értelemre, az olvasó ítélőképességére kíván hatni. A prózaritmus alakulása tehát nagyban befolyásolja a tárgyat, amelyről az író ír.

De a hősökkel való azonosuláson, a nép köréből származó történeten kívül – mint erre előbb utalás történt – Eötvösnek a tárgy iránti szeretete, lelkesedése is forrása lehet prózája ritmusának. A nagy év című kötetében nagy számmal található ritmikus hely jól igazolja ezt a tételt. Az író lelkesen, izgatottan adja elő mondanivalóját, és ez a tény is hozzájárul a ritmus keletkezéséhez.

Az eddig elmondottakkal igen szoros kapcsolata van az eötvösi prózaritmus egyik legfontosabb forrásának, az élőszó közvetlenségével ható előadásmódnak. „Soha még író nem írt annyira élőszóval, mint ő. Írása a legteltesebb közvetlenség. . . .” írja Schöpflin Aladár. /Schöpflin Aladár: Eötvös Károly/Huszádik század. 1919. I. 395./ Az élőszó és a prózaritmus kapcsolatáról fentebb már esett szó.

Az élőszóval való előadásmódnak egyik következménye Eötvösnél a mellérendelő szerkezetek gyakori alkalmazása. A köznyelv inkább a mellérendeléses formákat, a lazán, kötőszó nélkül egymás mellé fűzött mondatokat szereti, mint ezt A magyar stilisztika vázlata c. könyv is megállapítja. A mellérendelő szerkezetek száma Eötvösnél is jóval nagyobb, mint az alárendelőké. Különösen akkor feltűnő lesz, ha az ábrázolásmód erős indulatokkal van telítve, dinamikus, mint például a Százhetvenöt huszár, vagy A dicsőséges csaták napjaiból c. elbeszélésben. Ezekben a mellérendelő szerkezetek gyakorisága az író felfokozott lelkiállapotát, a tárgy iránti lelkesedését tükrözi. De általánosságban is megállapítható, hogy a mellérendelő szerkezetek alkalmazása az egyik jellemző jegye Eötvös stílusának.

A mellérendelések közül a kapcsolatos, az ellentétes, a választó fordul elő leggyakrabban. Ezek a mondatfajták, azok, amelyek párhuzamos szerkesztésükkel a legkönnyebben adnak prózaritmust. Különösen a gondolatritmus és a vele rokon ismétlés jön létre ilyen módon. A kapcsolatos, az ellentétes és a választó mondatok esetében gyakori, hogy Eötvös két teljesen azonos felépítésű, sőt sokszor szinte szó szerint megismételt mondat közé odatesz egy ellentétes vagy választó kötőszót.

Ezzel az azonos mondatrészek azonos helyre kerülnek, tehát gondolatrítmus jön létre. A választó kötőszavak az ismétléses forma létrehozásában is nagy szerepet játszanak. A vagy– vagy és az akár –akár ismétlése /tulajdonképpen a kötőszavak halmozása /teremti meg sok esetben a ritmust. Gyakori az eötvösi prózában az is, hogy az alárendelés esetében egy főmondatához több, teljesen egyenrangú mellékmondat tartozik.

A gondolatrítmus /mondatpárhuzam/ Eötvös Károly
prózájában

A gondolatrítmus alkalmazása Eötvösnél a nép nyelvében megőrzött ősrégi sajátság továbbélése. Vele az író mély benyomást tesz az olvasóra, erős érzelmi megindultságot ébreszt benne. Gyakran előfordul, hogy egyes részek változás nélkül ismétlődnek az egyes tagmondatokban. Így kerül közel a prózarítmus két kategóriája, a gondolatrítmus és az ismétléses forma. Az a közelség sokszor annyira erős, hogy szétválasztásuk alig lehetséges.

A gondolatrítmus nagyban szolgálja a tartalmi nyomásítást. Az a része tehát a prózarítmusnak, amely nem a hangalak, hanem a gondolat ritmikuságával kelt ritmikus hatást. De azt is eredményezi, hogy az azonos szerkezetű mondatok révén /azonos mondatrészek azonos helyen szerepelnek a tagmondatban/ hasonló mondathangsúly jön létre, és ennek eredményeképpen a tagmondatok azonos mértékűekké válnak, kimondási idejük megegyezik. Alapjában tehát így függ össze a prózarítmus két nagy része, a gondolatrítmus és az ütemezhetőség, így alkot a prózarítmus egyetlen nagy egész rendszert.

A gondolatrítmusban természetesen nem ez az összefüggés a fő dolog. Sokszor, amikor a mondatrészek nem pontosan ugyanazon a helyen szerepelnek, nincs is meg. Sokszor nem vesszük észre, mert a gondolat erős ritmusossága elnyomja a hangalak felbukkanó, de nem kiemelt nem hangsúlyozott ritmusosságát.

Eötvös prózájának gondolatrítmusa is, mint minden gondolatrítmus, rokon vagy ellentétes gondolatok egymás mellé sorakoztatásából áll.

A párhuzamos gondolatok ritmusa

Csak azt várta, mikor szól, vagy mikor int neki a gazda. A szót is megértette intés nélkül, az intést is megértette szó nélkül. A köd a jégen. Megakad a vármegye 167./

A második mondat két részből áll, az első tagmondatnak megismétlése a második, nem szószerinti ugyan, de a mondatrészek sorrendje teljesen ugyanaz.

Répa Rozi volt Sobri Jóska szeretője, Sobri Jóska volt az ország legdelibb betyárja. /Répa Rozi története. Házassági viszontagságok 105./

Ismét azonos mondatrészek azonos helyre való szereplése biztosítja a ritmust. A második mondat bővebb egy tulajdonságjelzővel, de ez nem zavarja a mondatrészek azonos sorrendjét.

Éjt, napot ne késsél, hegyen-völgyön meg ne állj, éhség, szomjuság meg ne aléjtson, ellenség, vadállat meg ne riasszon, jó barát, szép asszony vissza ne tartson, még anyádnak könnyörgő könnyhullatása is a te szived meg ne lágyítsa. / A két ördög vára 20./

A mondatrészek azonos sorrendben vannak. Érdekes megfigyelni, hogy a ne tiltás és az ige felszólító módja előtt mindig két mondatrész van, ez is hozzájárul a ritmikus hatás felkeltéséhez. Csak az utolsó tagmondatban más a helyzet. Ez a tagmondat mintegy lezárja a ritmust. Feltűnő a névelő elhagyása is, és szintén a ritmusra való törekvés eredménye. Az egész mondatnak a ritmusát tehát több tényező hozza létre, gondolatritmus, azonos számú mondatrészek, névelő elhagyás.

Az urnó megöregedett, meghalt, eltemették. Aranyláncot tettek a nyakára, aranygyűrűket az ujjára, arany kösöntyűket a kezére, aranyos mentét hideg tetemére. /Utazás a Balaton körül I. 221./

A négy tagmondat mondatrészei azonos sorrendben követik egymást. Ezen kívül még az arany szó ismétlése is hozzájárul a ritmus fokozásához.

A vén szakács elmondá, hogy két eb a kaput őrzi, két eb a folyosó-bejárást őrzi, két eb pedig folyton az öreg Ghecseyt őrzi. /A megcsonkított árckép. Aki örökké bujdosott 298./

Az alany és az állítmány mindhárom tagmondatban ugyanaz, tehát ismételt, csak a tárgy változik mondatonként. Bizonyos fokozatosságot is meg-

58.

figyelhetünk ebben a mondatban, az író ezzel is erősíteni akarja állítását.

Törött csontok helyreálltak vágott sebek beforradtak, eltűnt erők viszsza-
szatértek megint egészsé lett az élet. / A nagy év. 200/.

Az azonos mondatrészek azonos helyen – elv jut érvényre ebben a mondatban. A három tagmondat után a negyedik jellemző ötvösi ritmuszá-
ró mondat.

Szeme fekete, mint a varju szeme : orra piros, mint a ludnak orra.
/ A nagy év 152./

Ismétlést itt csak a mint kötőszó ismétlése jelent. Az író a mondat-
részek sorrendjét ismétli, ez azonban szigorú és következetes.

Hasonló ritmus van a következő mondatokban :

Tíz halász csakhamar eltűnt. Jég eltemette, hullám elnyelte, vihar el-
sodorta : ki tudná azt. / Utazás a Balaton körül II. 279./

Az én dicső és fölséges fejedelmem idegen népek közt bujdosik. hír
se jön onnan, szellő se jön onnan. / A utolsó Palásty. Aki örökké bujdo-
sott 238./

De mire megához jött : bajtársait nem találta többé. A honvédsereg is
elpusztult, a szent ügy is elbukott, a haragos fővezér is gyászos véget ért.
Mikor a megváltó született. Aki örökké bujdosott 284./

Ott volt az utolsó ütközete, Ahhoz támasztotta utoljára puskáját. Annak
tövében lőtte magát agyon. Annak tövében porladoznak hamvai. / A B_a köny
II. 48./

Nekiment a sötét éjszakának, nekiment a veszedelmes utnak, nekiment
a bizonyos halálnak. / A két ördög vára 53./

Az ellentétes fogalmak és gondolatok
ritmusa

Ki emlékszik ma már a szegény Evangyelistára ? De ki emlékszik
ma már a hatalmas királyra ? Lent a viznek partján a nyomorult zsöllér
van eltemetve, fönt a partnak ormán a hatalmas király van eltemetve. Az
egyiknek fejéhez három darab követ hengerítettek, a másiknak sirja fölé
kettőstornyú templomot építettek / A remetebárány lakója. Megakad a vár-
megye 400./

Az első kérdő mondat szegény E. angélistára képes helyhatározója szembe van állítva a második kérdő mondat hatalmas királyra képes helyhatározójával, és az a két mondat, melyben e két képes helyhatározó szembe van állítva, az azonos mondatrészek azonos sorrendű párhuzamával fonódik ritmikus egységbe. A harmadik mondat nyomorult zsöllér tulajdonságjelzős alanya szintén szembe van állítva a negyedik mondat hatalmas király tulajdonságjelzős alanyával: művészi módon kifejezve a két antagonisták társadalmi osztály két képviselőjének ellentétét, melyet még növel a két párhuzamos mondat Lent a vizek partján és fönt a partnak ormán helyhatározójának ellentéte, de azt is összefonja az azonos mondatrészek sorrendjének párhuzamosa, és mindkettőt egybeszővi a két mondat van eltemetve állapothatározós állítmánya. Külön meg kell említeni, hogy a két mondat külön-külön 17 szótagu, pedig Eötvös Károly aligha számolta meg ezeknek szótagjait, mikor leírta. A következő két mondat is hasonló fölépítésű, és valamennyi együtt mai magyar nyelvünk legművészebb szerkezetű mondati közé tartozik. Az állítmányok időben - számban - személyben megegyeznek.

Légy mátkám, légy galambom, légy hűséges szivbelim. Hol elmegyek téled, hol megjövök hozzád, de mindig a tied leszek. Szegénylegény vagyok, de Sobri Jóska vagyok./Répa Rozi története Házassági viszontagságok III./

Az első mondatban nem ellentétes a gondolat. Megfigyelhető, hogy a «légy mátkám, légy galambom» rész szótagszáma annyi, mintha a «légy hűséges szivbelim» szótagszáma. A mondat tehát ütemek szerint is ritmizálható. / A gondolatritmus és az ütemezhetőség összefonódása. / A második és a harmadik mondat ellentétet tartalmaz, az azonos mondatrészek azonos helyen elv jut érvényre bennük.

Gyöngé arca piros volt az édes álomtól. Két pici lába-fejecskéje piros a dermesztő hidegtől./Nemzetes Bóthők úram szerencsége. A két ördög várra 242/

A két mondat éles ellentétet tartalmaz az okhatározók jelentésében és ezt teljesen párhuzamos szerkesztésmód még jobban kiemel.

A gyerek aludt édesen, az asszony zokogott keservesen. /Nemzetes

Böthök uram szerencséje. A két ördög vára 243./

A mondat két tagmondata teljesen párhuzamos szerkesztésű, ugyanannyi szóból áll mindkettő.

Sváb volt az istenadta. Ajka egy szót sem tudott magyarul, de a szíve egy szót se tudott németül. / A nagy év 195./

A mondatrészek ebben a két tagmondatban is teljesen azonos sorrendben vannak. Ismét mellérendelő szerkezet ez, ellentétes, párhuzamos szerkesztéssel.

Hasonló a ritmus a következő részletekben. :

Mire a nap fölkelt : Buda be volt véve. Mire a nap fölkelt : Ákos meg volt halva. /Aki meghalt, mégis él. Aki örökké bujdosott 271./

Egy gyermek van ott, szép üde, piros édes gyermek, aludt édesen, fölébredt magánosan, sir most keservesen. /Nemzetes Böthök uram szerencséje. A két ördög vára 251./

Annál jobban ugattak, annál jobban utját állták, de azért a farkukat mégis csak csóválták. /Nemzetes Böthök uram szerencséje. A két ördög vára 251./

Hejli-hajli ! Sütni-főzni szolgák dolga, de már verekedni nem a szolgák dolga. Az már a nemes urak dolga. / A Bakony I. 63./

Tenger, szél és vihar megérthet valamit az okos szóból, osztrák hadbíró-ság semmit meg nem érthet a magyar szóból. / A nagy év 164./

Kétezer hold földjét elfeledte, leányának engedetlenségét elfeledte, kedves daruját soha el nem feledte. /Utazás a Balaton körül. I. 267./

Nem vagyok én Dörgicsei Pista, se vőlegény nem vagyok én, mert én Sobri Jóska vagyok. /A. Bakony II. 24./

Ütemezhető helyek Eötvös Károly prózájában

Eötvös Károly prózaritmusának másik fajtáját azokban a mondatokban szemléltetjük, amelyeket ütemek szerint lehet ritmizálni. Mint már fentebb is megállapítottam, ezek az ütemezhető helyek úgy teremtik meg a próza ritmusát, hogy időközönként követik egymást, és az egyik hely ritmusa elég erős ahhoz, hogy a következő ritmusos helyig magyaros hangzásúnak tüntesse fel a közömbös részeket is. Az ütemek szerinti szakaszolódás a népnyelvben is igen gyakori. Nemcsak a népmesékben, hanem az ikerszavakban, ikerszólá-

sokban, közmondásokban is.

Az eötvösi prózában meglévő ütemek szerint ritmusos helyek létrejöttét csak akkor érthetjük meg teljesen, ha a népnyelvnek erre a ritmusra való törekvésére gondolunk. Eötvös Károly egyéni ritmusérzéke és a nép nyelvének erős hatása az oka a prózájában előforduló ütemes mondatok létrejöttének.

Honnan jöttek. /hová mentek/. hányan voltak/mit akartak / A két ördög vára 23./ Az ütemek négyszótagosak, teljesen szabályosak. 4:4-es osztású ütemek szerepelnek itt. Az un. ősi nyolcasban is ilyenek fordulnak elő.

Ördög volna. /angyal volna/ nem lehetne /ilyen erős. /ilyen bátor/ csak szerelmes /völegénynek/lehet ilyen/ szíve/szerető párjához/ A két ördög vára 70./

Nyolc, egyenként négyszótagú ütem után következik egy kétszótagú, majd egy 4 : 2 osztású ütem.

Holló. /varju/ marja /szemeit/ kivághatja. Oláh cigány magával viheti. Éhen halhat. /meg is fagyhat./éjjel-nappal/ ridogálhat : nem segít rajta senki, nem játszik vele senki. /Nemzetes Böthök uram szerencséje. A két ördög vára 246../

Az első mondat két, 4 : 2-es és 3 : 4-es ütemből áll.

Ha kivéste, ha kifurta, /ott ahol kell/ tüzet éleszt a gyaluforgácsból. s olyan szép pirosra, feketére megfüstöli azt a jármot, mintha sonka volna./ A faragó béres. Megakad a vármegye 132./

Három, egyenként négyszótagos ütem alkotta részt követ itt egy ritmusos rész nélküli. Az egész mondat ritmusossága a három ütem által biztosítva van.

Fején vékony /fögtött kendő./ nyakán vastag /hara-kendő, kabátja kopott is, feslett is. /Nemzetes Böthök uram szerencséje. A két ördög vára 239./

Hasonló a helyzet az előbbihez. Négyszótagú ütemek után ritmustalan rész következik. A négyszótagos ütemet tartalmazó mondatban még gondolatritmus is van, a szerkesztés tökéletesen párhuzamos.

Nagyot is nőtt /ki is tellett./ bajusza is /föst már/ szép deli /termete/

napsütötte, /viharverte/barna arca/kuruc-bátor/tekintete mind nem volt az
igy még / harmadfél év előtt/mikor utoljára látta. / A két ördög vára 125./

A prózaritmus változatosságát példázza ez a mondat. Hasonló egyezős-
tagos ütemet követ egy kétszótagos, utána két háromszótagos, majd öt négy-
szótagos. Ezek a különböző szótagszámu ütemek, ha kimondjuk őket, ugyan-
annyi ideig tartanak, tehát kiegyenlítődnek. A mondat utolsó része ritmus nél-
küli.

Hasonló ritmus van a következő mondatokban :

Apró malac az /alakja./ nyílás van a /hátán/ egy krajcár az /ára/
s ami pénzecskét a gyerekek kapnak, azon a nyíláson belehányják a malac-
ba, s amikor tele van : földhöz vágják a malacot. / A bakony II. 194./

Futó barom /megtapossa/ vihar megébálja. /járókelő /ágát metszi/
soha senki/ meg nem őrzi/s mégis fémő egyenesen, dacol a korral és a
företeggel, s koronáját emeli az égnek. /Mikor a megváltó született. Aki örök-
ké bujdosott 272./

Visszajövök, /édes lelkem./ jó anyám./ Esztendőre /vagy kettőre/ kará-
csony napjára megint ott leszek a Hármashalomnál. / Az utolsó Palásthy. Aki
örökké bujdosott 239./

Hol a pokol /fenekében /van az a tarisznya/? Nemzetes Böthök uram
szerencséje. A két ördög vára 264./

Tulokkal /birkával/ tudta volna /Patkós Dani/ mit csináljon/A két ördög
vára II./

Csikó volna, /borju volna/bárány, gida,/malac volna/ : azt csak, elfogad-
nák tartásra, de mit csináljanak ők gyerekek ? /Nemzetes Böthök uram sze-
rencséje. A két ördög vára 274./

Verjen meg az /Isten német/te ide a/lábadat be/nem teszed. /Utazás a
Balaton körül I. 239./

Jó asszonyunk /ő kegyelme/ - szólt az asszony /visszatérve/ -jobban
van már. / A két ördög vára 42./

Oda nézz. /oda nézz/ kit látsz te ott /mit látsz te ott ? A két ördög vára 69

A két ördög vára c. műben *olykor* még a fejezetcimek is ritmizálhatók. Ilyen
ritmizálható fejezetcimek :

Menyasszonya /után/életre/-halálra, /i. m. 53./

A/két ördög/ lakolása /i. m. 60./

Ismétlések Eötvös Károly prózájában.

A prózaritmushoz jelentős forrása az ismétlés, Szorosan kapcsolódik a gondolatritmushoz, mert például a kötőszavak ismétlésénél a köztük lévő mondatok /mondatrészek/ párhuzamos szerkesztésűek, és ezzel a gondolatritmus követelményeit is kielégítik. /Ezek az ismétlések tulajdonképpen kötőszó - vagy mondathalmazoknak is felfoghatók./ Az ismétléssel az íróknak többféle célja van. Ezek között a mondanivaló nyomósítása, az eleveenség nagyfokú erősítése szerepel, de Eötvösnél a ritmusra való törekvés is nagy fontosságu.

Sokféle ismétlés fordul elő az eötvösi prózában, attól függően, hogy mit ismétel az író.

Kötőszavak és módosítószavak ismétlése / Az egyes adatok elemzésétől mivel az ismétlés keltette ritmus ugyan tisztán érzékelhető, eltekintek./

Ha építkezni kell, ha lányt adunk férjhez, ha elemi csapást kell pótolni : legalább lesz pénzünk, nem kell adósságot csinálni, nem kell kölcsön után futkosni, nem kell egyik-másik birtokot zálogba adni, s a módosabb atyafiaknál nem kell segítségért kunyorálni. / A Bakony II. 191./

Néhány évig elkísérték fiai, azután unokái. Ha vihar futt, ha fergeget dult ha csikorgott, az öreg anya mindig ott volt. /Az utolsó Palásti, Aki örökké bujdosott. 239./

És hangja dörgött, és buzogánya suhogott, és Patkós Dani megérté a szót és nem volt a szó ellen semmi kifogása. / A két ördög vára./

És az a fényes arc és azok a duzzadó piros ajkak, és az a rengő deli termet, és az a fejedelmi parancsoló modor és mozdulatok. /Aki meghalt, mégis él. Aki örökké bujdosott 247./

Akkor hiszem el, ha akarom, Vagy cigánygyerek, vagy koldus kölyke, vagy fattyu gyerek. /Nemzetes Bóthök uram szerencséje. A két ördög vára 271./

Pergett az öreg Tóncs könnye. A ködmenért is, a honvédért is, az ötvenkét jó legényért is. / A Bakony I. 146./

Azt látta, hogy nem vándorlólegény nincs vele szerszám. Nem is kucséber. 64.

nem is babkár, nem is német, nem is tót. /Utazás a Balaton körül I. 292./

Esti homály van már a tornácón, nehéz a tájékozódása. Lassanként veszi észre : haja is van, szája is van, füle is van orra is van. / A nagy év 58./

Szép is volna, jó is volna, isten ajándékba is volna, ha anyja bűnös személy nem volna. /Nemzetes Bóthök uram szerencséje. A két ördög vára 278./

A hős nem félt, nem tűnődött, nem fontolgotott. Még csak nem is haragudott. / A nagy év. 153./

Kérdőszó ismétlése.

Azt se tudták, mi hozza ránk a veszedelmet. Tűz-e, víz-e, étel-e ital-e, világosság-e, sötétség-e, hideg-e vagy meleg? / A Bakony II. 270./

Határozószó ismétlése :

Ott mulatott, ott iddógált, ott dalolgotott, ott szidta pandurjait a nagybajuszu Kaszás a jegenyefák árnyékában. / A Bakony II. 22./

Névmás ismétlése :

S ami fő : ő a követek táblájának elnöke. Ő vezet, irányozza az elméket, ő fékezi az indulatokat, ő csillapítja le a haragos kurucokat, de ő vásárolja meg a lelkeket is. / A Bakony II. 88./

Számnév ismétlése :

De azért folyton járt az eszük a szabaduláson. Száz tervet kovácsoltak, száz tervben megállapodtak, száz eséllyel számítottak, de a százegyedik esély, amely eszükbe jutott, mégis visszatartá őket a szökéstől. / Aki örökké bujdosott 108./

Ige ismétlése :

A szegény ember percekig elvakaródzik, míg utóbb észreveszi, hogy nincs öneki semmi baja, csak éppen ég a város, ég a feje, ég a sapka. / A Bakony I. 304. /

Felsorolások Eötvös Károly műveiben

A felsorolások az ütemezhetőséghez állnak igen közel, mert gyakran úgy alakulnak, hogy bennük azonos szótagszámu szavak kerülnek egymás mellé, lehetőséget kínálva az ütemezésre.

Eötvös felsorolásaira felfigyelt Lukácsy Sándor is, aki rámutat, hogy Eötvös felsorolásai „... gyakran mintegy maguktól, lüktető hangnyomatékaikkal, azonos ragvégződéseikkel szinte rimes, ritmusos prózává rendeződnek.” /Lukácsy Sándor : Eötvös Károly/

Eötvös a legkülönbébb tárgyakat, munkaeszközöket, a társadalmi helyzetre és a foglalkozásra utaló szavakat sorolja fel. Sokszor szinte a játékossáig elmegy a rokonértelmu szavak halmozásával.

Volt két gulyása, tizenöt kerülője, ugyanannyi csőse, két hadnagya, négy kisbirója, négy éjjeli őrje, aztán levélhordó, dobos, kéményseprő, két pap, két tanító, jegyző, segédjegyző, két kovács, két mészáros, bőrbély, báromorvos, csárdások, kocsmárosok, csaposok, molnárok s több effélék. /A két ördög vára 273./

A felsorolás több részre osztható, az egyik rész : „ két gulyása, tizenöt kerülője, ugyanannyi csőse, „ A másikat Eötvös is elválasztja egy „aztán”-nal a harmadiktól. A részek között hangzásban időbeli kiegyenlítés van.

Hasonlóak a következő mondatok is :

Behív pedig egy pohár borra minden utonjárót. Drótos tót, bugyros zsidó, babkár, kucseber, vándorló legény, magános cigány, szegődő ember, vásárra menő : neki mindegy. /Utazás a Balaton körül II. 232./

Sokáig tartott a jó vacsora. Szives házigazda, szives háziasszony, meleg sziv, meleg szoba, java étel-ital : gyorsan mulik az idő. / A nagy év 155. /

Mindegy volt, akárkivel birkóztak. Cseléd, zsöllér, jobbágy, ember drótos tót, vándorlegény : mindenkivel összekapaszkodtak. / A Bakony I. III./ Nem kell most már acél, kova, tapló, kostók, dohányzacskó, pipaszurkáló s egyéb efféle szerszám és dohányos készség. /Utazás a Balaton körül II. 191./

Ügyvédet, papot, tanárembert, tőzsért, írka-fírka népséget meg nem választott volna követnek a régi vármegye a világért se. / A Bakony II. 91./

Mintha csak ezt a parancsot várták volna az emberek. Nosza fegyverre, ásóra, kapára, fejszére, kalapácsra, vasvillára minden tagjabíró ember. / A Bakony II. 138. /

Volt bizony ott a Bocskay, Bethlen, Rákócziak korából elég tisztos emlék. Fegyverdarabok, lobogófoslányok, diadalmas csaták hirmondói, régi tároгатók, rongyossá nyütt dobok, tilalmas szerszámok. / A Bakony II. 197./

Nincs hát mulandóság ? Van. Királyok, fejedelmek, gőgös kormányzók, henye főpapok, hetyke hatalmasok, ékes milliomosok, hivalkodó népségek, könnyek, fájdalmak, szerelmek, győtrődések, hitvány beszuállások, mind elmúlnak. /Utazás a Balaton körül. II. 195./

Hanem most már remekelés, mesterlevél, szép ezüstös mente, jámbor házaselet, édes kis Susannam – várhattok egy ideig. / A két ördög vára 15./

Mi kellene ? Merő, véka, favilla, lapát, gereblye, talicska, kerék, vasas szerszám ugyan nem az ő dolga, noha ő is értene hozzá. /Megakad a vármegye 134./

Fűz, nyár, szil, hárs, fenyő, bükk, tölgy, cser mind lehet padvás és olvas. / A Bakony I. 304./

Befejezván Eötvös prózaritmusának részletes vizsgálatát, néhány kérdés még eldöntésre vár. Elsősorban az, hogy mit szolgál Eötvösnél a prózaritmus.

Egy szóval megválaszolható ez : a tartalma. A prózaritmus alkalmazásában is a tartalom és a forma egysége nyilvánul meg. Vizsgálatomnak az is volt a célja, hogy a sajátos nyelvi eszközöket, stilisztikai formákat kutatóva eljusson az író egyéniségéhez, gondolkodásmódjához. Teljes mértékben nem sikerülhetett ez, mert a prózaritmus vizsgálata csak az egyik részlet Eötvös stílusának részletes elemzésében. Néhány megállapítás azonban közelebb visz a célhoz.

A prózaritmus a nép nyelvében található meg. A magyar nép meséiben keletkezhetett, mint a közösségi magyar ritmus érzék egyik sajátos megnyilvánulási formája. Ezt a sajátos formát a nép köréből származó írók vették át és fejlesztették a maguk művészetévé. Mint ebből a szempontból a nép köréből származó író, Eötvös Károly is így tett. Az átvétel természetesen csak azoknál a témáknál sikerülhetett teljes mértékben, amelyek tartalmuk-

ban is közel álltak a nép életéhez. A nép életéből vett tartalom tehát megkívánta a magához illő formát. Ennek a formának egyik alkotórésze a prózaritmus. Természetesen Eötvös egyéni sajátosságai is hozzájárultak keletkezéséhez./nagyfoku átélés, felfokozott lelki állapot/

Felmerülhet a tudatosság kérdése is. Eötvös Károly tudott prózájának ritmusáról : " A magyar nyelv kezelésében különös sajátaságom, hogy irataimban, s gyakran beszédeimben is, ahol a tárgy megengedi, csaknem a verses költészet magasságáig emelkedik a gondolatok és szavak összecsengése, az ugynevezett ritmus." / A nagy per III. 207./

Ez arról tanuskodik, Eötvös felismerte, hogy írásainak sajátja a prózaritmus. Ez még nem jelenti azt, hogy tudatosan is törekedett volna alkalmazására. A prózaritmus kialakulásában nehéz is tudatosságot elképzelní, hiszen, ha az író szándékosan ügyel arra, hogy szövegébe ritmikus részeket iktasson be, önmaga köti meg saját kezét. A prózaritmus alkalmazása a népmesék stílusából, a teljesen kötetlen anekdotázó előadásmód használatából ered Eötvösnél.

Milyen mértékű Eötvösnél a prózaritmus ? Nehéz felelni erre a kérdésre. A statisztikai módszer alkalmazása nehezen menne, nem is vezetne célra. Mindig a tartalomtól függ, hogy melyik műben és mennyi ritmikus helyet találunk. Legtöbbször a gondolatrítmus fordul elő, és a vele rokon ismétlés. Az ütemezhető helyek, felsorolások ritkábbak, az arány kb. két harmad : egyharmad.

Végső összegezésként megállapítható, hogy a prózaritmus a ritmus-érzéknek a kötetlen beszédben megnyilvánuló formája. Két fő fajtája van : a gondolatrítmus és az ütemezhetőség, amelyekkel rokon egyfelől az ismétlés, másfelől a felsorolás.

A prózaritmus forrása a népnyelv. Eötvös Károly stílusának egyik jellemzője a prózaritmus megléte, és mint formai elem a tartalom kifejezésére szolgál. A prózaritmus minden fajtájára bőségesen találhatók példák Eötvös Károly műveiben. Alkalmazása jóleső hangzást, különös szépséget ad stílusának.

Prosarhythmus in den ungarischen Volksmärchen und in den Werken von Károly Eötvös

Von J. Végh.

Rhythmus bedeutet die regelmässige Wiederholung von Bewegungs-
erscheinungen und Geschehen. Wenn man eine Reihe von Erscheinungen
in ungefähr gleiche Abschnitte zerlegt / d. h. man macht in der Zeit Ordnung /
dann entsteht der Rhythmus.

Der ungarische Nationalrhythmus wird durch die Wiederholung solcher
Takte gebildet, in dem einer betonten Silbe zwei oder drei unbetonte Silben
folgen.

Rhythmus finden wir nicht nur in den Gedichten, sondern auch in der
Prosa. Der Prosarhythmus ist ein Teil des Rederhythmus, der in der
ungebundenen Rede vorkommt. Der Rhythmus ist keine notwendige Eigenart
der Prosa, aber man findet in der Prosa doch eine Bestrebung nach Rhythmus.
Zwei wichtige Arten von Prosarhythmus können wir unterscheiden : 1. den
Gedankenrhythmus und 2. die Taktmässigkeit des Satzes. Die letztere ist
eine seltenere sprachliche Erscheinung.

Der Prosarhythmus ist ein wichtiger Charakterzug des Stils der Volksmärchen.
Der hier behandelte Prosarhythmus von Károly Eötvös enthält dieselben
Arten des Prosarhythmus, wie die Volksmärchen. Der Prosarhythmus von
Eötvös entstammt der Volkssprache.

MIRE UTALHAT AZ AMI VONATKOZÓ NÉVMÁS ?

Kollányi Teréz

V. évf. magyar–latin sz. h.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

1. Az ami névmás elsősorban korábban még nem nevezett dologra vonatkozik. Pl. : « Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra ! » «Nem mind arany /az/ ami fénylik. A főmondatban a távolra mutató névmást akkor tesszük ki, ha hangsúly van rajta, egyébként a magyaros beszédben nincs szükség rá. Az ami azonban nemcsak távolra mutató névmás, hanem más névmásokra, így a közelre mutató, kérdő, határozatlan és általános névmásra, ezenkívül határozatlan számnévre, sorszámnévre, melléknévre is utalhat, ezt értelmezheti /vö. Károly Sándor : az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 53/Pl. : «Tizenhat éve ennek, mit sosem feledek» /József A. : Ajtót nyitok/. «Mit tudhatsz te, amit én nem tudok !» /Oravecz Paula : Kócos. 1957. II. 10./, «... én is kíváncsi vagyok valamire, a mit csak ön mondhat meg»/Mikszáth : Noszthy II. 114/. : «Anyánk... általában mindenről, ami fájt neki, előttem is haláláig hallgatott»/Illyés : Puszták népe : 1948.⁹⁸/, «Más is van még, amit el szeretnék mondani ». «Ez az utolsó, amit meghallgatok» stb.

2. Szabó Dénes szerint / A mai magyar nyelv 155/ az ami anyagnévhez is kapcsolódhat, ilyenkor gyakran amennyi jelentésben szerepel, Pl. : «Ami cinket, rezet, ólmot kibányásztak, mind a béketermelésre fordították. Vagy : « A cinket, rezet, ólmot, amit kibányásztak. . . »/vö. még ÉrtSz. I. 200/.

3. Az ami névmás azonban bármely főnévvel megnevezett dologra is

vonatkozhat. Sokan hibáztatták ilyenfajta használatát. Pl. Melczer Kálmán a Nyr.-ben /VIII. 320-2 megróttá Jókait, ezt írta róla : «Jókai a névmásokat illetőleg ingadozik, majdnem úgy, mint egy iskolás gyermek. . . ez semmivel, még a népnyelvvel sem igazolható különködés» Ellenben Arany János Jókait védte /Arany : Hátrah. próz. 396/. Tolnai Vilmos is pongyolaságnak mondja az effajta amit-t Jókai nyelvéről írt cikkében. Balassa is azt írja a Pesti Hirlap Nyelvőrében, hogy helytelen az ami névmás használata az amely helyett. Pl. nem helyes : « Ez az a ház, amit eladott » /helyesen : amelyet/ « Keresd meg azt a könyvet, amit tegnap olvastam ! » /helyesen : amelyet/. Tiszaamarti Antal /Szeplőtlen magyarság 30/ szintén hibásnak tartja az ami -t tárgyra vonatkoztatva. Szende Aladárnak /Magyar nyelvhelyesség 280/ is hasonló a véleménye, bár elismeri, hogy a mindennapi közvetlen hangu beszédben általában az ami alak használatos az amely helyett. Pl. «Mutasd a könyvet, amit kaptál ! » «Ha ez a használat terjed is, még sincs helyén irodalmi vagy legalábbis választékosabb szövegekben». Dengi János /Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 240 /viszont azt mondja, hogy az ami szintén vonatkozhat tárgyra, fogalomra. Nagy J. Béla /MNY. XLIX 484 kk./ szerint is ezekben az esetekben már nem követelhetjük olyan szigoruan pontos megtartását, ha nem akarunk ellentétbe kerülni a nyelvfejlődéssel. Így beszélünk természetes módon. «Mi volt abban a csomagban, amit kaptatok» «Elintézted-e azt a dolgot, amit ígértél?» «Hol az a levél, amit tegnap kaptunk?» «Köszönöm azt a néhány sort is, amit írtál.» Nevetséges lenne, ha ezt mondaná valaki pl. egy vendéglőben «Még nem kész az a bécsi szelet, amelyet /v. melyet/ rendeltem ?»

Az akadémiai letró nyelvtan is megjegyzi az ami -ről, hogy -főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva a beszélt nyelvben igen gyakori /MNYR. I. 247/.

Sőt megfigyelhetjük, hogy már régóta írónk se ragaszkodnak túlságosan az említett szabályhoz. A szakirodalom számos példát idéz erre. /Nyelvművelésünk főbb kérdései 246-8. Nyelvművelő 311-2. Nagy J. Béla : 72.

Petőfi : «Már megjött az idő, Mit láta prófétai lelkem előre» /Megjött az idő/, «Mit rákentek a századok, Lemossuk a gyalázatot !» /Nemzeti dal/, «Sárga homokdombok emelkednek, miket Épít s dönt a szélvész» /Kiskunság/, «Legyek köszirt, mit hegyről a völgybe Eget-földet rázó mennydörgés dönt le » /Egy gondolat bánt engemet/, « Dalaim, mit ilyenkor teremnek, Holdsugári ábrándos lelkemnek » /Dalaim/, «Oh, hogyha széttörhetném köztetek Azt a szilaj, veszett gyűlöletet, Mitől keblem, mint a tenger dagad» /Akasszátok fel. . . ./

Arany : « S döbbenve ismerem fel rajzomon Egy-egy vonást, mit szellemujja von » /Emlények III./ «Mint a békafagyott tó, nyugodt volt az árca, Nincs szél a világon, ami felzavarja » /Toldi estéje I. 15./, «Ábrándja tűz lett, amit ősz hajának Fehérlő havasi el nem olthatának» /Toldi estéje V. 19/, «Tán veszett nevemet is lemossa vérem Mit fejemre kötö drága jó testvérem» /Toldi/, «Nyomatéku egy tallért dob Az igazság mérlegébe, Mit a bíró csusztat a jobb Oldalán levő zsebébe» / A fülemile/.

Vörösmarty : «Télán a mult idők setét virága, Min a csalódás könnye rengedez ?» / A merengőhöz/, «Két jó van, mi fölött sorsnak nincs semmi hatalma : Szorgalom és az erény. . . » /G. I. emlékkönyvébe/.

Madách : « A kéjet, amit egy ital viz ad, Szomjam hevével kell kiérdemelnem, Dicső eszmény, mit a nő szive hord, Megörökíteni a bűnös nyomort» /Az ember tragédiája/.

Ady : «Meleg simogatások a hajamon, Amik től, hajh, nem kell már megremegnem» /Drága, halott nézésekkel/.

Jókai : « A nyergének nincs terhelő szija, ami a ló hasát átszorítsa, csak úgy van lazán a hátára vetve» /Sárga rózsá/, « Az ő nyögései éles kések, amik a szivemen keresztüljárnak, - Ez a nyögés, lamit az ajtón keresztül hallok » /uo./ « Add neki mindazt az örömet, amit nekem adtál» / A munkácsi rab./

Móricz : « A s. öveget, amit mélyen benyomott a homlokába. . . Ki-mondhatatlanul heves a mély seb, amit annyi fajtáju kin vérez» /Sárarany/.

Simonyi : «Sok hasonló mondatfűzést találunk újabb értekező prózáinkban is. . . még megemlíthetjük az olyan ikerszókat, amiknek mind a két

tagja ragozva van »/Az új helyesírás. . . NyF. 5 : 57/

Zolnai Gyula : »Jellemző ebben a nyilatkozatban is az a fokozó szerkezet, amit a japán kérdés tárgyalásában is . . . láthatunk /Men. XIII. 17/.

Négyesy . »Napnak mondjuk az égitestet is, meg azt az időszakot is, ami az égitest egyszeri járásáig tart» /Stilisztika 8. kiadás 189/.

4. Természetesen az ami még nem szorította ki az amely -et. Különösen a szaknyelvben még szinte kivétel, és a folyóiratokban meg a sajtó nyelvében is még kisebb százalékban jelenkezik az ami, a mindennapi beszédben és a köznyelvet legjobban visszatükröző írók nyelvében azonban már kezd uralkodó formává válni.

Az Iskolai nyelvművelőben /100 oldal/ 3.6 %-ban áll ami amely helyett /összesen : 1 62 amely -mely , 19 ami , ebből 6 vonatkozik főnévvel megnevezett dologra/ De itt még megfigyelhető, hogy bizonyos idegenkedéssel állnak szemben az efféle ami-vel kapcsolatban. A 8 nyelvész közül csak hárman használják az ami-t főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva. Pl. Martinkó András : »...aki» leül a földre» talán a padlóra ül le, de mindegy, csak »föld» az : az a szilárd dolog, amin járunk» /49/ O. Nagy Gábor : »A jelentés megváltozásának alapja, az új jelentés kialakulásának oka az a hasonlóság, amit a sütnivaló nélkül maradt asszony és a mafláskodó ember tehetetlensége között figyeltek meg»/37/. Lőrincze Lajos : »Mindenkinek van egy neve, amit örökölt, egy, amit születése után beírt az anyakönyvezető vagy a keresztelő pap» /91/.

Az Élet és Tudomány XV, évf. 43 számában 3.6 %-ban vonatkozik az ami főnévvel megnevezett dologra /összesen 81 amely-mely 8 ami, ebből 3 áll amely helyett/ Ugyanakkor a módszer, amivel e kísérletekben a majomkölykök viselkedését tanulmányozták, emberré is alkalmazható» /1363/.

A Dél-Magyarország 1960. november 6-i számában 5.4 %-ban található ami amely helyett/összesen : 70 amely -mely , 7 ami, ebből 4 áll főnévvel megnevezett dologra /»Fentről lehet csak igazán érzékelni azt a szomorú képet, amit évszázadokon át alakított ki a természet az ember ártalmára»/4/

Az Élet és Irodalom IV. évf. 44 számában 7.5 %-ban vonatkozik az ami főnévvel megnevezett dologra /Összesen 147 amely-mely, 43 ami ebből 12 áll

74.

amely helyett / E táj. ami itt eltérül mind velünk van tele. . . »/6/

«Maradnánk csak egy alapigazságnál : nincs, ne is legyen különbejáratu operaesztétika, ami a művészet törvényeit, alapelveit, célkitűzéseit illeti»/10/

A Népsport 1960 november 20-i számában 7,8% -ban áll ami amely helyett /összesen : 71 amely-mely, 19 ami, ebből 6 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik/ pl. : «S a látvány, ami elem tárult, összeszorította a szívemet»/2/

Az Esti Hírlap 1960 november 22-i számában 8,6 %-ban vonatkozik az ami főnévvel megnevezett dologra /Összesen 32 amely-mely 7 ami, ebből 3 amely helyett áll/. «Ugyanakkor két olyan jelenséget kell szóvá tenni, ami nem tetszett se az osztrákoknak, se nekünk»/

A Népszava 1960 november 19-i számában 9,4 %-ban van ami amely helyett/ összesen 58 amely-mely, 16 ami, ebből 6 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik /pl. « Az a bizonyos» sajátságos, tükrökből álló utvesztő, amit az ifju lélek jelent annak számára, aki a nevelés nagyon rögzös és nagyon hálás feladatának szenteli életét - semmivel sem egyszerűsödött»/3/.

A Népszava 1960 október 15-i számában 18,2 %-ban jelentkezik az ami főnévvel megnevezett dologra vonatkozva /Összesen : 45 amely, 20 ami, ebből 10 megnevezett dologra vonatkozik/pl. : «A három és fél hetet - mondotta - amit az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlésén töltöttem, hasznosnak tartom»/1/.

5. Ugy látom, hogy a hosszabb alaknak /aki, amely, ami / és az ami-nek amely helyett való használata között összefüggés van. Ott az élőnyelvhez való közelebb állást, a túlságosan irodalmi szintű nyelvhasználattól való eltávolodást a hosszabb alak gyakorisága mutatja, ugyanezt állapíthatjuk meg az ami-nek főnévvel megnevezett dologra való vonatkozásu használatával kapcsolatban is. Pl. Lőrincze Lajosnál és O. Nagy Gábornál a Nyelvművekben az Aki - ki, amely - mely hosszabb -rövidebb párból csak a hosszabb alak fordul elő, s ugyanakkor az ami-t is használják.

A «Szüreti fűrt» c. elbeszélés gyűjteményben is / rövidítve : Szf./ megfigyelhetjük ezt a jelenséget. A vonatkozó névmások alaki vizsgálatánál arra az eredményre jutottam, hogy az élőbeszédhez közelálló stílusú írók

rövid alakot nem használnak. Most nézzük meg, hogyan érvényesül az előbb említett összefüggés.

Veres Péter : Mostohaapa c. elbeszélésében csak a hosszabb alakot használja, s az előforduló 8 ami-ből 4 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 36,4 % /7 amely/, pl. : "ők még gyümölcsöt is ettek néha. . . szüretkor szőlőt is, vagy legalább sulymot a Holt -Tiszából, ami olyan, mint a gesztenye, csak tüskés a héja. . . /Szf. I. 9./

Szabó Magda : Kakasszó c. elbeszélésében sincs rövid alak és amely mellett 5 ami /összesen : 15/ főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 50 %, pl. : " . . . csak nézte a kaput, amin át a mama kiszaladt. . . . " /Szf. I. 299./

Kassák Lajos Hosszu az idő hajnalig c. elbeszélésében sem fordul elő egy rövid alak sem, a 3 amely mellett az 5 ami-ből 3 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 50 %, pl. : "Visza-visszanézett az utra, amit időközben megtett, s látta, hogy felszántott nyomaira hull, szakadatlanul hull a hó" /Szf. II. 105/.

Földeák János : Férfiut c. elbeszélésében is csak hosszabb alak fordul elő, a 7 ami-ből 3 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik és csak 2 amely szerepel, tehát ez is bizonyítja, hogy az ami az amely rovására egyre jobban terjed. Már 60 %-ban használatosított ami amely helyett. Pl. : "Az orra és az ajka szögletéből eltűnt az a vonás, ami asszonyosságá idején mélyült az arcára" /Szf. I. 79/.

Illés Béla : Válaszúton c. elbeszélésében is csak a hosszabb alak fordul elő, 2 amely és 6 ami, ebből 3 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 60 %, Pl. : "Már jó félórája kezében tartja a cigarettát, amivel megkínáltam, de még mindig nem gyújtott rá" /Szf. I. 300/.

Rideg Sándor : Kristóf mint magánzó c. elbeszélésében is csak hosszabb alak található, 3 amely mellett 10 ami van, s ebből 7 amely helyett áll. Ez 70 % pl. : " . . . s lezudult a legnagyobb záporosó, amit akkoriban láttam" /Szf. II. 69/

Tersánszky J. Jenő : Ki-ki kötelessége szerint c. elbeszélésében szintén csak a hosszabb alak található, csak 2 amely és 11 ami, s ebből 76.

7 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 77.8 %, pl.: 'Egyszerűen maga ejti meg a dalon ezt a csekély változtatást, kiegészítést, ami az adott dallamához kell és illik' /Szf. I. 110/.

Karinthy Ferenc Dukich Emil születésnapja c. elbeszélésében is csak hosszabb alak és 1 amely fordul elő, ezzel szemben a 9 ami -ből 6 amely helyett, főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez 85.7 %, pl.: 'Persze nem azért a régi üres, buta címért, amit minden patikus megvásárolhatott, ha volt rá pénze' /Szf. I, 341/.

Sarkadi Imre Három játék c. elbeszélésében sincs rövid alak, sőt amely alak sincs, csak 12 ami, s ebből 6 főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. Ez már 100 %, Pl.: 'nemtörődöm módon éli azt az életet, amit él' /Szf. II. 158/.

Mesterházi Lajos : Jelentés a tulvilágról c. elbeszélésében ugyanígy nincs se rövid alak, se amely, csak 4 ami, s ezek főnévvel megnevezett dologra vonatkoznak. Ez is 100 %, Pl.: 'Laci ágya felett, az ablaknál, egy katonaruhás férfi : édesapja utolsó képe, amit a frontról küldött' /Szf. I. 224/. Mesterházinak nemcsak elbeszélésében, hanem Pár lépés a határ c. regényében is megfigyelhetjük, hogy az amely rovására egyre jobban terjed az ami, 48 amely fordul csak elő, ebből 11 cimből, ilyen fordulatokban pl: X fejezet, amely -ben ez és ez történik. A 172 ami-nek pedig több mint a fele főnévvel megnevezett dologra vonatkozik.

Mesterházi tudatosan a köznyelvet követi, 'szabálynak tekintem - írja -, hogy lehetőleg ne ujítsak nyelvet, hanem inkább tanuljam meg, figyeljem meg, hogy mit 'ujít' a nép, hogyan használja a nyelvet, hogyan alakulnak bizonyos mondanivalók formái a köznyelvben. A közhasználatban forgó eszközökből választ ki magamnak azt, ami a mondanivalómnak leginkább megfelel. . . Nem ujitani kell a nyelvet szerintem, hanem ismerni, és választani abból, ami van, amit-a nyelv természetének megfelelően - a közhasználat teremtet' /Anyanyelvi műveltségünk 240/.

Mesterházi irodalmi nyelvi ideálja tehát a beszélt köznyelvhez áll közel, s így stílusa különösen élő bizonyíték arra, hogy az ami az amely helyett

a köznyelven keresztül hogyan tör be az irodalmi nyelvbe is, és válik egyre gyakoribbá.

6. Viszont az ami főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva olyan íróknál is előfordul, akik esetleg vagy nagyobb részt a rövidebb formát kedvelik, de határozottan megfigyelhető, hogy ezeknél még az amely az uralkodó forma. Pl.

Szeberényi Lehel, akire a rövid alak használata volt a jellemző, 5 ami közül 2-t főnévre vonatkoztat /ll mely-amely. Ez 15.4 %.

Kolozsvári Grandpierre Emil 8 ami közül 2-t használ mely -helyett /összesen 15 mely. Ez 11.8 %.

Tamási Áron Hazai tükör c. regényében is különösen jellemző volt a rövid alak, mégis a 414 ami-mi közül itt is 1/4 rész főnévvel megnevezett dologra vonatkozik. /541 amely-mely/ Ez 19 %

7. Az ami névmás vonatkozhat az egész mondatra is. Ezt is sokan hibáztatták. Pl. Megijedt, ami nagy hiba volt. - s ez vagy : és pedig . . .

Pintér Jenő /Magyar nyelvvédő könyv 61/ szerint a "latin qui, quae, quod orvosságjárás évszázadokon át kétségbeejtő mértékben mételyezte a magyar írást".

Általában latin és német hatásnak tulajdonítják az ami -nek egész mondatra való használatát, s még Dengl János /i.m. 228/ is, aki pedig elismeri az ami -nek dologra, főnévvel megnevezett fogalomra való vonatkoztatását, azt mondja, hogy az "ez, az mutató névmással kapcsolt mellérendelt mondat helyesebb, mert a magyar inkább szereti a mellérendelést."

Az ami -nek az egész mondatra vonatkozó használatát azonban védte Galambos Dezső /Nyr. XXXVI. 59-61/ és Orbán Gábor /A magyar nyelv 129/.

Galambos Dezső azt mondja, hogy ilyen esetben a mi / a régiségben ki és mely is / egyértékű ezzel : amely dolog, amely körülmény. S nem tartja helyesnek a relativumnak ilyen használatát, szerinte egész mondat tartalmára való vonatkoztatása nem feltűnő idegenszerűség, hanem a mai művelt magyar nyelvhasználatában gyökerezik. Idegenszerűségről csak ott lehet szó, hol magának a relativumnak a használata idegenszerű.

Orbán Gábor is ezt írja : "Csak az ami névmás használható ha az egész mondat tartalmára utalunk vele : A sekrestyés megzörgette a kulcsokat, ami azt 78.

jelenti, föl is ut, le is ut. Az ilyen beszéd természetesebb és nem kevésbé magyaros, mintha azt mondanok : ez pedig azt jelenti, ... »/i.h./

Kelemen Béla /Jó magyarság² 79/ is azt mondja, hogy az ami vonatkozhat az egész főmondatra s ez nem hibáztatható, feltéve, hogy a vonatkozó mondat és a főmondat közt szorosabb összefüggés van : « A nevemet nem hallotta soha se, amnek csak örültem. De már ehelyett : A spártaiak megölték Ágis királyt, ami náluk hallatlan dolog volt - helyesebb : ez pedig náluk hallatlan dolog volt.»

Érdekes ehhez hasonlítva az ÉrtSz. megjegyzése az ami-re vonatkozóan. Nem kifogásolja, ha az ami az előző mondat egész tartalmára vonatkozik, de már az ellentétes mellérendelt mondat helyett álló ami-s mondatot csillaggal jelzi /I. 199./. Ennek magyarázatát lásd később !

Ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy mellérendelés és alárendelés között ilyenkor is különbség van. Az alá- és mellérendelésnek is lehet stilisztikai szerepe és a stílus egyhanguságának elkerülésére nagyon is alkalmazható a két szerkezet váltogatása. Ha a második mondatban foglaltakat fontosabbnak tartjuk, és ki akarjuk emelni, akkor használjuk inkább a mellérendelést, ugyanis ez a gondolatot nyomtatósabbá teszi, ugyanakkor lazább is a kapcsolat a két mondat között. Az alárendelésnél szorosabb a kapcsolat, de nem olyan lényeges a mondanivaló, kevésbé nyomatékos. Ezt szem előtt tartva kell nézni ezeket a mondatokat. a « Mindketten a földre zuhantunk, és őt átfogta vastag karjaival a derekam, amitől úgy ropogtak a csontjaim, mintha az egész testem fűzfavesszőből fonták volna » /Rideg Sándor : Szf. II. 73/ - Ettől aztán. . . ., « Sikertől is vagy háromszor leköpnöm, amitől annyira megvakult, hogy csaknem fölrobbant » /uo./, - de ettől. . . ., « Röviddel ezután a Kelet -Ázsiából hazafelé tartó 10 ezer tonnás, «Leipzig» teherhajóval találkoztak, ami persze kölcsönös lelkes üdvözléssel járt ». /Dél-Magyarország 1960. november 6./6/. -ez. . .

b. Vannak olyan ami -s mondatok, melyek csak hozzátoldást, közbevetést, meglekés körülményt fejeznek ki, s nem oly nyomatékosak, mint az és ez-zel kezdetek. Pl. « Amikor férjét hasztalan próbálta leszoktatni az ivásról, elvált tőle bírói úton - ami errefelé nemigen szokás »/Népszava 1960. jul. 13./ «Hát én nem is bántottam többet Papp Mihályt, ami helyes is volt, mert két esztendő múlva, mi

dön az öreg atya egyik lelkünk lett nekünk a harcban, akkor bezzeg megbántam volna» /Tamási : Hazai tükör 280/. «És hogy megszöktünk - ami hiszen lényegében őt igazolta - ki tudja, nem fordítje -e most még azt is ellene a börtönigazgató ?» /Mesterházi : Pár lépés a határ I. 98./. «Ha már van házasság a világon, ami szerintem helyes, akkor jobb minden férfinak minél előbb megnősülnie» /Nagy Lajos : A tanítvány 355./

c./ Van előrevetett ami-s mellérendelő értékű vonatkozó mondat is Pl. «A munka oroszlánrésztét - mondta Kútár János - Hruscsov szovjet miniszterelnök személyesen végezte : pozdorjává zuzta az imperialisták tak- tikáját, jobb körülményeket teremtett a leszerelési tárgyalásokhoz és - ami a legfontosabb - a Szovjetunió nyilatkozatát a gyarmati kérdés napirendre tűzésére mindenkinek el kellett fogadnia» /Népszava 1960. október 15./ 1/ «Vitéjükhöz sportszerű keretek között tettek pontot, olyannyira, hogy azóta nagyon jó barátok. S ami még ennél is több, azóta talán ők a miskolci Földes Ferenc gimnázium legjobb vivói» /Népszport 1960. nov. 20. /2/. «Ivanovics Andai reggelig dolgozott. Akkor lefeküdt aludni. Délután kelt föl. Éppen vasárnap volt. Le- ment a kávéházba, megkávézott azután - ami szokatlan volt az ő programjában - visszament a lakására» /Nagy Lajos : Vadember 147./ «Mandarin szinte látta, hogy isznak, sőt ami furcsább, magát is látta köztük» /Moldova György : Szf. I. 101./

d. Az efféle vonatkozó mondatok stilisztikai szerepe még jobban kidom- bodik, ha együtt szerepelnek egy mellérendelő mondatral, ugyanis így ennek tar- talma sokkal hangsúlyozottabbá válik. Anyomaték világosan a mellérendelő mon- datra helyeződik át. «Nyugodt volt, ami nem csoda, de bölcs is akart lenni, és kettőnk között ingadozott, hol az én pártomat fogta, hol Cergely mellé állt» /Nagy Lajos : A tanítvány 439/. «Ugyanis a fiatalember polgári családoknál zongoralec- kéket is adott, ami, - - némelyek szemében különös lehet, de hogy a maros- városiak a zenész kétféle foglalkozását nem találták összeférhetetlennek, azt talán még dicséretükre is válhat». / Nagy L : Vadember 96./

Ez lehet a magyarázata annak is, hogy Kelemen Béla és az ÉrtSz. is az ellentétes mellérendelő mondatot kifejezőbbnek találta ellentétes kötőszóval, mint ami-s vonatkozó mondatral.

Különösen szembevetendő a különbség, ha a vonatkozó mondat ez, és ez kezdetű mellérendeléssel együtt jelentkezik. P. : «Pokol Tamás egyébként ugyanígy helyesen következtetett, mint a fogalmazó : A szökevények tudják, hogy hétfő reggelig hiába keresik Wurmot Szombathelyen, valószínű, hogy addig Győrben rostokoltak. Igen ám, de most uton lehetnek. Ébük kell vágni Szombathelyre ! Ha ők azok, ami egyre valószínűbbnek látszik, és ha ~~sem~~ is hamis nyomnak hagyták a levelet - ez pedig egyre kevésbé valószínű, majdnem biztos, hogy Gönyű volt az elterelő irány - akkor Szombathelyen verembe esnek ! /Mesterházi : Pár lépés a határ II. 159/. «Keresztanyám aztán olyan édes öfömmel fogadott - hogyne, egyedül ~~csak~~ mertem vágni a jeges pusztaságnak, ezt nem minden kisleány tenné meg ! - hogy tán még meg is csókolta, ami már ilyen nagyobb fiúcskánál hat-hétéves forma lehettem - ritka dolog volt arra mifelénk» /Veres Péter : Szf I. 17./

8. Mi lehet most már a magyarázata az ami ilyen nagyarányú elterjedésének?

a.Orbán Gábor / A magyar nyelv 128-9/ azzal magyarázza, hogy az ami vonatkozó névmás használata ennyire elterjedt az amely névmással való kapcsolat rovására, hogy az amely, ami szók különböző fogalmi értékűek. «az ami tágasabb körű, fajfogalomra mutat, az amely pedig szűkebb körű, ún. individuális fogalomra vonatkozik. Ha tehát közelebbről meg nem határozott, általánosabb fogalomra, valami közelebbről nem ismert dologra akarunk mutatni, az ami névmást használjuk akkor is, ha a névmás a főmondat megnevezett szavára, a főmondatban megjelölt főnévre /névszóra/ vonatkozik. Ha azt mondjuk : a fáradtság, ami - itt a fáradtság a szó fogalmának egész fájára, a fáradtság minden fájára vonatkozik, ellenben : Ez a fáradtság, amely - itt a fáradtság a szó fogalmának csak egy meghatározott esetét jelöli /individuális fogalom/. Sőt vonatkoztatható az ami individuális fogalomra is, vagyis egy meghatározott, külön megjelölt, néha mutató névmással is kiemelt névszóra, ilyenkor azonban ennek a fogalomnak a körét mindig kibővíti s azt jelenti, hogy a fogalom tartalmát, tulajdonságait közelebbről nem ismerjük. Pl. : Ez a kifejezés nem a katonák zsoldjára vonatkozik, hanem arra a jutalomra, amire szolgálati éveik leteltével számíthattak. Itt egy meghatározott jutalomról, individuális fogalomról

lomról van szó, azonban ezt a fogalmat részleteiben, közelebbről mégsem ismerjük. Nem tudjuk, pénzbeli jutalomról, földadományozásról vagy másféle jutalomról van-e szó, sőt ha tudnánk is, hogy pénz vagy földjutalomra kell gondolnunk, akkor se tudhatnók, mennyi volt ez a pénz, mekkora a földadomány. A fogalomnak ezt a határozatlanságát fejezi ki az ami.

Szerintem ez a magyarázat nem elfogadható, a példák többsége, ellene mond. Az ami éppenugy vonatkoztatható közelebbről meghatározott fogalomra is, mint az amely.

b. Nagy J. Béla /MNy. I. h./ szerint könnyű megérteni a nyelvészokásnak ezt a megváltozását és az ami-nek az amely rovására való terjeszkedését. Gondoljunk csak pl. A walesi bárdoknak erre a két sorára : "S mind, ami bor, pezsegve forr. Tul messzi tengeren" - "Ha az ami jelzője lehet a bor főnévnek, akkor nyilván visszautalva is vonatkozhatik rája. Ennélfogva kétféleképp mondhatjuk, és mindkét változat helyes : Ami bor a pincében volt, mind elvitték. Vagy : Mind elvitték azt a bor, ami a pincében volt."

Lehetséges, hogy ennek is szerepe lehet az ami magyarányu elterjedésében. Több példát is találtam, ahol az ami mint jelző szerepel. Pl. "Hánem ami ellenség csak felgerjedett a hegyeken túl, annak is itt volt a vonulása" /Tamási : Hazai tükrök 8/. " Ami butora neki volt, mind ide zsufolódott be. . . " /Szabó Magda : Szf. I. 192/. "Mért ha még a lakattal, láncsal meg is birkózunk : ami elhagyott csónakot láttunk, egyikben sem volt vezető " /Mesterházi : Pár lépés a határ I. 115./. " Az asszony reggel mindent a zsebbe rakott, ami ennivalót csak előtalált odahaza " /uo. I. 16/. "Megosztottunk Józsi bácsi paprikáskrumpliján, meg ami száraz étel velünk volt, utazalónak szánt baráti ajándék " /uo. II. 16/. "Öreg mesterem leterített a földre egy szalmazsákot, meg ami kabát akadt " /uo. II. 16/.

Ez a magyarázat feltételezhető, de teljesen nem meggyőző, mert - bár Szabó Magda és Mesterházi gyakran használják az ami-t amely helyett, - Tamási és Kolozsvári Grandpierre Emil az ami-t főnévvel megnevezett dologra kisebb arányban vonatkoztatják.

c. Már láttuk, hogy az ami vonatkozó névmás különböző névmásokat is értelmezhet. Előfordul olyan eset is, hogy az ilyen értelmezői vonatkozó mondatnak

még külön főnévi értelmezője is van. Pl. : «Vasárnap gyűlésünk volt. Aztán. . . lehet, hogy más is lesz itt. . . . Ami Pécsen : sztrájk » /Mesterházi : Pár lépés a határ I. 163/ Így is szerkeszthetjük : . . . más is lesz itt. . . sztrájk, ami Pécsen.

Az első mondatban az ami szabályosan a más /névmás/-ra vonatkozik, de felfogható úgy is, hogy már előre a főnévre is utal. Hasonló példa még : «Ha igazoltamnak, nem mutathatunk ~~mást~~, csak ami motoroskor is előkerülne a zsebünkből : a börtönbeli fejlámpát» /Mesterházi : Pár lépés a határ I. 85/. . . . mást . a börtönbeli fejlámpát, ami előkerülne.

Az ilyen típusú értelmezői mondatok is előmozdithatták, hogy az ami főnévvel megnevezett dologra is utaljon.

d. A következő magyarázathoz induljunk ki abból, amit már az ami névmás használatával kapcsolatban szintén megállapítottunk, hogy az ami vonatkozhat pl. minden általános névmásra.

Most hasonlítsuk össze a következő két mondatot : a.) «Cipőrongyot, fésűt, mindent odatett, ami kell, azután bement a szobába a gyerekekhez, magunkra hagyott minket» /Mesterházi : Pár lépés a határ» II. 72/, «Jó állás ! A Barlangváry grófnéknál ! Tudja mennyi földjük van azoknak ? Harmincezer hold ! Prima föld. Erdő, gulyák, ménesek, csordák, halászat amit akar. . . .» /Nagy Lajos : A tanítvány 225/.

Az első mondatban az ami a minden-re vonatkozik, de mondhatjuk így is : «Cipőrongyot, fésűt, ami kell, mindent odatett». – s ebben az esetben az ami már a főnévre is utal.

A második mondatot hasonlóan kétféleképpen hangozhat. Az idézett példában az ami főnévre vonatkozik, de mondhatjuk így is : «Erdő, gulyák, ménesek, csordák, halászat, minden amit akar. . . .» Így hasonló szerkezetű lesz a fent idézett első mondathoz.

Ennek alapján a következő megállapításra jutottam : Abban, hogy az ami főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva egyre jobban terjed, a minden általános névmás is szerepet játszhatott, úgy, hogy először a minden a főnév után állt, s erre vonatkozott az ami, majd

elmaradhatott a minden, de még odagondolhatták. Végül a minden elmara-
dása után a tudatban úgy rögződött, hogy az ami a főnévre vonatkozik. S
így ez is oka lehet annak, hogy az ami egyre jobban terjed az amely ro-
vására.

e.) Klemm Antal A vonatkozó mondatok eredete c. tanulmányában
/NYK. XI. VI. 34-65/ fejtette ki, hogy mi az oka az ami névmás elterjedé-
sének. Szerinte az eltolódás oka az, hogy "Az eb. amely általuszt"-féle
jelzős mondatfajban az eredeti amely névmást kiszorítja az amelyik névmás,
de ezt csak az eredeti részelő jelentésben lehet használni. Mikor azonban
a jelzett fogalmat nem akarjuk kiemelni több közül, az amelyik névmást nem
lehet használni, ilyenkor a nép az aki /személyre, állatra, tárgyra, gyűjtő és
elvonat fogalomra egyaránt, miként régen is /névmást használja, vagy pedig
az amit, amely régebben rendszerint csak meg nem nevezett valamire vonat-
kozott, megnevezett valamire csak jelzős viszonyban. De szerepet játszhatott
ebben az eltolódásban az irodalmi nyelv gyakorlata is. Az -ik végű névmásoknak
ugyanis rendszerint nincsen többesük. Azért az írók, akik a népies nyelvzokást
követve az amely helyett az amelyik alakot szeretik használni, mikor az amelyik
névmás többesére van szükségük, az amelyikek helyett inkább az amik alakkal
élnek. Mivel így a gyakori használat folytán megszokták a többesben az ami vo-
natkozó névmásnak megnevezett valamire való vonatkoztatását, azért az egyes
számban is kezdték vonatkoztatni az ami névmást megnevezett valamire. Azon-
ban az írók a néptől eltérően meg akarván tartani a személynek és a nem sze-
mélynek az irodalmi használatban uralkodó megkülönböztetését, az akik alakot
megnevezett valamire nem vonatkoztatják, miként a nép, hanem csak az amik
alakot. Mivel az amik alak megnevezett valamire való vonatkoztatásban nem
osztja meg szerepét az akik, amelyikek alakokkal, mint a népnyelvben, az amik
alak használata az irodalomban még nagyobb, mint a népnyelvben, s így egyáltalán
feltűnőbb is.

Az amik alakra is több példát találtam mind a sajtó, mind az írók nyelvében.
Pl. "Az öregasszony sarokban ült. A zsák(ka) amiket már megfoltozott" /Népszava
1960. szeptember 11./3/, . . . ugyanakkor anyagi kár is keletkezhet, mert tönkre te-
szik a tartályokat, amiknek az ára 500 forint" /Dél-Magyarország 1960. nov. 6./11/
84.

• Vannak pillanatok, amik ebben a sokat látott, tapasztalt művészen sokáig megmaradnak :» /Népsport 1960. szept. 4./ «Nagyrévi helyzetébe, tudta, milyen meglepetések egy szegény fiatalember, egy diák számára azok a csodabogarak, amiket a nagyuri gazdaságokról hall» /Nagy Lajos : A tanítvány 347/. «... ott voltak a holmik tetejére beledobálva a századosok, amiket Feri ideadott» /Sarkadi Imre : Szf. II. 153/. «... Hallgatta a töredezett hangokat amikkel elsírta panaszát » /Balázs Anna : Szf. II. 119./

f. Horger véleménye szerint /Nyr. XXXV. 379/a vonatkozó névmások a kérdő névmásokból fejlődtek. Főnévi kérdő névmásunk régente három volt : ki? mi? mely? Ma azonban már csak kettő van : ki? és mi? Tehát az amely és ami névmások használatában észlelhető eltolódásnak a kérdő névmások analógiás hatását kell látnunk. Hatással lehetett talán az alanyi és tárgyi mellékmondatok példája is. Ezeknek kötőszava csakis aki és ami, a jelzői mellékmondaté tehát szintén ez akar lenni.

Szerintem is ez lehetett a fő oka a szóbanforgó jelenségnek.

g. A következő magyarázat azzal függ össze, hogy az ami vonatkozhat az egész mondat tartalmára is. Ilyenkor előfordulhat olyan eset is, amikor az ami érthető egy egész mondatra, ugyanakkor egy mondatrészre is. Pl. : «Nagy vita következett, ami nem volt izlésem szerint» /Thurzó Gábor Szf. I. 267/. «Kiadós eső esett, ami jót tett a vetésnek» /Szabó Dénes egész mondat teljes tartalmára vonatkoztatja az ami-t /i. m. 155/. – «Sajnálatos, hogy 93 berendezés teljes javítását el kell halasztani kazánhiány miatt, ami nagy gondot okoz a házkezelési igazgatóságnak. Ugyanis kereken 5000 négyzetméter fűtőfelületű kazánt igényeltek, aminek a felét kapták meg» /Népszava 1960. X. 16/B/. «Annál nagyobb a kereslet a csemegeeszlő iránt, ami az inyesebb igények, a kulturáltabb életmód terjedésével magyarázható» /Élet és Tudomány XV. évf. 43 sz./ «Bár nem látja a kutyán kívül senki, a hibás lábnak megadja bőven a tiszteletet. Amit bizony meg is érdeml a láo, mert hiszen egyedül annak köszönheti, hogy idáig kimaradt a háborúból» /Tamási : Szf. K. 365/. «Szóval ki akar próbálni a fiatalember, de hát nagy számár szegény, mert olyanmivel akart ijesztetni, amitől én nem félek, ahelyett, hogy például békát

csempészett volna a zsebembe, amitől viszont a guta megütött volna. . . »
 /Nagy Lajos : A tanítvány 339/ « Környeyt öblös halota fogadta, ami
 az elnököt meg is illeti » / Kosztolányi : Pacsirta 49/, « Szívjuk meg hirtelen az üveg száját, Köd keletkezik benne, ami az üveg mellé tett tűkörben jól megfigyelhető, főleg, ha az üveg mögé valami sötét felületet teszünk, mint háttér » /Élet és Tudomány 1960. okt. 23/63/.

Ez a tény is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az ami főnévvel megnevezett dologra vonatkoztatva elterjedjen az amely rovására. Legalábbis ez az út is elképzelhető, hogy az ami egy egész mondatra vonatkozva, a mondatban különösen egy mondatrészhez kezdett kapcsolódni. Majd gyakori használat folytán az ami-nek egy konkrét dologra való vonatkozása lehetővé tette, hogy az amely névmással egyenrangú szerepet betöltve, főnévvel megnevezett dologra is utaljon.

Igy alkalmas az ami az egyhangúság elkerülésére, a változatosság biztosítására is. Pl. : « A négy- vagy az ötlevelű lóhere rendellenesség, amelyet különböző, de eddig eléggé fel nem derített okok váltanak ki. Lehetséges, hogy születési rendellenesség, ami az élővilágban általánosan előfordul, de van olyan vélemény is, hogy ez a rendellenesség atavisztikus, vagyis az ősökre visszaűtő jellegű » /Élet és Tudomány XV. évf. 43. sz./ « Nadrágnak a hosszú lábamra fehér posztóból ügyesen megszabott harisnyát húzta, medy csizmába fut, minek rövid és hetyke a szára » /Tamási Hazai tükör 5/

« — gondolta magában, hogy megiszik egy félmeszely pálinkát, de abból az Albisen főzött szilvából, ami híres volt az egész környező világban s amelyből éppen ő szállított vala a multkorjában a fogadósnénak. . . » /uo. 14/

« De bármerre járt s akárhová ment, egy puhára bélelt ládikóban mindig hordott azokból a fattyugyémántokból, miket az osdolai hegyekben lehetett találni s amelyek igen kívántatták magukat arra, hogy szépen fűzve a leányok nyakán fényeskedjenek. . . » /uo./

Worauf verweist das bezügliche Fürwort was ?

Von T. Kollányi

Das fürwort was bezieht sich in erster Linie auf früher noch nicht genannte Sache. Es kann auch mit einem Stoffnamen verbunden sein. Man kann die Verwendung des Fürwortes auch dann nicht missbilligen, wenn es sich auf eine mit Hauptwort benannte Sache beziehend an der Stelle des Fürwortes welcher, -e, -s steht. Ausserdem kann es auf den ganzen Hauptsatz verweisen. Unsere Sprachwissenschaftler missbilligen im allgemeinen diese meistens mit den ungarischen beigeordneten Sätzen gleichwertige bezügliche Nebensätze, doch ihre eigenartige stilistische Rolle begründet ihre Anwendung. Die Verfasserin beschäftigt sich mit den Gründen der weiten Verbreitung des Fürwortes was, summiert die bisherige Deutungen, und weist auf einige neue Momente hin.

A "TÁRSADALOM" FOGALMÁNAK MAGYAR NYELVI KIFEJEZÉSEI

Kristó Gyula

V. évf. magyar-történelem-latin sz. h.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

Társadalom szavunk a nyelvújítás szülötte, 1786-ban került ki Barczafalvi Szabó Dávid tolla alól, mai jelentése Helmečy Mihály révén 1834-től terjedt el. Az első kérdés, amelyre itt válaszolnunk kell az, hogy megvolt-e 1834 előtt a "társadalom" fogalma. Erre feltétlenül igenlő választ kell adnunk. A "társadalom" fogalma sokkal régibb, mint az a szó, amit erre a fogalomra ma használunk. Ezt példákkal is lehet igazolni. Martinovics Ignác: 1790-ben latin nyelven írt *Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae c.* munkájának magyar fordításában ifj. Horváth János a leges societatis frázist – helyesen – a társadalom törvényei-vel fordítja. Martinovics nem ismerte a mai jelentésű társadalom szót, de a "társadalom" fogalma élt benne, s azt a latin societas szóval fejezte ki. Széchenyi Istvánnak az 1820-as években németül megírt naplója egy mondatát /Freilich lebe ich nach den göttlichen Gesetzen und nach den Gesetzen der Gesellschaft./ a fordító így adta vissza magyarul: "Természetesen az isteni törvények s a társadalom törvényei szerint élek". Az ilyen típusu példák sorát, amelyeknél az idegen nyelvű szövegek modern magyar fordításában a társadalom szó a "társadalom" fogalmának meglétéről tanuskodik, szinte ad infinitum növelhetnénk. Egyet azonban bizonyítottunk vele: a társadalom szó létrejöttét megelőzte a "társadalom" fogalmának léte, azaz ily módon jogunk van a társadalom szó előtörténetéről beszélni. Annak felderítése azonban, hogy mikor alakult ki, mikor jött létre a "társadalom" fogalma, ugyyszólván megoldhatatlan feladatnak látszik, s csak – szinte bizonyíthatatlan – ennél fogva nehezen ellenőrizhető – hipotézisekre vagyunk kényszerítve. Maga a fogalom létrejötte vagy léte azonban – a nyelv és a gondolkodás dialektikája alapján – nem önmagában álló, elszigetelt tudati jelenség, hanem éppen a nyelvi kifejezési formák révén realizálódik. Így tehát azt kell megnéznünk, hogy mikor jelenik meg legkorábban az első "társadalom" jelentésű

szó : ez ugyanis biztosan jelzi a fogalom meglétét. Az első, általam ismert ilyen jellegű adatot Heltai Gáspár bibliafordításában találjuk, a "társadalom" fogalma tehát a XVI. század végén már megvolt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ekkor jelent meg. Nagy a valószínűsége annak, hogy a "társadalom" fogalma a XVI. század végénél sokkal korábbi eredetű, csak nyelvemlékeink nem őrizték meg. Ezt bizonyos mértékig bizonyítja az az érv is, hogy világi jellegű irodalmunk a középkorban szinte kizárólagosan latin nyelvű, míg magyar nyelvű emlékeink főleg egyházi természetűek, ezekből pedig jellegüknek megfelelően hiányozhatnak és hiányoznak is azok a szavak, amelyek a "társadalom" fogalmát jelölhették.

A köz és a társ szócsaládja ma már igen kiterjedt, szétágazó, javarészt minden, e jelentéskörbe tartozó fogalomnak megvan a pontos, semmi mást nem jelentő szava. Mégis, még napjainkban is fordulnak elő ingadozások, bizonyos szabadabb variációk. Pl. a köztulajdon és a társadalmi tulajdon azonos jelentésű szavak. Czuczor-Fogarasi disztinkciója ellenére is nehéz kétségtelenül helytálló különbséget tenni jelentéstanilag a társaság és a társulat között, a közönség még ma is bizonyos összefüggésben jelent "társadalmat" illetve pontosabban, helyettesíthető a társadalom szóval. Baján a tanácsháza falán 1954-ben elhelyezett emléktáblán olvastam : "állította Baja város közönsége". A közönség szónak ilyen értelemben való használata még a Horthy-korszakban is gyakori, sőt általános, míg a felszabadulás után ritka, a dolgozó nép és a társadalom helyettesíti. E példák azt hivatottak igazolni, hogy ma is – a köz és a társ szócsaládjainak hatalmas mértékű felduzzadása, gazdagsága mellett is – található nyelvünkben jelentésmegoszlások. Miért ne állhatott volna ez elő 6-700 évvel ezelőtt, amikor mindössze 3-4 szó fejezhette ki a köz és a társ mai fogalomcsoportja által jelölt egyesülés, szövetség, egység, összetartozás akkor is bizonyára gazdag fogalomkörét ?

A "társadalom" fogalma létrejöttét illetően – ha ez talán kissé merésznek látszik is, – abból indulunk ki, hogy az összetartozás fogalomkörét jelentő szócsoporthoz alapszavai, a köz és a társ, régiek. A köz szó – a Székely szerint – ugor eredetű, ugor megfelelői, manyisi : kwätül "közép", chanti : kot "ua". Társ szavunk átvétel valamelyik szláv nyelvből pl. szlovák : tovaris, az átadó nyelv

90.

azonban pontosan nem ismert. „A magyar szó igen régi voltát bizonyítja az első szótag á-ja az -ava- helyén.”¹ Ezek a szavak – vagy még inkább ezek továbbképzései – jelentésbeli differenciáltság nélkül jelenthették a XVI. század előtt az egyesülés, az összetartozás halmazszerű értelemkomplexumát, így benne a „társadalom” fogalmát is. Nem mond ennek ellent az sem, hogy társaság szavunk csak 1450 körül a Jókai-kódexben, község szavunk 1533-ban a Murmellius-szójegyzékben, körönség szavunk 1560 körül a Gyöngyösi szótártöredékben /melléknévi alakja, a közönséges már a Jókai-kódexben! /fordul elő először. Ezek a dátumok csak az első előfordulásnak, de nem a szó születésének és semmi esetre sem a fogalom kialakulásának dátumai. Ilyenformán az egyesülés és az összetartozás tudatának, fogalmának, amelyben a jelentés differenciálatlansága folytán a „társadalom” fogalma is benne van, létrejöttét a törzsi egységesülés korára, a IX. századra, de legkésőbb az államalapítás korára, a X-XI. századra tehetjük.

Ezek után nézzük meg – most már adatokkal bizonyíthatóan – hogy a „társadalom” fogalmát milyen szavak illetve szókapcsolatok fejezték ki.

1./ Mint már utaltunk rá, legkorábbi „társadalom” jelentésű szavunk a közönség. A szó 1560 körül a Gyöngyösi szótártöredékben jelenik meg először. Calepinus a latin universitas-szal, Molnár Albert a latin communitas-szal, commune-vel, Bod Péter Párizs-Pápai szótárát német megfelelőikkel kiegészítve a Gemeinschaft-tal és Gemeine-vel értelmezi. Az idegen nyelvi értelmezésekből is kitűnik, hogy gazdag jelentésű szó: jelentett a XVI-XVIII. században „közösség”-et, „társaság”-ot „közönségesség”-et, 1793-ban Sándor Istvánnál „köztársaság”-ot /Velentzei közönség/. A XVI. században még nem használatos mai értelemben, ezt a fogalmat akkor a község szó fejezte ki, amint ezt Tinódinak Krónikája elé írt előszava bizonyítja: „Mindezők meggondolván és uralkodnak barátimnak erre való intésöket gyakorta hallván: készörítettém én magamat az szegin eszömmel ezöknök gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, összeszednöm, és az községnek kiadnom. Mai jelentésben – úgy vélem – Kármán Józseftől általános. A közönség jelent társadalmat is. Pl. Heltai Gáspárnál: „A bírának a közönségreöl való

gondviselésre adatik itt előnkbe.» /Helt Bibl. I. f. 2./ III. Ád. András-
 nál. «Semmi annyira nem szükséges a közönségben, mint a jó rend.»
 /Illy. : Préd. II. 74./ A példából világos, hogy a közönség mind a ré-
 gebbi korban, mind pedig az alábbi példából láthatóan – a reformkorban
 egyaránt jelenti a társadalmat : « s azok szent teljesítéséből árad a közön-
 ségre mennyei áldás, s fakad egyesekre tiszta lélekismeret jutalma »
 /Széchenyi VM. I. Világ 200./ A « társadalom » jelentésű közönség szó
 a XIX. század elején azonban már véletlenszerű jelenség, egyedi példa,
 hiszen ekkorra már kialakult s meggyökeresedett a szó mai jelentése.

Itt újból emlékeztetnünk kell arra, hogy a «társadalom» fogalmát je-
 lentő szavak a köz és a társ szócsoportjába tartoznak. A továbbiakban
 – eltérve a kronológiától – folytatjuk a köz szócsoportjába tartozó szavak
 tárgyalását.

2. /Köz /m/ szavunk már első összefüggő nyelvemlékünkben elő-
 fordul /HB. : cuzicum/. A nyelvemlékes, kódexes korban mint melléknév
 általános. Így értelmezi Calepinus /plebeius/, Molnár Albert /vulgaris, vilis/.
 Páriz Pápai Bod-kiadása /gewöhnlich, gemein, schlecht, gering/. A társada-
 lom» jelentésű köz /m/ csak a reformkorban használatos, elvéve, egy-két
 példára korlátozódva. «Közre élj : ezt mondám előbb is, de a magányosságot
 becsülni és használni tanuld.» /Kölcsey Munkái, Parainesis 309/ «Egylelkű,
 egyszándéku fejedelem és nemzet, hol a királytul le a legutolsó zsellérig,
 nagyobb-kisebb körben, mindegyik a köz javát lehelli.» /Széchenyi : Világ 295/
 E példákban a köz /m/ nem tekinthető feltétlenül a «társadalom» fogalma ki-
 fejezőjének. Az a jelentés-konglomerátum azonban, amelynek itt anyagi burka
 a köz szó, magában foglalja a társadalomét is.

3./ Sokkal problematikusabb a köz szócsaládjába tartozó község
 jelentésárnyalatainak megállapítása. A szó először 1533-ban a Mürmelius-féle
 latin-magyar szójegyzékben olvasható. A XVI-XVIII. század szótárai így értel-
 mezik : Cal. : «populus, plebs, respublica, politae», MA : «vulgus, communitas»
 PPBm : «communio, Gemeinſchaft, Gesellschaft». Jelent tehát összességet, kö-
 zönséget /lásd Tinódi imént idézett előszava/, népet, néptömeget, társaságot, fa-
 lult. Kérdéses, hogy jelentett-e a szó társadalmat. A latin communitas, a

német Gesellschaft erre mutat. Viszont ez nem lehet perdöntő, hiszen mind a communitas, mind a Gesellschaft jelent társadalmat, de társaságot is. Ezért szükséges tehát, hogy a példák döntsék el, jelent-e vajon a község társadalmat. Gazdag anyag átnézése után állithatom, hogy kódexeinkben és a reformkorban a község nem jelentett társadalmat. Csupán a XVII-XVIII. század szóhasználata problematikus. A nehézséget különösen az okozza, hogy egyes alkotásokban - így pl. Székérossi verseiben - nem dönthető el pontosan, hogy a község "rus" vagy "societas" jelentésben áll-e. Utát megfogtad mindennek fősvénység. Nem élhet tüled az nyomorult község. Mert teneked szolgál lám minden mesterség, Kalmárság, komplárság, minden szekeresség, Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség. /Székérossi/. Az fősvénységéről/ Inkább "rus" jelentésben használják a szót más prédikátorok is, így Sztárai Mihály és Ozorai Imre. Minden kétséget kizáróan "társadalom" jelentésben is ismeri a szót Magyar István / Az országokban való sok romlásoknak okairól 1602./ "Nehéz továbbá az is az községnek, hogy igazsága elő nem vőtetik. . . ." "Vagyon még más nehézsége is az községnek. . . ." De korábban is találunk adatot Heltainál " . . . a szegény község felkele. . . de az urak és a nemes népek. . . " ² Heltai élesen elválasztja a szegények és a gazdagok társadalmát. E diszinkció megtétele után használja a község, szegény község szavakat " parasztság, paraszittársadalom" értelemben. Találunk példát Bessenyei Györgynél is. .

" A láné közt, tömlőcre levert adósokat

A községet kinzó nagy uzsorásokat

Spárta lakosinak elő kell mutatni,

Jó lesz gazdaginkat eként utáltatni." /Bessenyei Ágás. I. játék. I. jelenés/

Végezven a köz szócsaládjába tartozó, társadalomra jelentő szavakkal, áttérünk a társ szócsoporthoz tárgyalására. Előre kell bocsátanunk, hogy a társ szóból képzett szavak - különösen a társaság - gyakrabban jelölték a "társadalom" fogalmát, sőt egyik-másik közülük még 1834 után is konkurrál az egyre terjedő, mai jelentésű társadalom szóval.

4./ Némiképp a kronológiát is figyelembe véve a társadalom jelentésű sza-

vak tárgyalását a társalkodás szóval folytatjuk. Igéje, a társalkodik, a XV. században a Bécsi Kódexben jelent meg először. A főnév, a társalkodás, a kódexek korában viszonylag gyakori. Legáltalánosabb jelentése – mint ma is – „conversatio, Umgang”, azaz „társalgás”. Pl.: „Miczoda társalkodásunk vagy on nékuenk te veled.” /Ma: Bibl. IV. 10/. Jelemt még társaságot: „Ha azon vylagossagban yarwnk, kyben ew lakozyk, haat egy társalkodasban lezwenk.” /Érdy K. 460/b/. Nagyon érdekes ez a szó Pázmány Péter szóhasználatában /Hasonlít majd a társaság szó tárgyalásánál látunk/. Pázmánynak kedvelt, sokat használt szava a társalkodás. Ennek illusztrálására két mondatot idézünk: „Nem vólt az embernek semmibátorsága az angyalok társalkodásában.” /Pázm. Préd. 576/. A másik mondat: „Remete Pált és Antalt az emberi társalkodás-kívül való életben követték a régi sz. atyák.” /Pázm. Luth. V. 17/. Mindkét mondat társalkodás szava társadalmat jelent. Az első mondatban található angyalok társalkodása frázis az angyalok társaságát, azaz lényegében a mennyei társadalmat, a másodikban lévő emberi társalkodás kifejezés pedig az emberek társaságát, a társadalmat jelöli.

A társalkodás szó más jelzővel összetéve is kifejezhette a „társadalom” fogalmát. Pl.: „Semmi olly elő meneteles dolog nintsen e világi társalkodásban, mint azzal a tehetséggel birni, melly által mások által magunkat tudgyuk szerettemi.” /Szathmáry K.: Polgári rend-tartás 38. 1780./ A nyelvújítás korában és a reformkorban a szó már körülírás nélkül /ezt a tendenciát, ami végeredményben a jelző elhagyásából áll, s a nyelvújítás „nyelvrendező”, egyszerűsítő tevékenységében leli magyarázatát, a társaság szó történetében is megfigyelhetjük /fejezte ki a „társadalom” fogalmát. Pl. Ez a Világhang: „Ez a mostani Társalkodáserkölc!” /Folnesics: Alvina 26. 1807/³ A felvilágosodás korától kezdve melléknévi alakjai, társalkodó, társalkodási is körülírás nélkül jelentették a társadalmi melléknévet Pl.: „... vonakodó tartózkodás, törsonkódések fogják akadályoztatni, s emésztetni társalkodó életünket.” /Szatsvay: Hazafiak Tüköre 10. 1790./⁴ „... ott ... hol a tudományok országába léptünk, a társalkodási conventióknak vége.” /Kritikai Lapok I. 179. 1831. Bajza J./⁵ A társalkodás szó a társalgás meg-

jelentével /1835/ egyre inkább háttérbe szorult, s jelenleg kiveszében van köznyelvünkben.

A társalkodás szó a felvilágosodás koráig körülírásai /emberi, világi/ attól kezdve a XIX. század első harmadának végéig, egyáltalán 1835-ig/ körülírás nélkül fejezte ki a "társadalom" fogalmát.

6. / A következő szó a társaság, eredetibb hangalakja társaság, ezt mutatja az Érdy K. 516. a Thewrewk K. 199/. A társaság szó a mai jelentésű társadalom szó létrejötte előtt leggyakoribb kifejezője, azután pedig legnagyobb riválisa volt a "társadalom" fogalmának. E szót adatainak szigorú időrendi sorrendjében tárgyaljuk, mert összefüggések, következtetések így válnak világosakká. A társaság szó 1450 körül a Jókai kódexben jelent meg először. A XVI-XVIII. században igen gazdag jelentésárnyalatú, jelent szűkebb emberi csoportot /societas/, azaz maga a mai értelemben használt társaság szó/, közösséget /consortium/, fegyverbarátságot, együtt való vitélkedést /commilitia/, barátságot, házasságot /coniunctio/, részességet/ consortio/, pajtasságot /contubernium/, társat /socius/, társalgást /conversatio/. Adatok tömegével bizonyítható, hogy a társaság szó önmagában, jelzős összetétel hiányában a felvilágosodás koráig nem jelent társadalmat. Pl. Szt. Ferenc mondja egy parasztnak "Altymfya ha akarz my eletewnkbelly lenned, es tar (a) fagonkbely kell hogy . . ." /ókK 98. / Vagy másutt kolostorról olvas-
hátjuk " . . . es az ty tar(a) fagtoknak kwzyben be menny zent keuan fagokat yndeczanak, es az keuan fagok az menyeyekre indultának. . . ." /VirgK 140./ Ezek s az ehhez hasonló példák gazdag száma bizonyítja azt, hogy a XVI-XVII. században a társaság szó önmagában, azaz közelebbi körülírás hiányában nem fejezte ki a "társadalom" fogalmát./Ezt a jelenséget a társalkodás szó tárgyalásánál az imént már láttuk./Nézzünk egy más típusú példát!

"Az poklosságból megtisztult embernek az emberi társaságba való be fogadása. . . ." /Kár. Bibl. I. 100/ Az emberi társaság itt mást jelent, mint az eddigi példákban a társaság. Ezt nemcsak a mondat értelme bizonyítja, hanem az is, hogyha valamilyen eddig említett jelentésű társaságról lenne szó, Károlyi Gáspár éppen az ember fn. társaságában nem lenne a társaság mellé az emberi mellékevet. Az emberi társaság ezt a

mondat értelme kétségtelenné teszi – társadalmat jelent. Érdekes viszont itt az, hogy a XVIII. század végi, XIX. század eleji nyelvi „purgatórium” nem szűri meg ezt a kifejezést, a főnév mellett még sokáig megmarad az emberi melléknév társadalmat jelentő állandósult kifejezésként. Így olvashatjuk Bessenyei Györgynél: „... nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudos légyen, hanem, hogy a legegységűbb rendű és sorsu emberek is a magok elmebeli tehetségeket az emberi társaság javára fordítanák.” /Bessenyei: Jámbor szándék. A társaságnak hasznai c. fej. / Vagy másutt: „... a tudatlanság. . . az emberi társaság . . . boldogságának éjtszakája.” /Bessenyei: Tarimenés ut. 37./ A „társadalom” fogalma kifejezésére Decsy Sámuel is mindig az emberi társaságot használja: „Szép mesterségnek neveztetnek az emberi társaságokban azok a mesterségek, melyeknek gyakorlására különös talentom kívántatik.” /Decsy S.: Pannoniai Fénysz 174, de másutt is: 177, 269 stb. 1790/ A XVIII-XIX. század fordulójával nagyjából befejeződik a csak társadalmat jelentő emberi társaság kifejezés általános, mondhatnók tömeges használata, a nyelv alkalmas ekkor már arra, hogy a nehézkes körülírás helyett egy szóval, a társasággal fejezze ki a „társadalom” fogalmát. Az emberi társaság azonban nem tűnt el egy csapásra, még hosszú időn keresztül él, megvan, használati köre viszont mindinkább zsugorodik, mind kevesebb helyen fordul elő, s előfordulásai is egyediek, egyre ritkulók, „társadalom” jelentését azonban mindvégig megtartja. Van rá adat Berzsenyi Dánielnél is: „Minden emberi társaságnak és szövetségnek boldogító lelke a szeretet, s ez teszi még az urí és szolgai viszonyokat is boldogítókká. . . .” /Berzsenyi: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. Szöveggyűjt. II/1. 775./ Az emberi társaság itt is társadalmat jelent, ezt a mondat értelmén túl más is bizonyítja, ugyanis ahol Berzsenyi má, tehát „nem társadalom” jelentésben használja a társaság szót, ott mindig a jelző nélküli társaság áll. Pl.: „Nem azért, hogy sorsom az elsőbbségi társaságokból kitiltatna, hanem. . . magamnak és gyermekeimnek életem és életem.” /Berzsenyi levele Kazinczyhoz. 1809/. Van rá adat Széchenyinnél is: „... én az emberi társaságban legfőbbnek állítom a „jobb létet” s életörömlőket.” /Széchenyi: Világ 200./ Utoljára 1883-ban fordul elő, teljesen elszige-

tellen, erősen egyedi példaként. „Az emberi társaság fejlődési törvényeit tanulmányozni kell, nem pedig ignorálni. . . »⁶

Kifejezhető a „társadalom” fogalma a társaság más melléknévvel történi bővítése révén is. „Alig nyílik a nagy eloe menetelre ut abban a világi társaságnak rendiben, a melyben leg nagyobb dolog az, hogy a felsőség lenyomottassék.” /Pataki : R-g. 12. /Itt, a mondat értelme bizonyítja ezt, a világi társaság jelenti a társadalmat. A világi társaság mint állandósult kifejezés már kúpusztult a XVIII. század második felére.

Problemátikus jelentésű kifejezés a közönséges társaság. A NySz nem közöl rá adatot, így jelentése megállapításánál a szótárak – a példahiány-nál fogva sokszor nehezen értelmezhető – közléseire kell támaszkodnunk. Szótáríróink így értelmezik a közönséges társaságot :

Cal. : cummunitas

PPBI : communitas, respublica

Márton J. : communitas, die Gemeinschaft, respublica, die Republik. Itt a problémát a latin communitas helyes magyar értelmezése jelenti. Van olyan vélemény, hogy Cal. communitas – a köztársaságot jelent /Nyr. XLVII. 245/. Ezt nem fogadhatjuk el, hiszen ha így lenne, értelmellen s felesleges lenne Cal. egy másik értelmezése : „respublica = koesseg, szabad város”. Cal. communitas a nem köztársaságot jelent tehát, az kétségtelen viszont, hogy az egybetartozás, a szövetség még bizonyára kevésbé differenciált jelentéskomplexumát fejezi ki. Ilyenformán ebben a jelentéshalmazban – hasonlóan Bod és Márton szótárainak communitas –aihoz – a „társadalom” fogalma is benne van. Ez utóbbi kettőben már a közönséges társaság hangalakjához csatlakozott a „respublica” jelentés. Pl. 1792-ből ezt olvashatjuk : „Svétzia. . . közönséges Társaság, az az Respublica vala.” /Gvadányi J. : XII. Károly 4./ A XVIII. század végéről már kimutatható a közönséges társaság „társadalom” jelentése : „Ugy várhatjuk azt, hogy napról napra több és több jó „ s hasznos tagjai lesznek a közönséges társaságnak.” /Perlaki D. : Nevelés 59. 1/91/ Ha a közönséges társaság kifejezés XVI–XVII. századi alakjáról nem is tudtuk kimutatói a „társadalom” jelentést, de XVIII. század végi ilyen értelmű jelentése révén ezen állandósult kifejezésnek feltétlenül helye van a társadalm szó előtörténetében.

Összegezésül leszögezhetjük, hogy a társaság szó a kódexek korában s azon túl is, nagyjából a felvilágosodás koráig önmagában nem jelent társadalmat, mindig csak körülírással /emberi, világi, vagy közenséges társaság./

A felvilágosodás és nyelvújítás korának irónál – szinte egységesen – megváltozik a helyzet. Az írók felhagynak a „társadalom” fogalmának eddigi, a társaság szó jelzős kifejezése révén nyert nehézkes, hosszadalmas kifejezésekkel / az emberi társaság imént idézett, kb. 1810 utáni, erősen elszigetelt példái kivételét képeznek ez alól/, s a „társadalom” fogalma jelölésére pusztán a társaság szót használják. Pl.: „Kötelessége az minden Társaság nak, hogy a „magá” szegényei felől gondoskodjon.” /Gelei J.: Hallónak boldog Estvéje II. 107. m. 1788./⁷ Ennek oka az, hogy különösen a nyelvújítás korában létrejött új szavak hatására a társaságról sok, a kódexek korában meglévő jelentés levált /pl. „társulat”, „társalgás”, / s a társaság így – mintegy tehermentesítve – magára vehette a „társadalom” jelentést. Előfordul, hogy a társaság szó ugyanazon irónál az egyik mondatban társaságot, a másikon társadalmat jelent. Ezt látjuk pl. Bessenyei Györgynél: „Ez a dominális szék különben is az embernek társaságbéli boldogító szabadságára semmit sem tartozik.” /Bessenyei: Magyarország törvényes állása, Szöveggyűjt. II/1. 104./ Itt a társaságbéli szó a „társadalmi” melléknév fogalmának jelölésére szolgál. Más példa: „... a csevegő társaságnak hasztalan lármájában fejem szédül. . .” /Bessenyei: Filozófus I. játék/ Itt a társaság szó mai jelentésben használatos. Martinovics Ignác latin nyelven ír: „Az embernek és a polgárnak oktató könyvecskéje” egy mondatát a kortárs, a mozgalomban résztvevő Szentmarjai Antal így adta vissza magyarul: „Minden társaság magát eleinte demokráciásan kormányozta.” Ebben és az alább következő példákban a társaság társadalmat jelent: „... az, aki tőkepénzéből él, akit a társaság ingyen fizet, az én szemeimben keveset különböz az haramiától.” /Szentjóni Sz. L.: Törvédek Rousseau munkáiból, Szöveggyűjt. II/1. 403/. „A nyelv miénk és így az enyém is. Az egész társaság folyamjával az egész társaság parancsol.” /Kazinczy F.: Ortológus és neológus, Szöveggyűjt. II/1. 697./ A példákat ad infinitum sorakoztathatnánk fel, hiszen előfordul

98.

a „társadalom” jelentésű társaság Révai Miklósnál, Versegly Ferenccél, Magda Pálnál, Kölcsey Ferencnél, Széchenyi Istvánnál és még sok reformkori írónál számos helyen. Talán még Bajza Józseftől idézzünk: „Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni, tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van.” /Kritikai Lapok I. 173., Bajza J.: Észrevételek a Conversations-lexikai pörhöz gr. Dessewffy József ellen. 1831. / A társaság szó mai jelentése – a „társadalom” jelentés előretörése mellett is – töretlen és folyamatos. Ennek illusztrálására idézzünk egy példát Kármán Józseftől: „Beszaladtam Teréz szobájába Azt véltem, hogy a társaság helyrehoz.” /Kármán J.: Fanni hagyományai, Szöveggyűjt. II/1. 445./ Azt is tisztán kell látnunk, hogy bár a reformkorban a társaság szónak mindinkább általános és fő jelentésévé válik a „társaság” és a „társadalom” még más jelentések is tapadnak hozzá. Széchenyi Világjában /279/ olvashatjuk ezt a kifejezést: szép társasági szózati, ami a mai szép társalgási nyelv kifejezéssel egyenértékű. A társasági itt tehát annyit jelent, mint „társalgási”. Széchenyi 1831-ben írta a Világot, s már 1835-ben – ugyancsak ő – létre is hozta a társalgás szót /NyUSz/, egyelőre: azonban – mint látni fogjuk – a maitól eltérő jelentésben. Bajza fentebb idézett művét /1831-ben írta/ csak három év választja el 1834-től, amikor Helmezy tollából a Jelenkor hasábjain először jelenik meg mai jelentésben a társadalom szó. Az alábbiakban tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy tovább élte 1834 után a „társadalom” jelentésű társaság szó. Példáinkat különböző jellegű iratokból válogattuk össze, hogy így általánosabb érvényű, bizonyosabb következtéseket vonhassunk le.

Irodalmi jellegű művekből: „Oka pedig az, hogy a társaságnak csupán egy elemére támaszkodhatnak. . . .” /Szontagh G.: Propylaeumok a társasági filozófiához, 1843./ „De bármily fontosnak tartjuk az egyesületi jogot, bármilyen hatalmas rugóját lássuk benne a polgári társaság életművezetének. . . .” /Lukács M.: Néhány szó az egyesületi jog körül, 1847./

Folyóiratokból: A Mult és Jelen erdélyi lap írja: „. . . a társasági rendet felforgató forradalom. . . .” /MJ, 126./⁸ „. . . a társaság felforgatása. . . .”⁸

A Pestí Hirlap írja: „Ki kell emelnünk a „népet lealacsonyított állapotjából a nevelés áldása által, s elidegeníthetetlen születési jogának ismeretére

juttatunk, elme-kifejtés^o és ismeretekkel gazdagítás által, ha azt akarjuk, hogy társasági helyzetének illően megfeleljen, és a nemzet haladásában és erősödésében méltó részt vegyen.» /PH. 184. 2./ « Az angol társaság /Society for the Diffusion of useful Knowledge, 1836/ örömmel tekint a munkájára, meglehetősen győződve, hogy annak jótévő hatása van a társaság minden osztályaira. . . .» /PH. uo./

Szótárakból : «Socialis contractus : társasági szerződés, Gesellschaftsvertrag. » /Törvénytudományi Műszótár, Pest, 1843-47./ «Societas herilis : gazdasági társaság. » /Uo./⁹ A különböző jellegű iratokból, irodalmi művekből, folyóiratokból, szótárakból nyert adatok ékesen bizonyítják, hogy a társaság szó 1834 után is, legalábbis 1848-ig, szinte változatlan intenzitással foglalja magában a «társadalom» fogalmát is, mintegy rivalizálva, konkurrálva a mai jelentésben 1834-ben létrejövő, egyre terjedő társadalom szóval.

A XIX. század 40-es éveinek vége, nagyjából 1843, fontos dátum a társaság szó történetében. A társaság szó, amely több mint félévszázadon keresztül mai jelentése mellett legalább azzal egyenlő kapacitással hordozta a «társadalom» jelentését is, most jelentésbelileg tisztul, nagy intenzitással kezd leválni róla a «társadalom» jelentés. 1834-től nagyjából a század közepéig a társaság szó – a «társadalom» fogalmát magán viselő intenzitás mértékét tekintve – felette állt az ugyan gyorsan terjedő, de friss sarjadású, új – mai – jelentésű társadalom szónak, 1848-50 után, a század második felében, annak elején mondhatnók viharos gyorsasággal terjed el, hódít tért a társadalom. 1848-49-ben a forradalom és a szabadságharc sajtója már ismeri a mai jelentésű társadalom szót, de fogalma kifejezésére legtöbbször még a társaságot használja. Ezzel a szóval él Táncsics is, Kossuth is : » . . . a társaságban az embernek nem járulékat, holmiját, vagyont kell tekintetbe venni, hanem magát az embert. » /Táncsics M. : Nép szava isten szava 84./ «Polgári társaságban törvénynek kell uralkodni, nem erőszaknak.» /Kossuth L. : ÖM. XIII. 674., 1848/1962/

1843 után még jó ideig megmarad a társaság szó «társadalom» jelentése, a szó ilyen jelentésben történő használata azonban egyre ritkul, egyre egyedibbé válik. Ennek a folyamatnak az állomásait mutatják az alábbi példák.

1851 : «társasági helyzet» /Nagygyedi Album 192., Kemény Zs./ A jelen
100.

tésszűkítést, a pontos jelentéstartalom hiányát jól illusztrálja, hogy ugyan-
csak Kemény ugyancsak 1851-ben a társadalom szót használja : „ A szláv
törzseknek némely ága. . . a horvát önálló irodalom által kezdé társadalmi
fogalmait távolabb vinni a magyarokétól. » /Kemény Zs : Még egy szó 56./

1864 : „ Van különbség az emberek között. . . társasági rendeltetésök
különböznek. » /Tompai M. : Egyh. besz. II. 8./¹⁰

1870 : „ . . . e társasági egyenlenség a keresztényeknél is fennállt. »
/Szemere B. : Utaz. Kel. II. 72./¹⁰ Szemere Bertalan nem használta soha-
sem a társadalom szót. E lassan konzervatívvá váló szóhasználata még a
40-es években gyökerezik : „társasági viszonyok. » /Szemere B. : Büntetés
21. 1841./

1878 : „ A népesség dolgozó, termelő része. . . minden érték nemzője,
mint a társaság fenntartó, művelődésteremtő és művelődés fejlesztő eleme. . . »
/Munkásmozg. tört. I. 335./

1886 : „ Joga Vigyázzon. . . a társaságban nincs jog a gyilkosságra. »
/Timon S. : Éjek és napok 24./¹¹

Látható tehát, hogy a társaság szó sokáig, több mint félévszázadig ellen-
állt az új - mai - jelentésben 1834-ben megjelent társadalomnak, de azután a
XIX. század utolsó évtizedére korlátlanná tette a társadalom szó uralmát.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy társaság szavunk a felvilágosodásig
körülírással, a felvilágosodástól kezdve körülírás nélkül fejezte ki a „társadalom”
fogalmát. Azt viszont már az eddigi példák is igazolták, hogy 1834 után a mai
jelentésű társadalom szó nem vált egyszerre általánossá, elterjedté. A további-
akban ezt a tételt támasztjuk alá más adatokkal.

6./ Már említettük, hogy Széchenyinnél a társasági a. m. „társalgási”.
Arra is céloztunk, hogy éppen Széchenyi hozta létre 1835-ben a társalgás szót.
Érdekes, hogy éppen „társadalom” jelentésben. Ime a példa : „Szövetkezzünk
társalgási viszonyainkban egy test egy lélekkel közös hazánk dicsőítésére.”
/Széchenyi I. : Hunn. 67. NyUSz/ A mondat értelméből is világos, hogy NyUSz
is felhívja figyelmünket, hogy „ itt tehát a társalgási a. m. a mai társadalmi.
Arra nem nehéz választ adni, hogy miért nem vált „társadalmi -társadalom”
jelentésben általánossá. Ehhez tulságosan későn jelent meg. Még erősen tar-
totta magát a „társadalom” jelentésű társaság. 1834-től pedig egyre terjedt a

társadalom. A társalgás átvette az ódon hangzású társalkodás szerepét, egyre jobban háttérbe szorította azt. A társalgás szó így tehát – Széchenyi fent idézett példájától eltekintve – mindjárt „conversatio, Umgang”, azaz mai jelentésben vált általánossá.

7./ Ugyancsak a „társadalmi” fogalmának kifejezésére szolgál a társ fn. melléknévi alakja, a társi szó. Nem lehetett általános ebben a jelentésben, hiszen ilyen jellegű használata elszigetelt, gyér elterjedésű; csak az Athenaeum 1838–39-es évfolyamaiban találunk rá adatot: „Élő – és Társi Viszonyok” /Ath. I. Mutató, 1838./¹²

„... az erkölcsi egyensúly nélkül minden társi állapotoknak rég orvosolhatatlanul föl kell vala ommlaniok.” /Ath. I. 319, 1839./¹² Ilyen, valóban érdekes jelentésben való fellünése a „társadalom” fogalma nyelvi kifejezése megalkotásának szükségességét bizonyítja. Elterjedéséről azonban 1834 után, a társadalom szó nagy ütemű térhódítása idején szó sem lehetett.

8./ A „társadalmi” fogalmát jelentette még a társ fn. másik – ma is, de már nem ilyen jelentésben élő – melléknévi alakja, a társas. Ilyen értelemben a XIX. század derekán használták, a 60-as években a lassan monopol-helyzetre emelkedő társadalom ill. melléknéve, a társadalmi, ezt is kiszorította. Használata szélesebb körű lehetett, mint az imént tárgyalt társi szóé; terjesztésében főleg a sajtó jeleskedett. Pl.: „... észrevételeket /ad/... az ausztriai császárság társas és országos állapotjáról.” /Ath. I. 263, 1843./¹³ „... a politikai békés forradalom egyes osztályok társas forradalmává fajulhat.” /Pll. 1848. ápr. 19./¹⁴ Ilyen jelentésbeni előfordulására az utolsó adatot 1861-ben találjuk: „... nyugalmat vagy erélyt a mesterkelt társas viszonyok mindig szétrombolni vagy komorítani igyekezzenek.” /Ács A.: Szeg. leány I. 89./¹³ Jegyezzük itt meg még azt, hogy a társas szó, bár 1742-ben megjelent már, lassan terjedt el, s mai funkciói közül is egyiket-másikat száznéhány évvel létrejötte után nyerte el. Még 1864-ben is ilyent olvashatunk: „Délután kezdődött a táncz, közbe közbe pihenőül társalgási játékok.” /Homoród J.: Ágnes I. 38./ E helyett ma társasjátékot mondunk.

9./ Azt, hogy a XIX. század első felében és még azon túl is, nyelvünk erősen érezte egy „társadalom” jelentésű szó hiányát, az ebben a jelentésben 102.

is használt társasélet szó megjelenése is bizonyítja. Találunk rá példát már Berzsenyinél 1818-ból: „A társas élet szent szövődéseit Te fűzted egy nagy kapcsolatba. . . .” /Berzsenyi D.: Művei I. 168./ De „társadalom” jelentésű használata a század második felére is átnyúlik. Pl.: „Remény Szépirodalmi, Művészeti és Társaséleti Folyóirat” /Remény II. 1851. címlap/ „. . . . a társaséletnek nincsenek osztályai, hogy azok egyikéből a másikba átléphessünk. . . .” /Kövér L.: Szinm. III. 23. 1860./ Ilyen jelentésben utoljára Beöthy Zsolt használja 1882-ben, s utána eltűnik, átadja a helyét az általánossá váló társadalom szónak. „A magyar társasélet eszmékben és formákban szegényebb, sem hogy elég anyagot lenne képes nyújtani egy eredeti magyar drámára. . . .” /Beöthy Zs.: Szinműírók 82./ Jegyezzük meg, hogy a társasélet szónak a „társadalom” jelentés mellett „társaság” jelentése is volt. 1860-ból ezt olvashatjuk: . . . a társaséleti illem különböző nyilatkozványaival fogadták a vendéget. . . .” /Debr. Eml. 24./¹⁵

Ezzel tulajdonképpen be is fejeztük a társadalom szó előtörténetének tárgyalását. Végül megállapíthatjuk, hogy gazdag azoknak a szavaknak, szókapcsolatoknak a listája, amelyek a „társadalom” fogalmát 1834 előtt, de azután is kifejezték/közönség, köz, község, emberi társalkodás, világi társalkodás, társalkodás, emberi társaság, világi társaság, közönséges társaság, társaság, társi társas, társasélet/. Ha végigtekintünk az itt felsorolt példákön, láthatjuk, hogy hallatlan jelentésgazdagság, olykor nem eléggé átgondolt, sokszor differenciálatlan jelentéstartalom kapcsolódik a szavakhoz. Azt bizonyítja ez, hogy a nyelv, illetve a nyelv művelői, írók, államférfiak, lázasan keresik nyelvünk pallérozása, polgárosítása érdekében az új szavakat, a megfelelő jelentéseket, s a társadalom előtörténetének áttekintésekor éppen ezt – a nyelv állandó alakulását, folytonos fejlődését – kell látnunk és hangsúlyoznunk.

A társadalom szót a nyelvújítás hozta létre. Barczafalvi Szabó Dávid alkotta meg, s írta le először a Magyar Hirmondó hasábjain 1786-ban, „alkalmasint a sokadalom mintájára” – fűzi hozzá a NyUSz. „Nagyon tetszik a munka az egész ott levő sok tudós Társadalomnak.” /M. Hirm. 1786 : 486./ „. . . gyámoztatja. . . a gazdálkodást és a szorgalmatosságot gyarapító Társadalmakat.” /M. Hirm. 1786. 487./ Eredeti hangalakja társadalom volt, ami azzal magya-

rázható, hogy Barczafalvi- odalom, -edelem képzőt érzett, s ezekkel is alkotta szavait. Az utolsó ilyen hangalaku szót 1847-ből olvashatjuk: „Először is vig társadalmi körben Szelid enyelgések közt láttalak.” /Pájer A. : Vers. 87./¹⁶ Barczafalvinak temérdek e fajta gyártmányából csak az és az uradalom maradt meg. /Nyr. XI. 464./ Barczafalvi a „kollégium” /azaz kollégium/ fogalmára hozta létre a társadalom szót /Nyr. XI. 464./ Ugyanilyen jelentésben használja a szót 1787-ben készült szótárában is: „Társadalom : collegium” /Nyr. I. 97./ A társadalom szó „kollégium” jelentésére több példánk is van, ami végeredményben arra enged következtetni, hogy az ilyen jelentésű szó elterjedőben volt. Pl. „kollégium” jelentésben használja a szót Takáts Rafael 1795 körül írt Toldalékában. /Takáts R. : Toldalék II./¹⁷ A Mondolat /1813/ is nyújt erre példát: „Ezenkívül a legelső Tanódtól fogva, minden Tanodalmakban, Társadalomokban, sőt a Mindenmennyedelemben is az Abdától fogva minden lezkönyveket Anyanyelvünkön kellene kikészíteni.” /Mondolat 43. Somogyi G. / De hogy a társadalom szó a kollégium helyettesítésére ebben a jelentésben a XIX. század elején nem vált általánossá, arra Domby Márton szolgáltat példákat: „Követte őtet ezen kollégiumi kimulása után minden kollégiumi anathema s maranatha. . .” /Domby M. : Csokonai 23. stb. 1817/

A XIX. század elején új jelentésben jelenik meg a társadalom /itt már mai hangalakjával / szó. Erről Verseghy Ferenc tudósít: „Társadalom pro társaság societas” /Verseghy F. : Anal. I. 96./ Pájer éppen imént idézett verssorai bizonyítják, hogy a „társaság” jelentésű társadalom /ott még társadalom alakban / szó elterjedőben volt a XIX. század első felében.

Simai Kristóf Vég tagokra szedett szótárában /Buda 1809./, Márton József Lexicon trilingue Latino-Hungarico-Germanicumában /1818./ Wagner Szótárában /1828./ Kresznerics Ferenc Magyar Szótárában /Buda, 1831./ nem fordul elő a társadalom szó. Ez azt bizonyítja, hogy a XIX. század első harmadában jelentésétől függetlenül a társadalom kevéssé vagy egyáltalán nem ismert szó volt. Említsük meg, hogy a Mondolat - mely azért használja - a társadalom szót is alkalmasnak találja gúnyolódásra.¹⁸

Fogarasi János Német és Magyar Zsebszótárában /1836/ a társadalom

104.

szó előfordul, jelentése „casino”. Ebben a jelentésben sem lett általános, hiszen éppen az 1840-es években jönnek létre szerte Magyarországon a Casino elnevezésű egyesületek. Látható tehát, hogy a társadalom szó magyarosítási célt szolgált /kollégium, casino/ - eredménnyel. Itt jegyezzük meg, hogy a kollégiumnak egészen késői magyarosítása is ismert. A Budapesti Szemle 1874. évf. 419. lapján a társoda „kollégium” jelentésben áll. Komáromy Lajos „önkéntes felvett képzője miatt a fattyuhajtások közé” sorolja. /Nyr. IV. 513./

A Magyar Tudós Társaság Magyar és Német Zsebszótárában /TZs. 1838./ a társadalom szó jelentése problematikus. A TZs. előszavában ezt olvashatjuk: „... a még kevésbé ismeretes, avult, táj- vagy új szók dőlt betűkkel szedettek. Itt a társadalom szónak mind főnévi, mind melléknévi alakja /társadalmas/ előfordul. Mindkettő dőlt betűkkel szedett, tehát minden bizonnyal kevésbé ismert új szó. A melléknév jelentése nem vitás: német megfelelője „gesellig, gesellschaftlich”, magyar jelentése „társas, társasági, társaságbeli”. Tehát a TZs. társadalmas mellézneve nem jelentette a mai „társadalmi”-t. A TZs.-ben a társadalom főnévről ezt olvassuk: „társadalom fn. Gesellschaft; Genossenschaft”. A két német megfelelő között pontosvessző van. Erre vonatkozólag a TZs. előszava a következő utmutatást adja: „A szavak több rendbeli értelemi pontvonallal /; / választatnak el.” A két német megfelelőból, illetve a közöttük lévő pontosvesszőből következik, hogy a magyarban is a társadalom szónak két értelem felel meg. A nyelvészek véleménye a szó értelmezésében eltérő. Lukács Lőrincz /Nyr. XI. 464./ nem magyarázza a német kifejezéseket. Ezt írja: „A társadalm-at... utóbb Genossenschaft és Gesellschaft értelemben használták.” Ez nem segít tehát bennünket közelebb a probléma megoldásához. Király Károly /Nyr. XXV. 266./ szerint a TZs. a szót mai értelemben használja. Szily NyUSZ-a szerint a TZs. Genossenschaft-jának „cél”, a Gesellschaft-nak „társulat”/egyébként társulat szavunk is ott jelenik meg először!/- jelentése van. Ugyanezt írja Buzás Dezső is /MNY. XXII. 278./ Tolnai Vilmos szerint a Genossenschaft „cél”-et, a Gesellschaft „egyesület”-et jelent. /NyK. XLVII. 247./ A két szó közül a Genossenschaft a kevésbé problematikus. Nem jelentheti a „társadalom” fogalmát.

mert a németben a Genossenschaft ^{nem} jelent társadalmat. A „Genossenschaft” jelentésű társadalom tehát a TzS-ben ^{német} társadalmat, hanem céhet, szövetséget, egyesületet, gyűlekezetet jelent. A Gesellschaft jelentését azért nehéz megítélni, mert ez a szó a németben egyaránt jelent társadalmat és társaságot. Pusztán a magyar-német szótár alapján lehetetlen dönteni. A TzS. német-magyar részének 2. kiadásában a következőket olvashatjuk: „die Gesellschaft társaság, egyesület, gyűlekezet.” Ennek alapján igazat kell adnunk Szilynek /NyUSz/ és az őt követő Buzás Dezsőnek, akik „társulat”, valamint Tolnai Vilmosnak, aki „egyesület” jelentést tulajdonított a társadalom szónak.

Összegezésként lezögezhetjük, hogy a XVIII. század végén létrejött társadalom szó lassan terjedt el, a XIX. század első harmadának szótárai nem ismerik, jelentése is gyakran változott, ingadozott. Jelentett kollégiumot, társaságot, kaszinót, céhet, szövetséget, egyesületet, azaz nagyjából az együvé tartozás diffúz, látszólag fogalomkomplexumát fejezte ki. Ugyanakkor nyelvünk szükségét érezte erre, és ezt a „társadalom” fogalmát kifejező szavak számbeli gyarapodása bizonyítja. Egy társadalmat jelentő, s ebben a jelentésben általános szó létrehozásának, a társadalmi fejlődés adta szükségét igyekeztek teljesíteni mindazok, akik lázasan keresték a társadalom, a nemzetté válással létrejövő szilárd emberi szövetség fogalmát kifejező szavakat. Ennek a „mozgalomnak” az élvonalába tartozott Szchenyi István is, aki műveiben nem kevesebb, mint öt szó /ill. kifejezést/ használt a „társadalom” fogalmára: köz, közönség, emberi társaság, társaság, társas. Ezt az objektív szükségét érezhette maga Helmeccy is, hiszen a társadalom mai jelentésben történt használata előtt a társasággal /Jelenkor 1 : 92., 1832./ társas melléknévvel /Jelenkor 2 : 306, 1833./ is kísérletezett. A társadalom mai jelentésben először Helmeccy Mihály használta 1834-ben a Jelenkor hasábjain: „Franciaországot társadalmi revolutiótól ója.” /Jelenkor 3 : 548., 1834., NyUSZ/

Az, hogy a mai jelentésű társadalom szó a XIX. század középső harmadában, pontosabban a reformkorban jött létre, nem tekinthető véletlenszerű jelenségnek. Mint ahogy a törzsi egységesülés korában az összetartozást differenciálhatlanságában kifejező szó /ill. szavak/ megszületését követelte a nyelvtől a történelmi fejlődés folyamata, most, a reformkorban, a nemzetté válás befejezése ugyanilyen szükséggel lépett fel egy, az emberek nagy bizonyos kötelekei által szorosan összefogott egységének fogalmát kifejező szó megteremtésének

106.

igénye. Ez a két ág összekapcsolódása, egyrészt telíti a társadalom szó jelentésingadozása, másrészt a „társadalom” fogalmát mellékjelentések nélkül kifejező szó létrehozásának igénye, azt is mondhatnánk szükségessége, eredményezte a mai „társadalom” jelentésű társadalom szó megszületését.

A mai jelentésű társadalom szó 1834 után még nem kis harcok révén, de eljutott oda, hogy köznyelvünk, tudományos, politikai, publicisztikai irodalmunk egyik legelterjedtebb, leggyakrabban használt szava lett. Ennek a folyamatnak a vázolója már a szótörténet egy újabb fejezetét képezi.

Die Ausdrücke für den Begriff „Gesellschaft” in der ungarischen Sprache
von Gy. Kristó

Das Wort der ungarischen Sprache társadalom / Gesellschaft/ ist im Jahre 1786 erschienen, seine heutige Bedeutung ist von 1834 an allgemein. Der Verfasser bewies, dass der Begriff „Gesellschaft” viel älter ist, als das für ihn heute gebrauchte Wort. Von vielen Wörtern und Ausdrücken hat die Untersuchung erwiesen, dass sie vor 1834 den Begriff „Gesellschaft” ausgedrückt haben. Selbst das Wort társadalom „Gesellschaft” hatte die heutige Bedeutung erst nach langer Schwankung angenommen.

I r o d a l o m

1. Kniezsa István : A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/2. Akad. Kiadó Bp. 1955. 769.
2. Székely-Geréb : A magyar parasztháborúk története, 147.
3. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából
4. Ugyanonnán, megjegyzés ott : társalkodó – társadalmi
5. Ugyanonnán
6. Ugyanonnán
7. Ugyanonnán, megjegyzés ott : társaság – társadalom
8. Nyelvünk a reformkorban, Tanulmánygyűjtemény, szerk. : Pais Dezső, Bp. Akad. Kiadó 1955. 113.
9. Bartal Antal : Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae, Lipsiae, MCMI. 618.
10. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából, megjegyzés ott : társasági-társadalmi
11. Ugyanonnán, megjegyzés ott : társaság- társadalom

12. Ugyanonnan, megjegyzés őlt : társi -társadalmi
13. Ugyanonnan, megjegyzés ott, társas- társadalmi
14. Nyelvünk a reformkorban id. kiad. III.
15. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából
16. Ugyanonnan
17. Ugyanonnan
18. Bárczi Géza : A magyar szókincs eredete, Egy. MNyF. Bp. Tankönyv - kiadó, 1958. 44.

A 18. SZÁZADVÉGI, 19. SZÁZAD ELEJI MAGYAR „ROMÁN”

IRODALOM FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Bodó Károly

IV. évf. magyar-történelem szl.

IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

A magyar felvilágosodás korának román műfajú irodalmát irodalomtörténetünk eddig főleg bibliográfiai, tartalmi és a magyar regény kialakulását előkészítő vonatkozásaiban vizsgálta. Mivel ez az irodalom nagyrészt fordításokból áll az irodalomtörténet inkább arra figyelt föl, hogy a magyarra átültetett tartalmaknak milyen szerepük van a nemzeti irodalom és nyelv fejlődésében, az irodalmi ízlés alakításában de a vizsgálat nem terjedt ki addig – kivéve néhány jelentősebb románfordítónkat – hogy maguknak a fordítóknak a románok „előbeszédeiben”, ajánlásaiban föllelhető esztétikai nézeteit, eszméit a kor problematikájába illesztve szemügyre vegye. Az utóbbi szempontú elemzés nemcsak azért érdekes, mert földérítheti a román egész korszakot átfogó irodalmának művelőinél a különböző nézetek, eszmék konkrét jelentkezését, – hiszen fordítóinknak, mivel közvetlen kontaktusban állnak egy idegen irodalommal, nagyobb lehetőségeik vannak idegen eszmék, a hazai társadalmi talajhoz kevésbé vagy egyáltalán nem szervesen kapcsolódó nézetek átvételére – hanem azért is, mert az „előbeszésekben”, ajánlásokban leggyakrabban az eszmék hazai fejlődésében gyökerezésének mércéjéül szolgáló irodalmi törekvések is tükröződnek. A románirodalom speciális jellegéből következik, hogy ezek a törekvések a fordító részéről csak igen alacsony fokon realizálódhatnak, / a fordítandó mű kiválasztása, kibővítése vagy leszűkítése, esetleges megváltoztatása a fordító szempontjai szerint/

Ugyanis a románok nagy számához viszonyítva /György Lajos szerint

385, a tervezettek és kiadallanokat is beleszámítva - A magyar regény előzményei Bp. 1941./ elenyészően kis százalékot alkotnak a nem átültetett művek.

Ez egyben a kutatás egyfajta objektív korlátozottságát is jelenti, azonban mégsem akadálya annak, - éppen az eszmék és a fordítói célok együttes jelentkezése miatt- hogy a saját - eredeti vagy átvett - gondolatokat, az ezekben jelentkező eszmék tudatosodásának fokát, milyenségét a lehetőségekhez mérten eredményesen elemezhezzük. Természetesen ehhez a legnagyobb segítséget az irodalomtörténet eddigi eredményei adják.

Kiindulópontunk Mándi Sámuel 1789-ben leírt egyetlen korabeli románmeghatározása lehetne. Ezért jelentős, mert a románirodalom első korszakának legfontosabb eredményeit összegezi: "Románnak. . . nevezzük az olyan írásokat, melyekben valami költött vagy valósággal meg nem történt, de költött körülményekkel elő adtatott, világi vagy szeretetbéli cselekedetekben az erkölcsi tudományra tartozó dolgok magyaráztatnak, S az Olvasónak gyönyörködtetésekkel tanítanak. Ugy mindazonáltal, hogy a költemény lehetetlen dologra ki ne menjen." A definíció nem eredeti, hanem szintén fordítás. Mándi ettől némileg eltérő lényeges tulajdonságokat külön kiemel. Ezek: a nyelvi tisztaság és gördülékenység, az "indulatokkal" való gyönyörködtetés, a "hasznosság" és végül a lehetetlen dolgok elkerülése.¹ Ezek közül három attributum történetileg a fölvilágosodás bizonyos szakaszaihoz kapcsolódó román típusra vagy típusokra érvényes. A "hasznosság" ugyan általános az egész korszakra, de elemzéseink közben mégsem hanyagolhatjuk el, mert más eszmékkel összefonódva fontos társadalmi jelenségek talán legkönnyebben felismerhető vetületeként érhetjük tetten. Ez azt is jelenti, hogy a románokat, a fordítói eszméket és célokat tekintve sem szabad a nem is lenne hasznos besorolni valamiféle történetiellen kategóriába. Mándi definícióját is történetileg kell szemlélünk, hogy a benne rejlő tendenciákat egy-egy kisebb szakasz ellenpólusaiként - összehasonlítási alapul fölhasználhassuk.

1755-ben Haller Féneon fordításával kezdődik a fölvilágosodás egyik előzményét képező románirodalom kb. az 1770-es évek elejéig tartó szakasza. Haller ugyan világosan kimondja, hogy műve klerikális színezeit, de céljaul

110.

a „fejedelmi magzatok” tanácsokkal való ellátását tűzi ki.² „Szívesen olvasták ebből az abszolutizmus polgárai, hogy az uralkodókat is korlátozzék a természeti törvények” – jegyzi meg Klaniczay Tibor /Régi magyar irodalom II, Bp. 1959. 360. old./ A román indulása magában hordozza a harc nehézségeit a már hanyatlásnak induló, de magát még igen erősen tartó feudalizmus ellen. A felvilágosodás eszméi egyenlőre csak igen keskeny réseket tudnak ütni a feudalizmus bástyáján. Az ebben a szakasban született kevés számú románban központi helyen a fordítók erkölcsnevelő célzata áll. A „tanultabb nemzetek” és a házái elmaradottság közötti különbség felismerése az inspirálója ezeknek a fordításoknak. A polgári eszmék talaja közben egyre jobban bővül. Az 1773–74-es évekre a felvilágosult eszmék mellett a polgári finomultabb ízlés igénye is behatol a románokba. Forrásait tekintve rendkívül összetett folyamat kezdődik el.

Hazánkban ekkor még nincs polgári osztály, a polgárság funkcióját tulajdonképpen egy feudális eredetű középnemesi értelmiség tölti be, mely a feudalizmus gyökeres felszámolása nélkül akarja átugrani az évszázados lemaradottság és a civilizáció közti hatalmas szakadékot. Ennek érdekében nemcsak a polgári, hanem a viszonylag fejlettebbnek vélt, vagy valóban fejlettebb nyugati feudális kultúrák eredményeit is fel akarja használni. A folyamatot még jobban bonyolítja, hogy a haladó polgári műveltség is gyakran feudális talajból táplálkozik, azzal összefonódik, mert a következően polgári osztály hajlandó feudális kompromisszumokra. Ez rányomja bélyegét az egész románirodalmunkra és annak tarkaságát okozza.

Bároczi 1774-ben jelenteti meg *Kassandra*-fordítását, amelyet a „Dicső Nemzetnek” ajánl. Előre igéri, hogy bár a munkát a „fordításban” megfosztotta „méltóságának nagy részétől”, mégis marad ott még „annyi szépség, hogy gyönyörködésse” forgathatja az olvasó. „Végsőre inkább és nyájosságra, mint kedvellenségre, vagy mély dolgokban való elmélkedésre hajlandó ifju indulatával” mentegeti magát az olvasóközönség előtt, hogy nem hasznosabb dolgokra fordította idejét. A kor irodalmi levegőjében ekkor még a *literatura hungarica* szelleme uralkodik. Érdekes megfigyelni hogyan indokolja Bároczi fordítását: „a munkám eledenben erősíthetem – írja – szép cselekedetekre s nemes erkölcsökre nevel”, tehát ugyanugy, mint Haller. Lényegében ez is utilitarizmus.

azonban ennek leple alatt kibővül a fordító célkitűzése az olvasók izlésének nevelésével.³

Egy évvel utána Kónyi János is a hasznosabb fordítás igénye ellen védekezik, "De erre is kész a mentés. -- írja -- mert ha az Autornak ritka példájú találmányos eszé, az állapotnak gyönyörűséges leírását és a szövegnak dicséretes ékes módját megvizsgáljuk, unatlan fáradozásomat méltónak állítjuk lenni."⁴

Mándi Sámuel 1795-ben szintén "költőtinek" mondja a románokat, ám ugyanakkor kiáll amellett is, hogy a fordítások ne tartalmazzanak lehetetlen dolgokat. Ezzel szemben Kónyi fordítását csak "ki-koholtnak", "mesének" nevezi. Báróczi kijelenti, hogy a történet lehet "valóságos" és "találmányos" is. Sőfalvi József 1777-ben "költött személyeken esett mesés történetekben" akarja az olvasót jó erkölcsökre nevelni.⁵ Fordításaikba és általában a románirodalom 1773-74 után született műveibe a barokkos heroikus regény és a szentimentalizmus vezárhajrája könnyed levegője és érzésvilága kezd beszűrődni. A latinos "tudományosság" kötelékei alól felszabadulni akaró fordítók elkalandoznak a francia tündérmese sejtlyes világában, elcsodálkoznak "az üldöző szerencsének csapdosásai között is minden tántorgás nélkül" helytálló hős "mesés esetein."

A társadalmi fejlődés egy új szakaszának kezdetén vagyunk, amikor a leglényegesebb kérdések irodalmi tükröződése is kezdeti fokon jelenkezik. A románokban ezt érhetjük tetten. Míg Bessenyei a politikai tudatosság szintjén szegezi szem a felvilágosodás racionalista eszméit a "Szentírás" és a "Corpus Juris" feudális szellemével, addig a fordítók -- inkább az ösztönösség fokán és csak ritkán tudatosan, a legkülönbözőbb stílus- és tartalmi jegyeket, eszméket egybeötvözve -- lényegében a polgári izlés és erkölcs meghonosításán fáradoznak.

A románirodalom és az olvasóközönség kapcsolata ekkor még nagyon laza. A fordítások népszerűsége azonban egyre jobban növekszik, a kapcsolat kezd megszilárdulni, elevenebbé válni. Az 1780-as évek elejétől a hasznos célzatok hangoztatása mellett a fordítók a történet valóságos voltát kezdik bizonygatni olyan erővel, mintha a román költeményességgel elvesztette volna a jó hírnevét. Szilágyi Márton Czirópédiájában pl. harminc egynéhány lapon keresztül cáfolja meg az esetleges véleményeket, amelyek Xenophon művét -- ebből készült a fordítás -- "csupa

112.

költeménynek" tartanák. A munkába "oldalasság bejövő apróbb Históriacskák- is /ezek adhatnák a kételkedések alapját/ mind gyönyörűségére, mind oktatására, szolgálhatnak az olvasónak" - írja ⁶. Hasonló aktivitást ugyan nem tapasztalhatunk másutt, de valamennyi idevonatkozó adatunkban folyamatosan szemmelkísérhető a valóságigény szembeállítás a "mesés" költeményességgel.

Arról van szó valójában, hogy a fordítások létjogosultsága csak úgy igazolható, hogyha azok kielégítik az irodalmilag műveletlen olvasóközönség naiv realizmusigényét. A "költeményes" történetek ennek ellenére tovább élnek, csupán a fordítók hangoztatják a tartalom valóságos voltát, /éppugy, mint Mándi Sámuel/. A 70-es években még azért áll a fordítói nézetek közepontjában a poetikus "ki-koholás" dicsérete, mert a másik oldalon nincs népes olvasótábor, amely "számonkérné" a történet valódiságát. Most ez a "költeményesség" gyönyörködtető mázzá változik s a románfordítók esztétikai nézeteinek súlypontja eltolódik a közönségizlés irányába.

A román sikere - amely lemérhető még a fordítások számának növekedésén - nemcsak azt jelenti, hogy önmaga egyszerűen kialakítja saját közönségét, Szoros összefüggésben áll ez a nyelvművelés kérdésével is. Báróczi már a *Kassandra* előszavában leírja, hogy "tisztá magyarsággal" akarja a fordítást véghezvinni. 1780-ban, amikor Bessenyei nyelvművelő programja már megjelent, Patay Sámuel latinból lefordítja a *Pancsatantrát* "a Magyar gyenge Ifjacsok számára, édes hazánk nyelvére", hogy abból bölcsességet tanuljanak ⁷. Kifogástalan nyelvezetét a Magyar Hirmondó is megdicséri. /Közli György Lajos im. 239. old./ Egyre több helyen jelentkeznek ilyenfajta megjegyzések "Törekedtem jó magyarságra", "igyekeztem azon, hogy ezen. . . Munkát illendő -képen a mi született nyelvünkhöz alkalmaztassam", stb.

A románirodalom és az olvasóközönség kapcsolatának erősödése a tartalmi vonatkozásokon kívül - természetesen ezektől elválaszthatatlanul - a magyarnyelvűségen alapszik. A fordítók a kultura széles kapuit nyitják meg a csak magyarul olvasni tudó rétegek előtt, ugyanakkor maguk is felismerik a nemzeti nyelv fejlesztésének szükségességét.

Az 1785-86-os évekkel lezáruló a románirodalom egy viszonylag körülményes

tárolható és eredményeiben értékelhető korszaka. A romlott arisztokratikus erkölcs ellen szülő nevelőcélzat a románok elterjedésével azéleskörüvé válik, megerősödik, a 'költeményes' románok izlésfejlesztő szerepének sikerességét jól mutatja, hogy egészen a regény megjelenéséig csaknem minden fordító felhívja az olvasó figyelmét műveinek gyönyörködtető erejére, az előzővel szorosan összefügg a harmadik tényező: a fordítóokban tudatosodott a románok szerepe a nyelv művelésében. Mándi Sámuel románismérveiben ezek az eredmények tükröződnek.

A románirodalom fejlődése 1786-tól az eddiginél sokkal differenciáltabbá válik. Az az irodalmi pezsgés, amely a 80-as évek elejétől kezdve egyre erősödik, most kezd élesebb hatást kiváltani fordítóinkban. Történetileg a nemesi ellenállási mozgalom fellendüléséhez, irodalomtörténetileg pedig a magyar szentimentalizmus megjelenéséhez lehetne kapcsolni a szakasz kezdetét. Azért szükséges ezt így hangsúlyoznunk, mert mindkét jelenség nemcsak kétarcú, hanem eléggé bonyolult is. A nemesi ellenállók és a jozefinisták viszonya az ismert okoknál fogva a szentimentalizmus pedig azért, mert az irodalmi nézetek nagy tarkaságát hozza létre, amelyek 'a nemesi szentimentalizmusra éppugy jellemzők, mint a polgári-plebejus szentimentalizmusra'. /Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában Bp. 1954. 82. old./ Ismertebb írónkat -Kazinczy Dugonicsot és még néhányat - kivéve a románirodalomban csak behatódott elemzéssel lehetne követni a finomabb változásokat, fejlődési fokozatokat. Épp ezért csak a legjellemzőbb vonásokat ragadjuk meg.

Az érzelengkultusz a románok gyönyörködtető funkciójára való hivatkozások mellett megjelenik meg a fordítók gondolkörében. Az apellációk a közönség nívóvalóságigényére szorványossá válnak és a 'költeményesség', mint esztétikai nézet újra előbukkan. Központi helyen most is a hasznos célzatosság áll, mert - a fordítók szerint - az 'érzékenység' a szív nemesebbé tételében hasznos, a 'költeményesség' pedig vonzóvá teszi az egyébként nehézkes erkölcsnevelő műveket. Feltűnő a hasonlóság a 70-es évek irodalmi nézeteivel, azonban most egy egészen másfajta folyamatról van szó.

Kétségtelen, hogy a szentimentalizmus egyrészt a valóságtól való passzív elzárkozó magatartás, az érzelmek felé fordulás irodalmi vetülete, másrészt azonban

114.

egyfajta ellenállást is jelent a feudális világgal szemben. Csak egy pillan-
tást kell vettünk az érzelmesség jegyében született, közismert irodalmi
produktumainkra, hogy rögtön észrevegyük a szentimentalizmus utóbbi vo-
násának jelentőségét a nemzeti polgári kultúra gyarapításában. A románok
egyre szervezettebben illeszkednek bele ebbe a folyamatba.

Kazinczy már a Gessner Idylliumi előszavában felismeri a románok
nemzetművelő szerepét. Bács megyéjében példát mutat arra, hogy
miként adja a fordító – a stíluson keresztül – önmagát is a fordításban.
Bacsányi, majd Kármán a fordítások tisztasága mellett szállnak síkra. Ezek
a momentumok nemcsak arra utalnak, hogy az igényesebb közönség, maguk
az írók magasabb követelményeket támasztanak az egyre terebélyesedő ro-
mán irodalommal szemben, hanem egyben tükrözik azt a társadalmi szituációt
is, amelyben – a polgári fejlődési tendenciák meg erősödésének követke-
zményeként – ezek az irodalmi igények létrejönnek. Hogyan reagálnak erre
fordítóink?

1790-től – ha nem is bőséges adatok alapján – az antifeudális hang meg-
erősödésére lehetünk figyelmesek. A nemesi ellenállás a bécsi udvar gyarma-
tosító, de ugyanakkor II. József polgárosító törekvéseivel szemben ekkor éri el
a csúcspontját, majd megalkuvásával egy időre végképp elzárja a gyorsabb
ütemű haladás útját.

Farkas Antal, aki mint testőr bejárta fél Európát, arról panaszkodik, hogy
ittthon „Szép Historiák helyett semmiségekről. . . folyásról. . . baromfiak szapor-
tásáról. . . beszélnek”.⁸

Boér Sándor írja 1792-ben: „A Szerzőnek az egész könyvet költeni
nem csak szabad, hanem dicsőség is volt, miért vétkeznék a fordító, annak
imitt amott új szerzeményecskékkal ejtett változtatásában: kivált ezen munkára
nézve, melynek nem annyira történeket rajzolni, mint bizonyos lappangó gu-
nyolást ejteni volt célja.”⁹ Boér arra figyel föl, hogy a „költeményes munka”
alkalmas valamiféle mondanivaló kifejezésére, ugyanakkor megmarad a fordí-
tás keretein belül. Fejér Antal híres Barclay-fordításában a művet „merő köl-
teménynek”, „mesének” nevezi, „mellyel a szerző célja, hogy . . . a vétkeket
mindenféle rendekből kigyomlálja.”¹⁰ Másik fordítónk fölháborodik, mert „ebben

a században a világsodás elég nagy gyalázata, úgy annyira el-elterjedt az Emberek között a Nemesi születéssel való kevélykedés, hogy az Emberek csak nem minden cselekedeteknek sinor mértékévé vált. „Könyve az ilyen „fel-felfuvalkodott” arisztokratákról szól.”¹¹

A fordítók tehát kezdenek erőteljesebben megagálni a sajátosan magyar problémákra, mégpedig mind irodalmi-esztétikai, mind politikai vonatkozásokban. A politikum és az esztétikai nézetek ilyen együttes jelentkezése – az idézetek is utalnak rá – kulcsot adhat a „költeményességnek”, mint irodalmi eszmének a megítéléséhez. Előbb már említettük, hogy a mese 1780 után is tovább él a fordításokban. Rövid, még egy évtizedet sem kitevő szünet után románíróink az eddiginél gazdagabb oldalaira bukkannak rá, a maguk írói törekvéseivel rokon szerzői célzatosságot, mondanivalót fedeznek föl benne, sőt némely helyen – saját elgondolásaik szerint – változtatnak is az eredeti munkán. Mindezek persze általában nem jelentik a fordítói keretek állapását, a szubjektív élményanyag beáramlását a román irodalomba.

Az irodalmi élet föllendülése a fordítás „mesterségét” magát a fordítást illetően a románokban is visszhangot vált ki. 1794-ben egyik ismeretlen fordító „Tudósítása” így kezdődik: „Bizonyos vagy ok abban, hogy a magyar olvasó előtt sokkal kedvesebb az olly munka, amelly az Idegeny Nyelvből Magyarra lett fordításában szolgálai köntösben nincsen öltöztetve.”¹²

Minden bizonnyal Kazinczy hatására írja Nagy Sámuel 1797-ben a románok hasznát hangoztatva: „A historiában csak azt lehet írni, ami megtörtént. de egy románban úgy lehet költeni a Történeteket, amint azt egy egész Nemzetnek, vagy Familiának s egy személynek környüállási kívánják. » Ha a román « a közönséges életre lévén szabva, abban az egész Természetet gyönyörűséggel s megtelt szívvvel lehet érezni.”¹³

Ezek a jelek arra utalnak, hogy 1792 ellenére a haladó értelmiség nem adja fel a polgárosításért vívott harcot, de elszórtaságukkal annak a folyamatnak az elszűkülését is mutatják, amely a politikában Martinovics, az irodalomban Kármán, a haladó értelmiség radikalizálódását szimbolizáló eszmének megjelenése után az udvari-nemesi reakció megerősödésével ér véget.

A reakció győzelme után a románirodalmat erős megterhelés éri. Haladó irodalmi munkák megjelenése a cenzura miatt lehetetlenné válik, az eredetiség-program megvalósításának útja megszakad. A legnagyobb íróink börtönben sinylődnek, vagy elszigetelt környezetben élnek. Nehéz feladat hárul a románra és ennek csak kevésbé tud megfelelni. Egyre nagyobb számban jelennek meg a mulattató, csupán időöltésre szolgáló sekélyes művek. Mindemellett a nemzeti haladás eszméi tovább élnek, csak elszorítottabban, elfojtottabban.

A bécsi udvarral lapkáló feudálisok "egy változatlan magyar nemesi világ originalitását tüzték ki elvükül az irodalomban s a műveltségben, mint-hogyha ők is valamiféle eredetiséget követelnének". /Szauder József, Magyar irodalomtörténet, Bp. 1960. 5. old./ Perecsényi Nagy László 1803-ban így ír munkájának előszavában: Nem kell "a más Nemzeteknek összevegyt darabjait lefordítani, midőn szélesen terjedt tündérséggel vitt s becsülettel nekünk Maradékoknak által adott honnyi Példázatok és igaz becses Cselekedetek ki-terjesztett karokkal térséges Mezeikre várnak."¹⁴ Más fordítók az idegen neveket magyarítják, a történetet a nemesi múltba helyezik és sok helyen –ugyanúgy mint Perecsényi – "Eleinknek dicsőségét" akarják munkájukba foglalni. Ez a fajta eredetieskedés a maga patriarchális szemléletével nem válik általánossá. Mellette egy sokkal izgalmasabb problémára figyelhetünk föl, a romantikus eszmék behatolására. Még mielőtt a kérdéshez hozzávonnánk, előbb vegyük szemügyre a román és a közönségigény kapcsolatának alakulását.

"Jóllehet ugyan ezen könyvecske Román név alatt vagyon ki-adattatva a maga szerzőjétől: mindazonáltal sok olyan dolgok találhatók ebben, amelyek nem költemények, hanem valóságos történetek" – írja András Elek 1803-ban. A "jóllehet" nem hagy elsiklani a fordítók által számtalanszor hasonlóan leírt bevezető fölött. Olvassuk csak tovább András szavait: "Csak ez is teljék, minthogy édes Hazánknak némely dolgait tárgyalja, méltán ösztön lehetne arra, hogy kedves Anyai nyelvünkre fordítassék".¹⁵ A valóságos történet tehát a nemzeti tartalom kifejezőjévé lett, de már nem a "költeményes" történet, hanem a román ellenpólusaként áll a bevezetőben. Mintha román elvesztette volna

népszerűségét. Valóban erről is van szó, Ha áttekinthük a 90-es évek és a századelő egyre sekélyesedő 'romános' irodalmát, meggyőződhetünk róla.

A XIX. század első évtizedében az irodalom súlypontja lassan eltolódik a tartalomtól a stílus, a nyelv kérdése felé. A 'mulatságos' románok fordítói viszont nem sokat törődtek a mű nyelvezetével, sőt sokszor egyenesen az izlés rombolói voltak. A nyelvújítási harc kibontakozása során egyre jobban kiütözik ez az ellentét. Kazinczy is kikel az ilyen 'nyomorult románok' és 'firkálások' ellen, ő a fordításoknak központi szerepet szán a nyelv csiszolásában. Ezenkívül a Habsburg-önkénnyel szemben egyre jobban erősödő függetlenségi törekvéseknek tartalmi szempontból sem felel meg a román. A válság jeleire több adattal is szolgálhatunk, de csak néhányat említsünk itt meg.

Dobai György 1810-ben megállapítja, hogy a románok elvesztették becsületüket.¹⁶ Czövek István megnyilatkoztatása /1817/ még világosabb: a fordító "azt magával telljességgel el nem hiheti, hogy a jelen való időkben, a mostani izlésű olvasók, puszta romános rajzolatokkal megelégedhesenek. Egyedül csak a valóságos történet az ő szemei előtt, mind a gyönyörködtetésnek, mind a tanuságnak leggazdagabb kutforrása".¹⁷ A román népszerűségének csökkenése arra ösztökéli a fordítókat, hogy most már másképp "használjanak" az olvasóközönségnek. A nemzeti tematika és a szép nyelv igénye nem fér össze tovább a "képzeltésekkel". A folyamatot szépen végigkísérhetjük. Csak néhány jelzót lássunk, amelyek a tartalmakra vonatkoznak:

"rövid, de fontos előadás", "Bölcs./beszélgetés/", "rész szerént tudományos, rész szerént erkölcsi hasznos /jegyzések/" stb. Ezek száma egyre szaporodik, a folyamat mindjobban szélesedik. Éppen ennek ismeretében lépődünk meg, ha fölütjük Fellegváry Ágoston /ánév/ könyvét /1804/ és mindjárt az első lapon a következőket olvassuk: "A Játszi Elme, midőn képző ereje felhevült, többnyire mindenkoron oly szerencsésen teremt, hogy jeles Kötteményében, rendszerint mindenek különös gyönyörűséget és mulatságot találunk, teljességgel meg nem ütöközván abban, hogy gyakran a képtelen, sőt még az általán fogva lehetetlen dolgokat és Történeteket is oly eleven, oly csalogó színekkel festi

le, s egyszersmind olly mesterségesen szerkeszti egybe, hogy az illendően nem figyelmező olvasókon könnyen megeshetik, hogy az árnyékot a csak képzett dolgot valóság gyanánt szemlélik és tartják.» Az ilyen tündéres historiában «a Tündérek Országa. . . egyedül a maga törvényei, vagy éppen semmi Törvények szerint sem igazgattatik.» A korlátlan zseni és az általa teremtet világ nem egészen tisztán jelentkező romantikus elméletével van itt dolgunk. A fordító mindha nem értené a lényegét – tényleg így is van – megjegyzi, hogy mégis «megeshetettnek, tanúsággal telljesnek fog. . . találtatni» ez a «mulattató. . . de főképpen hasznos» történet.¹⁸ Nem kétséges, hogy Fellegváry a saját előszavában /«Nemzetem a földjeim»/ idegen helyről lefordított sorokat ágyazott bele szerves összefüggés nélkül. /György Lajos utalása im. 338 old./ Az eset mégis tanulságos. Ajtay Sámuel egy évvel később, mintha az ilyenfajta művekkel szállna szembe. Ő már inkább reprezentánsa a románnak, mint Fellegváry. Nem kedveli a «gyönyörködtető» és «mulattató» könyveket, mert ezek «részint a jó ízlést rontó, hazugságokkal a képtelenségekkel telljes, részszerint pedig elcsábító s a képzelő tehetséget megvesztegető» írárok.¹⁸ Talán a legérdekesebb, de sajnos egyetlen adatunk Ilosvay Sámuel hazafias tartalmu románjának «Előrebocsátott beszédéből» való. Kérde, hogy «nem volna e ezen / a «Német Tudósok» által irt / Munkák fogamatossága nagyobb, ha a Hazai Történetekből választott Tárgyakat a feltestesült képzelődés úgy festené hazafiui érzékenységgel az olvasó előtt, hogy gyönyörködtetése közben Nemzeti érzést is gerjesztene.»²⁰ Ilosvay mintha meg akarná oldani az előbbi konfliktust, tehát érzi is ezt a konfliktust. Nem haszontalan itt idézni Vitkojics Mihály sorait Ilosvayról: «A háborúnak balra való fordulásakor eltökéllette magában, hogy Bonapartének dedicalja «Ilonáját». Kérdésünkre, hogy ha kérdezni találja ez a nagy katona: kicsoda az az Ilosvay Sámuel, azt felelte: kérdeje a hazát. /Ezért pesti Bonapartének nevezték/. Ilosvay a valóságtól eltávolodó romantika és – hazafiu lévén – a függetlenségi kérdés keresztútjába került és ebből az egyetlen lehetséges kiutat választaná. A románirodalomban azonban elszigetelt jelenség maradt. A román fejlődési tendenciája egészen a 20-as évek elejéig – a romantika problémáját tekintve éppen ellenkező. A romantikus áttörés nem is a prózában, hanem a lírában és a drámában következik be.

Vessünk még egy pillantást a románirodalom 1795-től Fellegváry könyvének megjelenéséig /1804/ terjedő szakaszára. Jellemzőként említettük a feudális originalitást és a polgári eszmék továbbfejlődését. Ismételtetni kell emelnünk azonban a románirodalom sekélyes, csupán szulatolni akaró könyveinek rétegét, amelynek fordítói egyféle harmadik utat választanak. Közelebb állnak a nemesi kompromisszumos állásponthoz, de nincs igényük eredeti műveket produkálni s így aztán a fordításokban lehetőségük sincs a feudális originalitás megvalósítására. Ez az „elvtelen” irodalom nemcsak eszmeileg, hanem történetileg is a haladás és a maradiság ütközőpontjába kerül, és talaját képezi reakciós romantikus eszmék behatolásának. Hogy a románban mégsem fordítanak teret ezek az eszmék, annak tudható be, hogy a polgári fejlődés nem szakad meg 1795-tel, hanem tovább halad és a felvilágosodás eszmerendszere továbbra is domináló az irodalomban. Nem véletlen, hogy Fellegváry odairja az előszó végére a nevelői célzatosságot jelentő megjegyzését.

A román perspektíváit tehát egyrészt a „mese” és az esetleges romantikus, a valóságtól elfordulást jelentő fordítói nézetek eleni harc, másrészt a nyelvújításban való részvétel jelzik a század első évtizedének közepétől. 1805 után egyre több fordító kitűzött célja „nyelvünk terjesztése és csinosítása”. A haladó romantikus nézetek beáramlása a 20-as évek elejétől kezdődik. A nagy nemzeti felindülés időszakában azonban a román már nem tud sokat nyújtani. Funkciója a regény tartalmi, stílusbeli előkészítésére szűkül. A fordítói eszmék területén, végzett vizsgálódás itt csupán azt mutathatná ki, hogy a nemzeti alapokon kinőtt romantika milyen utakon és módokon hatol be a románokba.

A romantikus áttörést tulajdonképpen 1836 jelenti, amikor napvilágot lát Jósika Abafija, az első eredeti magyar regény. Az átmenet szinte robbanásszerű és a román néhány év elteltével csaknem teljesen kipusztul.

A románirodalom egész fejlődési vonala kiválóan bizonyítja a szellemtörténeti álláspont helytelenségét. Irodalmunk minőségi változásaiban a románoknak nem jut lényeges szerep. Mint az idegen szellemi behatás legfőbb közvetítői, sohasem meghatározóak egy korszak ideológiai, eszmei

120.

vonásainak kialakításában. A századforduló utáni fordításirodalom a leg-
eklatánsabb példája ennek, ahol a magyar romantika társadalmi feltételeinek
fordítói eszmék jelennek meg és erősödnek egyre jobban. A ro-
mantika a valójában nemzeti talajból kinőtt irodalomban történt magának
és hódítja meg a románokat is.

Zusammenfassung.

Die Literatur des "román" -s und der Übersetzer.

Diese Arbeit beschäftigt sich mit den Ideen und ästhetischen Anschauungen
der Verfasser derjenigen Prosaliteratur, die hauptsächlich aus Übersetzungen
besteht und die Vorgeschichte des ungarischen Romans bildet. Wir geben kurze
Übersicht über den literarischen Vorgang der Periode vom Jahre 1755 bis 1840
dessen charakteristische Züge die folgenden sind:

1. Seit dem Beginn der bürgerlichen Entwicklung spielen die Übersetzer eine
wichtige Rolle in der Gestaltung des bürgerlichen literarischen Geschmacks.
2. Die Übersetzungen nehmen an den Kämpfen teil, die um die Schaffung der
nationalen Sprache und Literatur gekämpft werden.
3. In den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts sinkt ihre Bedeutung tüchtig
herab. Die Erringung der nationalen Unabhängigkeit, die dringende Frage der
Schaffung der nationalen Literatur treten in den Vordergrund und die aus
Übersetzungen bestehende Literatur spielt nun eine Rolle dritten Ranges und
verschwindet sogar kurze Zeit nach dem Erscheinen des ersten originalen
ungarischen Romans.

I r o d a l o m

1. Mándi Sámuel : Római Mesékben Tett Próbá. Pozsony, 1786.
2. Haller László : Telemakus Bujdosásának Történetei. Kassa, 1755.
3. Báróczi Sándor : Kassándra. Bécs, 1774.
4. Kónyi János : Ábel Kain által lett halála. Pest, 1775.
5. Sófalvi József : Oeconomia Vitae Humanae. H. n. 1777.
6. Szilágyi Márton : Cziropedia. Nagykároly, 1784.
7. Patay Sámuel : A Régi Indusok Bóltsekedések. Eger, 1781.
8. Farkas Antal : Erköltsi-Iskola. Kassa 1790.
9. Boér Sándor : Bárkláj Árgenisse. Kolozsvár és Szeged . 1792.
10. Fejér Antal : Bárklájus Árgenisse. Eger, 1792.
11. Bölöni Sámuel : Máris : vagy a nemes gondolkodású Paraszt Léány.
Kolozsvár, 1794.
12. Ism. ford. : Ciane, vagy is a Szerentse Játéka. Pozsony, 1794.
13. Nagy Sámuel : Dafnis és az Első Hűjós. Pozsony, 1797.

14. Perecsényi Nagy László : Orfíia Magyar Amazon Története. Pozsony és Pest, 1804.
15. Andrád Elek : Zríni Miklós és az ő jó Barátai. Pest, 1804.
16. Dobai György : László és Lajos, avagy a két ellenséges házok atyafiságba jövése. Pest, 1813.
17. Czövek István : A valóságos Világban sok csudálatos történeteken keresztül mentt Tátoz. Pest, 1318.
18. Fellegváry Ágoston : Hertzeg Piripionak Tündér Története. Pozsony. 1804.
19. Ajtay Sámuel : Fedor és Mária. Pozsony, 1807.
20. Ilosvay Sámuel : Palugyay Története. Pest, 1807.

BERZSENYI UTOLSÓ VERSEINEK STILUSKÉRDÉSEI

Balogi I. Kornélia

IV. évf. magyar-történelem sz. h.

IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

1817–1818 fordulópont Berzsenyi életében. Ha nem is előzmények nélkül, de főleg a Kölcsey-recenzió hatására ekkorra eluralkodik rajta lelki betegsége és több mint tíz évre elhallgat. Vélt és való sérelmekre felelve a legtragikusabb megoldást választotta: önkínzó egyedüllétet, megfelelő előképzettség nélkül nekivágni évekre szóló tanulmányoknak azért, hogy a jövőbeni antirecenzió immár egyenlő fél munkájának ismertessék el!

Élete végéig tartó magánya – amelyen lényegesen nem változtatott a harmincas évek elején való pesti szereplése, gyakori látogatása – ha nem is azonosítható a modern ember, a polgár magányával, kétségtelenül tartalmaz olyan elemeket, amelyek ilyen vonatkozásban is elválasztják őt kortársaitól. Bármennyire furcsán hangozzék is, ő a végletek, egészen pontosan csak a véglet embere. Az „arany középszer”, a „harmóniás” görög életform a negatív tendenciával jelenik meg nála. Nyugalmát nem asztikusoké, hanem egy kezdettől beteg lélek megnyilvánulása. / A beteg természetesen nem eredeti jelentésében szerepel itt. / Eredetileg talán csak egy árnyalattal több hajlandóság a melankóliára, később ez már állandó, erőszakkal lefokozott élettempó lesz. Férfikora legelejétől intenzív lelki élete egyre mélyebre viszi a magány, a betegség barlangjába. Elemezhetetlen folyamat ez. Kétségtelen, hogy meghatározói között döntő súllyal szerepel társadalmi helye is. Sorsa az olyan közép-nemesé, aki a legellentmondásosabban kötődik korához.

E dolgozat keretein belül lehetetlen hosszasan kitérni egyéni élete, kora és osztályának sorsa kapcsolatára. Osztálya legáltalánosabb vonásai azonban, amelyek az ő költészetében is fellelhetők, ezek: Patriota és loyális a Habsburgokkal szemben, látja a haladást, a reformmozgalm szük-

ségszerűségét, de előremutató eszméi regresszikkvekké keverednek. Mind-
ezt csupán azért bocsátottam előre, hogy lássuk, felületes ismeret alapján
elképzelhetetlen a problémáknak az a sokfélesége, amelyet élete és költé-
szete felvet.

Majd másfél évszázada halott- lehetetlen mégis nem csodálnunk idő-
állóságát, frissességét. Ez annál is érdekesebb, mivel poézise első olvasásra
a valóságtól nagyon távolálló. Versei -az ő és mások vallomása alapján -
még inkább külön világban születnek mint kortársaié. Csodálatos, hogy mégis
őrizni tudja az egyszerűség, a lelki feszültség pillanatnyi érzetét. Ma is ható,
eleven voltát nagyrészt expresszivitásának köszönheti, nyelvének, amely az
értő fül számára gyönyörtelien új és modern. Éppen nyelve felől, stilisztikai
elemzéssel próbálok közelebb férkőzni utolsó éveit lényegéhez. Nem foglal-
kozhatunk bővebben Berzsenyi egész költészetével, de úgy gondolom, sok-
mindent megmagyaráz az adott időszakra vonatkozólag kisebb költemények
után született két utolsó verse, a «Gróf Mailáth Jánoshoz» és «A poézis
hajdan és most». Többeket meggondolkoztat talán, hogy csak két vers szoro-
sabbán a dolgozat tárgya, de ez szükségszerű. Egyenesen következik a for-
mából, tartalomtól és keletkezésük idejéből. E kissé mechanikus és szinte
gyanusan kézenfekvő magyarázat mélyebb gyökereken nyugszik. A tartalom
az, amely a két verset elválaszthatatlanul összekapcsdja. Tudjuk, ebben az
időben éli át újra - közvetlenebb forrásokból és a kort belsőleg is megköze-
lítő művekből - ifjúsága viszonylag felszínesebb görögség-élményét. Egész
énjével próbál behatolni abba az életformába, amelyet korábban elsősorban ér-
zelmeivel közelít meg, s most értelmével is egyedül «igaznak, jónak» ismer
el. Ismét nagy kategóriákkal foglalkozik, alapvető eszméket tárgyal / a köl-
tészeti jövője, hazaszeretet stb./. A két vers között szövegileg is nagyon szo-
ros az összefüggés, s a megfelelő helyen majd utalok is erre. Feltétlen meg
kell azonban még most jegyezni : Görög-utalásai mögött - legyen az csak
egy név- hallatlanul telített érzelmi háttér húzódik. Nem a klasszicizmus sok-
szor üres mitológizálása ez, hanem roppant erőfeszítés, ismert nevekkal kö-
rülhatárolni, megjeleníteni a szavakba nem foglalható, néhány ember sóvárgó
vágyát a lélekben időlten, gyakran tárgyi valóságától is megfosztott Hellasz
után, s lehetetlen vergődését a valóság merőben más törekvései szorításában.

124.

Mindkettő u.n. ~~se~~klepiadesi-alkaioszi formában íródott, mint a huszas évek több verse. /"Szilágyi 1153-ban" vagy "A füredi kúthoz"/. Nem érdektelen születésük körülményeit sem megvizsgálni. A Mailáth-óda mégcsak datálható. /1830 körül második fogalmazványa 1831/. "A poézis. . ." azonban időben nem helyezhető el pontosan. Keletkezésének időpontja éppugy lehet 1832, mint akár 1835. Címet is Toldy ad neki, bár Döbrenteinél sem a kezdősorral szerepel /"A poézis hajdanta"/. Mindkettő Döbrenteinél és Toldynál is időrendben az utolsók között szerepel. Mindkettőben, de különösen az utóbbiban egyesek igazolását szeretnék láttatni Berzsenyi zsenije hanyatlásának. Igaz, hogy 1817 után egészen keveset ír, minőségi romlás azonban nem látható. Sőt a vizsgálandó versek bizonyos szempontból joggal veszik fel a versenyt legünnepelebb ódáival. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem hordozzák magukon egy megbomló élet, s egy költői pálya tudatos lezárásának jegyeit. Fellelhetők bennük a mostmár jogos számvetés, élettől való bucsuzás szükségképpen más vonásai mint azelőtt tizenöt évvel. Ma már nem tűnő hangulat ihlet, vagy utánérzés, amikor a halálról beszél, hanem valóságálapot ad neki élete, rokkant teste, s a mellette lassan felnőtté váló fiatalság. Vitázni lehet azon, hogy e versek az alkotó utolsó, váratlan fellobbanása-e, vagy pedig valami lassu folyamat kiteljesedése, amely lefojtva bár, de állandóan magán hordozta egy pre-döbrentéi lélek örökségét? Mondom. ~~De~~ lehet vitázni, de ez a lényeg, mármint a két vers értékének lényegén mit sem változtat.

A Mailáth-óda lezárja Berzsenyi személyekhez szóló ódái sorát. Még kevésbé egy személyhez szól azonban, mint az eddigiek. Mailáth neve csak ürügy arra, hogy a barátához intézve szavait még közvetlenebbül, kötetlenebbül valljon önmagáról. Régebben általános emberi tulajdonságokat, erkölcsi törvényeket tárgyal a Festetich-hez vagy Eszterházihoz való fordulás kapcsán, most inkább vágyairól, költészetéről akar képet adni. A vers előbb keletkezett, mint "A poézis hajdan és most". Érezhetően két nagy részre bomlik, ami a szerkezetet és a hangot illeti. Az első szakasz majdnem önálló, egy lélekzetre leszakadó gondolat, költőnknek eddig ha nem is ismeretlen, de szokatlan, mélyen lírai hangvétellel. Éltetője egy hasonlatpár két

tagjának negatív szembeállítására. Előbb a negatív tag áll, hogy a pozitív tag – amely érezhetően mélyebb, átéltebb – annál jobban kiemelkedjék. Szinte tapintható itt az alkotási folyamat. A kép annyira életteli, hogy lehetetlen nem észrevenni: régen, tudat alatt érlelődő számtalan egyszeri aktus ellenállhatatlan erővel megfogalmazódó szintéziséről van szó. Nem feltétlen igaz ez a hasonlat első tagjára. Itt inkább finom feleletet ad az óda címében és indításában szereplő Mailáth művére, a „Villitánc”-ra. Annál igazabb azonban az előbbi megállapítás a második tagra. A képszerű és hanghatások összeötvözéséből csodálatos hangulati egység az eredménye. Az első szakasz folyó-hasonlata mindössze három sor.

/Mailáth ! poétád éneke leng feléd/

Nem mint a rohanó Vág, mikor árjait

A Kárpátok közt zugva szórja

Tört jeget és köveket sodorván,

szemben a hasonlatpár második tagjával, amely ennek kétszerese :

Csak mint az alkony enyhületén kalász-

Párnáján pihenő lyányka szelid dala

Üdvezli a várt est nyugalalmát

S a hegyek ormái közt mosolygó

Holdat, midőn már csend fedi a mezőt.

S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt.

A Vág szerepeltetése, mint már említettem, a „Villitánc” miatt is indokolt. A gróf regéje fent játszódik a hegyek között a Vág mellett, viharzó, végletes érzelmeket, tipikusan romantikus történetet mesél el benne. Nem belemagyarázás és feltétlen kapcsolatokat keresés az ezek után, ha mintegy feleletet vélünk felfedezni Berzsenyi soraiban :

„Nem mint a rohanó Vág. . . .”

Feleletet egy költői módszerre, amellyel ellentétes az övé, akinek dala

„Csak mint az alkony enyhületén. . . .”

Az már más kérdés, hogy nála is található viharzás, küzdés, csak nem a romantikán, hanem a klasszicizmuson belül. Itt inkább a vágyát énekli meg, amilyenén szeretne lenni, a nyugalom, a béke emberévé.

Ha egészen apró hangkülönbségekbe is belemegyünk, még itt is lemérhető az óda előbb említett tagolása. Előbb a pergetett hangok, s a keményebb laringálisok, utóbb a folyékony l, s a nazálisok tulnyomó többsége jellemző. Az eddig tárgyalt rész /két és fél szakasz/ egy mondat, második egyben utolsó mondata mindössze két sor. Mintegy kiegészíti a dal-hasonlatot, de egyben – szintén negative – visszautal az első hasonlattagra:

„Mailáth! poétád napja hunyik.”

S nem ragadoz dala árja többé.”

Még a szavak is hasonló jelentéstartalmúak, vagy azonosak /rohan, ragadoz, árja/.

Megszokott dolog Berzsenyinél a mondat szerkezet különös volta, de az eddig bizonyos határok között mozgott. Hosszu, de nyelvtanilag még szabályos mellérendelések. A körmondataiban a mellékmondatok is helyükön vannak. Ez a három szakasz – előbb említett utolsó két sorát kivéve – egyetlen romantikus tiráda. /Második része nem lezárást, kifejlést hoz, hanem a gondolatoknak, érzéseknek szinte véget nem érő áradását/. A mondat szerkezet fellazulásának bizonyos fajtájával találkozunk itt. Tulajdonképpen nem is beszélhetünk már valódi mondatról. A hangulati egység megteremtése után sajátos tudatalatti összekapcsolás történik az egyes tagok között. Ez a logikai nyelvtani kapcsolás annál is inkább érdekes, mert többféleképpen történhet: idő vagy módféle határozószók /utalószók/ behelyettesítésével.

„ pihenő lányka szelid dala /?/

Üdvezli a várt est nyugalját. . . .”

Még egy formai érdekesség: állapothatározói mellékmondatot időhatározói kötőszóval vezet be:

„Nem mint a rohanó Vág, mikor árjait

A Kárpátok közt zugva szórja. . . .”

A már többször említett két sor, bár mint tudjuk, lezárja az első részt, bizonyos foku átmenetet alkot a következő nagy egységhez, mivel a jelent állítja szembe a most tárgyalásra kerülő multtal. Itt már visszatér szokott ódai hangjához. A természetből vett hasonlatok aprioritása eltűnik, és a görög-római világ képei tolnak ajkára bonyolult kettősségben. Az elsőség azonban a görögöké.

Az alapmotívum /versenyjátékok. Olympia/ mellé csak színezőként lép be a latin /Iloráj; Eurus/. A versnek, mint ismeretes, több változata van. Töredékek Berzsenytől, Döbrentei szövege, s az Akadémiánál egy idegen kézírással belejavított teljes óda. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk az összehasonlításba, meg kell állapítani, hogy a végső szöveg /Döbrenteié/ a legjobb. Két versszakkal rövidebb ugyan, mint a változatok, de így nyoma sincs benne a sokszor szemére hányt dagályosságnak, és a nagyonis érezhető önreminiszcenciáknak, /hogy ne mondjuk : önismerésnek/ PL. :

«Mostmár telemnek bus szele fűdögál,

S tőled nyert koszorúm bimbait elszedi

Eltűnt világom omladékain

A hideg ész mutatá ki pályám.» Lsd. «Közelítő tél»

«Földhez gyaludva szántogatok, vetek.

S kunyhóm szűk teremét télre tatargatom.

Hogy a hűlékeny nedvű dallost

Vad Boreás teje fődve lelje.

Éppen az elhangzott idézetből viszont az is kitűnik, hogy az óda közvetlen utalásai a jelenre bizonyos élenkséget vittek ebbe a változatba. Egy szakasz nyomokban már tartalmazta a másik vers indítását :

«Vagy néha, hogyha gondaim engedik.

Mi szép, mi jó azt fejte tanulgom,

Lekötve nyomván játszi Proteust.

Emberi szint mutat és jövendöl.»

A hangulati alapon való elkülönítés második része tovább tagolható. A következő két szakasz adja Berzsenyi költészetének összefoglalását. Látszik, elvonatkoztatott mindentől, s csak működésének gerincét tekintette, amikor visszanézett az elmúlt évekre :

«Tündér tükörben nyílt nekem a világ

S mint egy Pygmalion szobra, ölem hevén

Életre gyulni látsza honnom,

S annak ivá kebelem sugalmát.»

Kétségtelen, hogy művei igazi értéke ez : patriotá a szó legnemesebb

értelmében. De a múlt idő más vonatkozásban el is ferdt a tényeket, „Tündér tükörben nyílt nekem a világ” alliterál a sor, feledtetve, hogy ez a világ nem feltétlenül idealizált, megszépült volt, hanem elvonatkoztatott, vagy a végletekig sötét színekre festett. Ezt a világot, ezt a hont valóban sokszor ő hozza létre „öle hevé” olyanná, amely aztán belső törvényszerűségei szerint éli tovább verseiben életét. A fogalmazványok tanúi, mennyit küzdött ezzel és a következő versszakkal – a küzdelem eredménye egy csodálatos, tündöklő neologizmus, egyszeri, feledhetetlen kép:

„Mellemben, mint egy Ilion éneke
Zengett a haza szent lángja.”

Előbbi változatai is ismétlik a zengőt – itt már kiteljesedik, s a perszifikáció különleges példajaként jelenik meg. Mint a metaforából származó szókép, természetesen megvalósítja az érzetek transzponálását, összevegyítését, de lehetetlen eldönteni, hogy a vizuális /láng/ és auditív /zengett/ jelenségek egygyévonásának alapja nem az igen hasonló hangalak-e? Megszemélyesítés és színesztézia együttesen mindenesetre ritka még Berzsenyinél is, bár még találunk egyet-kettőt, s érdekesség, hogy a huszas években /pl. „hányja halála jegét” Elégia Gróf Festetich György hamvaira/.

Következetesen viszi tovább a görög képet:

„. . . . Olympia
Istenfiakkal küzdve tünt fel
Isteni bájba merült szememnek.”

Egyben itt találjuk az első halvány utalást a versenyjátékokra – ezt azán később bővebben is kifejti. Ezzel le is zárul a második nagy egység első, kisebb fele. A multtal végez:

„Eltűnt a rémkép.”

S a következő sorok hozzák a vers tulajdonképpen legnehezebben érthető részét. Ismét Majláthhoz fordul, /bár ez az irányulás nem egyértelmű, általánosnak is felfogható/.

„. Ámde ha szózatom
Szép lelkedre hatott, nem vala puszta hang.

Nem, mely tudatlan gyermek ajkán

Lelket emelt, koszorúm ne bánd meg.

Röviddel előbb már tárgyaltuk mondat szerkesztését. Ime újabb példa a csak többszöri utángondolással, és akkor sem egyértelműen rekonstruálható mondatra :/alanyi vagy jelzői alárendelés ?/ És : "koszorúm ne bánd meg". Értelmünk mintegy ingadozik a két jelentés között, amíg – talán önkényesen – az egyiknél megállapodik. Nem tart igazi nyugvópontot sem – már hatodszor köti új mondatát az előzőekhez kapcsolatosan. Itt annál feltűnőbb, mivel új verstani egységet, szakaszt vezet be vele :

"S ha szépnek érzed férfias énekim,

Benned vagynak azok, benned a honni szív,

Melyet magasztalsz, benned a hív

Honszeretet daliás erénye."

Látjuk, ismétlésekkel, s egy közbevetett mellékmondat elbizonytalanító hatásával lép meg, hogy annál maradandóbb legyen a tartalom : költő és ember együttes feloldódása egy közös élményben. Szokatlan jelzős szerkezet zárja ezt a viszonylag nyugodt, mintegy andante tempójú részt :

".....a hív

Honszeretet daliás erénye."

hogy aztán a felszólítás

"Menj, énekeld hát e magas égi lényt !"

nyomatékával annál jobban kiemelkedjék. Most sem tudhatni biztosan, a megéneklendő ki legyen ? Csak sejtjük, hogy talán a honszeretetről van szó. A versnek ez a része azonban világosabbá válik, ha az 1823-ban írt "Elégia Gróf Festetich György hamvaira" c. költeményt is megvizsgáljuk. Itt is feltűnik az istenek által teremtett verseny és ajándék motivuma :

"Igy született Hellás, így szülte az élisi pálma

A csenda helleneket s Pindaros énekeit."

/vagy lásd még "Gróf Festetich Lászlóhoz" 1809. 5. vsz./

Nálunk pedig ez így hangzik :

"Ezt harsogta örök Pindaros és Horác.

Ez istenité a világnak

Hajdani vátesit és erősít.

S ez nyit nekünk im élisi pályatért

Rákos hős mezején .»

Berzsenyi - mint látjuk - nem közvetlen gazdasági hasznát látta a lóversenyeknek, hanem egyfajta magasabb praktikizmus szemszögéből nézi ezt is, "A nemzeti szorgalom lehetőségig való" emelését látja benne. Világos, mint tevődik át nála a gyakorlat emeltebb régiókba: "élisi pályatér" jelenik meg előtte, amikor Széchenyi szavaival élve inkább a földön kellene járnunk. A magyarokat "le akarja vonni az égből, s a levegőben nyargalókat" a valóság emberivé akarja nevelni. Most válik érezhetően ellentétessé a viszony költészete s az élet között. Nem tűnik mindez tulmagyarázásnak, ha tovább szemléljük ezt a verset, s utolsó költeményét. Széchenyi győzelmét is értékén felül mutatja be - azt a virtust ünnepli benne, ami kortársainál, de elsősorban nála valami összetettét jelent. Olyan etikai kategóriát, amely hasznossága s emelkedett volta miatt érdemel dicséretet. Legalább annyira jó, mert szép is. Csak ilyen alapon lehet megismételnie felszólítását, mostmár egészen konkrétan:

"Ó, énekeld át, a diadal fiát !

Eurus-szülte pején mint viva, nyerve dijt. »

Mellékmondattá terebélyesedő jelzője bizonytalan, magában hordja egyben a diadal megszemélyesítésének lehetőségét, de írásban nem él vele. Igen érdekes, amint a "viv" ige régies múltideje mellett ujszerűen hat a "nyerve" alakilag azonos képzésű, de adverbium funkcióju igéje.

Még a Berzsenyinél megszokott különöség sem magyarázza azonban azt az értelmi törést, mely most zökkenti meg a vers menetét, hogy pontosan rekonstruálni tudjuk eredeti jelentéskapcsolódását, el kell tekintenünk a Döbrentének tulajdonított két sortól, és Berzsenyi eredeti szövegét kell néznünk:

"Sándorral, a hirhedt lovaggal,

Kezelve, teremte dicsó utat s célt,»

Mely újra szülje a lerogyott magyart

S Pannon férfidiszét.»

A kimaradt rész Széchenyi egyenes kérésére törölletett - visszának

érezte ~ s a költő teljesítette kívánságát. Az óda zárószakasza ímét különleges szépségű. Első mondata meghatározhatatlan : állítmánya transitív, imperativuszi alakjában ~~szokatlan~~ célvonatkozás lappang. És íme egy rendkívül kifejező erejű jelzői közül : „lerogyott magyart” – különösen szemléletes, mivel igenévi voltával mozgást visz a képbe. Kifogyhatalan nyelvi jelleménye eufémizmusra ragadja :

..... Engem a villitanc

Int már. »

A kép kontaminációs alakja /engem hiv – nekem int/ nem lehet véletlen. Így tudja legszemléletesebben kifejezni a halál, a közelgő elmúlás gondolatát. Ha jobban utánagondolunk, az „int” szó nem is „jelzés” értelemben szerepel itt, hanem talán a „megint” „megfedd” jelentésben. Összevetve Mailáth rege-szövegével, határozottan érezhető, többről van szó. A halál, a kikerülhetetlen végzet elszólítja a földről. Egy ellentéttel azonban már túl is lép a gondolaton :

„.....de honnom új virultán

Vert dalodat porom érzi majdan.»

Egy pillanatra sem esik ki a vers hangulati egységéből „vert dal”. Hellen lanton vert magyar dal képzete vetődik fel bennünk egyetlen jelző nyomán. Eltekintve még sok mindentől, amit el lehetett, sőt el kellett volna mondani, álljon itt csupán egy megjegyzés még : Ahhoz, hogy a költemény nagy élményt jelent, hozzájárul sajátos dinamizmusa. Permanens erőfeszítést kíván a logikai –lélektani egység állandó helyreállítása. A vers még aránylag összefogott, bár a két alapmotívum minden rész – szépsége ellenére sem forr igazi egységgé. Eltűnik az ódák korábbi szigorú szerkezete. A romantika hatása ez, mely megérintette Berzsenyit is. Utolsó nagy versét így kezdi :

„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz :

Tündér változatok műhelye a világ.»

A verssorok lebegő szépségét, romantikus hangütését akkor érezzük igazán, ha nem a ma kialakult szójelentéseket vesszük adottnak, hanem a régebbieket. Sokkal mélyebb, telitettebb, majdnem más hangulati tartalmuk volt. Az „lekötött kalóz” mint erre már egy helyen utaltam, Proteust szemé-

lyesíti meg. A kalóz a XVIII-XIX. sz. nyelvében nem csupán tengeri rablót jelentett, hanem szabadon kóborló, messziségek-ura embert is. Geleji Katona egyik sora így hangzik: "Proteusnak, tűnékenynek és enyészékenynek lenni nem állítjuk. . ." S ha ez adatok mellett felfigyelünk arra is, hogy a tündér változót, csalékonyt s bűvöset egyaránt jelentett /tündér változások, tündér világ/, és hogy éppen ebben az időben már kezd kialakulni -különösen a kalóznak - egy byroni ihletésű, új, romantikus értelmezése, akkor minden különösebb magyarázat nélkül bennünket is megérint a "proteusi világ", éppugy, ahogy Berzsenyit. A dolgok viszonylagos egysége eltűnik. Az alapokat, a végső értelmet kutató elme szükségképpen problémákkal küzd, s ezek megoldhatatlansága ott vibrál verseiben. Jó példa erre "A poézis hajdan és most". Kidolgozatlan, szövegileg egymással gyakran össze nem függő részekből áll. Megértése komoly munkát igényel, s még ezidőben írt próza műveivel való egybevetés alapján sem teljesen lehetséges. Kíváncsi törekvése, hogy klasszicizmusát szembeállítva kora romantikájával azt feltétlen jónak és igaznak mutassa be. A görög derű, a görög "harmóniás" életforma nosztalgiaja zeng végig az egész költeményen. "Poétai harmonistica"-ja amely 1832-re készül el teljesen, ugyanezt fejti ki. Többek közt így ír: "... a görög szépkultúra és legfőbb görög műveltség szülte a naiv görög poézist, a mi kulturátlanságunk pedig, azaz a szép-kultúra nemléte, ami annyi mint nem-kultúra, szülte a mostani nagy szentimentalitást, mely minél nagyobb, annál nagyobb kulturátlanságra vall. "Lehetne majd az egész "Poétai harmonistica"-t idézni, hogy lássuk, éreznie kellett és érezte is a romantika hatását. Igyekezett azonban a maga elszigetelődését valami végzetes rossznak megismertetni. Schillerrel polemizál, de világos, hogy egyben polemizál a magyar romantikusok új gárdájával is, az Auróra a Bajza körével. "S ha tudná a poéta, hogy minden fölöttébbvaló rut és rossz, s ha tudná mi a fölöttébbvaló és mi a szép középlet, kerülné a szentimentalisták felcsigázott gondolatait, érzelmeit és képzeleteit, ha tudná, hogy a költészet fő célja és tökélye a gondolatot minden módon érthetővé, érezhetővé tenni, nem vonná le tárgyairól a testet, hanem inkább lelki tárgyainak is testet adna, mint a görög, s nem

burkolná mindennapi gondolatait a tudós miszticizmus burokjába. „stb”. „Mindezek, mondom nem a kultura, hanem a szeretetlenség, a tudatlanság szüleményei, s így a dolog a romantika egyéb izellenségeivel.” Merre szembeállítsa a romantikával érthető, s jól motiválható életfelfogással, kezdetben inkább ösztönös, később egyre tudatosabb ragaszkodással egy irrealizálódó világhoz. Még 1830-ban levelet ír Széchenyinek és báró Wesselényinek. E levél érdekessége, hogy a két vers tárgya már benne rejlik. Így ír :

„ A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményei, s nagy nemzet szokásait követni annyi, mint nagy nemzetté lenni.” Itt követendő példaként az angolokat és a görögöket hozza fel. Nem véletlen : sokat foglalkozott az angolokkal is, és – bár nem járt messze megértésüktől – idealizálja őket. Valami gyakorlati patriarchális világot tesz fel náluk, és majdnem a görögök mellé emeli őket. Az angol nép „ bölcs szokásaiban ” – lóverseny stb. – az európai kultura tetejét látja, s őket a görög versenyjátékok egyenes folytatóinak tekinti. A lóversenyek modern formáját szinte észrevétlenül viszi át a multba, hogy ott már egészen másképp jelenjék meg. Az egyensúly odalesz : az angolokról többé nincs szó, marad a görögség : „Mindenik játszva teremt, mint a természet : az angol mindig jót, a görög mindig jót és szépet. Mindenik nyájas egyesületekre inti az elszórt vadakat, s azáltal képzi és boldogítja. A görögöknél minden játék volt, s az esztendőnek kétharmada nyájas társalkodásnak s örömnem ünnepe vala, s ezen játékukból folyt a legfőbb realitás, a szép görög lélek ! Ezért kell óhajtanunk, hogy a pályanapok egyszersmind vidám mulatságnak és nyájas örömnem ünnepei legyenek. Az öröm családja össze az embereket, s az nyitja szeretetre a szívet. ” Az említett egyensúlyeltolódás, kettősség érezhető a versekben is. A Mailáth-óda viszonylag konkrétabb kidolgozása az előbb említett gondolatmenetnek. Mélyebb, líraiabb és egyben filozófusabb „ A poézis. . . . ”-ban. A pályanapok reális megjelenési formája eltűnik, s helyette általánosított, idealizáltabb, vélt eredményei foglalkoztatják :

„ mosolygó égieknek

Innepein

. . . . a nyájas áldozóknak

Nyájas örömben jelent meg a menyő.»

vagy : «Öröme intve csalta össze a

A vadonok ridegült lakóit.»

Az egyezés nemcsak gondolati, hanem – amint látjuk – szószem-
rinti is. Nagyon fontos ez két szempontból. Egyrészt nyomon követhet-
jük, mint formálódik a prózai szöveg költőivé. A szóképlet ugyanaz,
de nézzük, hogy pl. a «vad» szó mint tágul ki : a levélben barbárt
jelentett. A jelentést átviszi a költeménybe is, azonban – a szó meg-
tartásával – egy egész sorban fejte ki, ahol a vad már nem alány,
hanem alárendelt mondatrész :

«A vadonok ridegült lakóit.»

Nem hiszem, hogy az említett egyezéseknek a költői szókinca szűkülése
volna az oka. Inkább feltehető, hogy prózájában, tanulmányaiban annyira
elmerül, annyira mélyen éli át őket, hogy – mivel egész életét azok töl-
tik ki – költészete is a legszorosabb, így nyelvi rokonságot is kell hogy
mutassa velük.

«Ámde csak egy az igaz, nagy és jó. . . .»

írja. Emlékezzünk csak vissza a Mailáth-óda variánsára !

«Vagy néha, hogyha gondaim engedik.

Mi szép, mi jó azt fejte tanulatom. . . .»

Elmerülve az idők végtelenjébe, emberileg szinte már felfoghatatlan iste-
ni folytonosságot érez át a faj történetében, időtlenné tágitva születését –
halált.

«Melyek mosolygó jalcime lett a szép.

Hogy mint a szerelem, játszi gyönyör kezén

Folytassa titkon a teremtés

Műve örök folyamát gyönyörrel.»

Az is bizonyos, hogy rá sem maradt hatástalanul az új irány. Éppen ebben
az időben szinte már végletes rajongása a hellén világ iránt, a görög poézis
és életforma összeolvasztásának és egyetemessé tételének törekvése valami

módon már eltér a klásszikusoktól. Nem is sikerül egységes egészet alkotnia – tulságosan idealizál, így a múltból vett kép még részleteiben sem igaz.

« Ennek teremő ihlete alkotá
Hellász rózsakorán a vidor életet,
Midőn mosolygó égieknek
Innepein lebegett az ének,

A szépet érző emberek ajkain

Sziből szivbe gyönyört zengve, s vidám erényt. . . . »

Egy-egy kifejezés emeli fel e sorok értékét pl. «rózsakor». Berzsenyi legkedvesebb hasonlatára való utalást érezzük benne, /pl. rózsakert, rózsadíom, rózsapárna,/ s így világosabb, mit akart vele kifejezni. Többek között 1811-ben, az «Életfilozófiá»-ban is felmerül a kép, s ilyen értelemben él tovább itt is.

« Óh, de mint az aranyvilág,

A rózsakor elrepül ! »

Jelzőit néhol – a versen belül – ismétli, ez is mutatja, hogy nem kész művel van dolgunk, mert ilyenre nála korábban nem találunk példát. Ötödik versszaka, bár hangulatilag egységes, utalásában nem világos. Mintegy négy sorban sűríti itt össze a «Himnusz Keszthely isteneihez» kiterjedt, szárnyalón tárgyalt mondanivalóját.

Következő része mintegy közbeékelt motívum, a múlt képei közé beillesztve a rideg, ijesztő jelen. A költészet jövője bizonytalan :

« Mest a halandó, mint am a büszke lány

Villámfénybe vonult isten blén enyész. »

S a görög mitológia egyik legszebb képe után eddig ismeretlen nyelvi-költői magasságokba lendül :

« A szent poézis néma haltyu,

S hallgat örökre hideg vizekben. »

El kell ismerni, hogy itt megalkotta az értelmi és képszerű általa hirdetett egységét, Hölderlin híres hasonlata /Menon panasza Diotimáért/ felel rá bennünk, de ez szublimáltabb, mert elvontat tölt meg élettel. Metafóráját tovább viszi különböző érzékterületeket kapcsol össze finom alliterálásával is :

„S hallgat örökre hideg vizekben.”

Minden alacsonyyságtól menten, a szépség e a magány földietlen, transzcendes pillanatát érezzük itt megjelenni.

Igy, bár a vers szaggatottsága mellett sem közepszerű, ériási a törés :

„Szünj meg te is lát zárt fület és kebelt

A szép ifju világ bájlra inteni :

Halottas ének zug felette. . . .”

Figyeljük meg milyen hatást tud elérni hangulati és hangzásbeli ellentétekkel. A második sor töredezetebb, világos képére. /a jelzők : szép, ifju és a báj szó biztosítják ezt / felel a lassu tempóju, gyászos harmadik/ itt viszont : halottas ének és a komor hangfestő zug/. A magyarázó szerkezet tulburjánzása nem tesz jót művészi szempontból sem : nehézkessé válik a stílus. Egy-egy hasonlat annyira önálló életet kezd élni, hogy kiki a versből, Ettől eltekintve – már a hasonlaton belül – hangtanilag milyen jól simul a tartalomhoz !

„ Afrika sámjelje.”

Forró porvihara fojtja az életet ”

Jelentés és hangalak együttese segíti a képet érzékletessé tenni. Majd visszatér a görög világhoz. A „szent poézis ” és a „dicső erény” – a szeretet két virága – teremtettséget szerintem életet Görögországban, s ezt a triászt magábanfoglaló létet nevezi örök ideálnak.

„Gyönyörre nyílt szív nyiladozza

A szeretet csuda két virágit :”

Az előbb a kidolgozatlanságnak tulajdonítottam a jelzőismétlést, most tudatos költői leleménynek a „nyíl” ige kétszeres fellasználását. A nyelvtanilag változatos képzésmód összetetté, lépcsőzetessé teszi magát a képet /multidejű igenévi jelző és a ritka gyakorítóképzős állítmány egytől/. A Széchenyinek írt levélben szintén előfordul így : „szerelethez nyitott szív.” A költői szöveg szerencsésebb : a képpel mennyivel egyezőbb hangulatu és stilisztikailag szebb a „nyílt szív” !

Visszatérve : nosztalgia az elérhetetlen, az ő általa sem megvalósítható

után - a küzdelem céltalanságának beismérése, röviden így foglalható össze utolsó verse.

Gondolatait sorra felveti, majd - mintegy elveszítve a közvetlen kapcsolatot - sorra abbahagyja kidolgozásukat. Alanytalan, tárgyátlan mondatok, nyoma sincs még a Mailáth-ódában is meglévő felkiáltásnak, dinamikai nyomatéknak. Szórendje nyomatéktalan. Kijelentő, magyarázó szerkezet dominál : egyetlen felszólítása is belevész a kijelentések sűrűjébe.

Múltbeli visszanyulása már a passzív belenyugvásó. Nagyobb érzelmi kitörésre nem képes, nem tud gátat vetni a diadalmasan előretörő új iránynak. Ilion világa nem tér vissza, s az ő kidültével a klasszizmus is lehanyatlik. Széthull, darabokra törik belső világa - bármennyire szorgoskodik azon, hogy a haladó idővel versenyezve szilárd alapot építsen költészetének prózai munkáiban. Ez nem is sikerülhetett. «A poézis hajdan és most » egy hidegülő lélek üzenete.

Zusammenfassung

Stilistische Problemen in den letzten Gedichten von Dániel Berzsenyi.

Die späte Dichtung von Dániel Berzsenyi wirft einige Probleme auf, so zB. die interessante Frage, wie der Dichter des Klassizismus sich zur aufkommenden Romantik verhält. Eine stilistische Analyse seiner zwei letzten Gedichte zeugt von seiner Beeinflussung durch diese Kunstrichtung. Das Fragmentarische seines Stils, das unbegrenzte Schwärmen für das Griechentum weisen - bei aller Treue zur früheren dichterischen Praxis der Formgebung - auf die Romantik hin. Dies ergibt sich auch aus Elementen geringerer Bedeutung : so lockert sich zB. der Satzbau auf und er gewinnt auch an lyrischer Ausdruckskraft.

AZ 1956-OS ELLENFORRADALOM ÁBRÁZOLÁSA REGÉNYIRODALMUNKBAN

Takács (Akác) László

V. évf. magyar-történelem sz. h.

IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

A történelmi eseményekre mindig reagál az irodalom. Hol gyorsan, hol lassabban, de mindig választ akar adni rájuk, magyarázni akarja őket. Legujabbkori történelmünk legtragikusabb eseménye az 1956-os ellenforradalom. E néhány nap sok írónkat késztette arra, hogy regényben adjon számot, hogyan és miért jutott eddig az ország. Az íróknak fel kellett tárni az ellenforradalom előtti napok zűrzavarának okait, bemutatni az ellenforradalom eseményeit, az emberek lelkében lejátszódó változásokat. Ez a nehéz és bonyolult téma igen nagy feladat elé állította írónkat, annál is inkább, mert az olvasóközönség, mint az események közvetlen részese a szokottnál jóval nagyobb figyelemmel fordult e művek felé. Íróink több-kevesebb sikerrel meg is birkoztak feladatukkal, de a könyvek olvasása során számos olyan problémával találkozunk, amivel érdemes egy kicsit behatóbban foglalkozni.

Az alkotásoknak elsősorban aktualitásukra kell felfigyelnünk. Gyors reagálással világosságot akartak gyujtani eszmei alapot teremtve a még ingadozóknak. E regények alig néhány évvel az ellenforradalom után íródtak. Szerzőik érezték, hogy szükség van a világos, tisztá szóra. Magyarázni, értékelni kell az eseményeket, nemcsak a történész, a politikus szemével, de az íróéval is. A konszolidálással egy ütemben egyre több és több író nyult e témához és az olvasók is mind nagyobb figyelemmel várták könyveik megjelenését.

Érdekes és tanulságos feladat megvizsgálni mely írók fogtak legelőször hozzá ellenforradalmi témához. Szinte kivétel nélkül fiatalok. Legtöbbjük ezekkel a regényekkel lett elismert, az országos irodalmi életben is számottevő írónk. Az első regényt, mely az ellenforradalomról szól Berke-
st András írta. 1956 előtt semmiféle írása nem jelent meg, őt lényegében 56 élménye tette íróvá.

Kétkötetes művével a legnagyobb szabású vállalkozást hajtotta végre. Molnár Géza, ki szintén két kötetben szól e napokról 56 előtt csak novelláival tűnt fel és igazi írói erényei, igényessége, eszmei tisztázottsága, szerkesztőkészsége csak most bontakozott ki. Galabárdi Zoltán nevét is csak 56 után ismertük meg. Regényeiben igen jó megfigyelőnek mutatkozik és kitűnő szerkesztőnek. Külön érdeme, hogy lényegében megteremtette irodalmunkban a korszerű szocialista satíra műfaját. Mesterházi Lajos egy idősebb nemzedékhez tartozik, de ő is fiatalos lendülettel látott hozzá október napjaiban játszódó regényéhez. Urbán Ernőt a gyors és eleven reagálások írójának ismerjük. Most is elsőik között szólalt meg e tárgyról. Zalka Miklós nevét egy 1955-ben megjelent regénye tette először ismertté, de igazi írói rangját két ellenforradalmi tárgyú regényével vívta ki. Huszty Tamás kisregényt írt 56 napjairól. A kritikus Héra Zoltán első szépirodalmi vállalkozásának tárgyát szintén innen merítette. A költő Földeák János is e napokról írta első regényét. Nagyobb terjedelmű regényében Szentiványi Kálmán szintén érinti az eseményeket.

Ha végigtekintünk ezen az írói névsoron, megállapíthatjuk, hogy fiatal, zömében a felszabadulás után eszmélő írókról van szó kik műveltségüket, világnézetüket a felszabadított országtól kapták. Nem véletlen, hogy éppen ezek az írók szólaltak meg először, ők érezték magukénak a tisztázás fontos szerepét.

Az ellenforradalomról szóló regényeknek közvetlen társadalmi politikai céljuknak kellett lenniük. A helyes állásfoglalás és tisztázó szándék mellett azonban e regények igen sokfélék. Az író érdeklődési köre és életismerete más-más problémát vesz célba. Egyik író az életnek csak kis területét vizsgálja, de azt mélyen szántó alapossággal, más író az élet nagyobb

140.

szeletét vágja ki és nézi meg, ismét más író teljesen átfogó képet próbál adni a korabeli magyar társadalomról.

A tárgy megválasztásán túl differenciál az írói módszer is. Minden író a maga sajátos szemszögéből nézi az eseményeket s az alapkérdésben vallott egyértelmű állásfoglaláson túl a maga módján tart fontosnak, vagy kevésbé fontosnak egyes epizódokat, társadalmi osztályokat, összeütközéseket. Az írói egyéniségtől függően így született több nagy epikus hőmpölygésű regény, éles konfliktusokkal teljes kispika, s így születtek a még műfajban is különböző satirikus regények.

E különbözőségeken belül találhatók meg a regények hibái is. A túlzottan egy pontra való koncentrálás néha egyoldalúságot eredményez, az átfogó kép, rajzolása pedig elcsúsztságot, bizonyos felszínességet.

Az ábrázolt események sokféleségén túl a típusalkotásban is mindegyik író a maga módján jár el. Érdeklődési körének, élményanyagának megfelelően munkás, paraszt, vagy értelmiségi hőst alkot, vagy lecsuszott egzisztenciákat, esetleg bűnözőket fest. Itt is megmutatkozik az írói hozzáállás helyes, vagy helytelen volta és így születnek elő alakok, vagy egyoldalúan ábrázolt figurák.

Ezen túl egyes írók a cselekményességre helyezték a főhangsúlyt, mások pedig a belső történés rejtettebb folyamatait igyekeznek megragadni, vagy a kettő összekapcsolásával érdekfeszítő a lelkeket is feltérképező, analitikus regényeket alkottak.

E sokféleségen túl próbáljunk bizonyos rendszer szerint áttekinteni a regényeket. Induljunk ki a hős típusok problémájából.

A pozitív hős ábrázolásának kérdése

Az ellenforradalom napjai nagy vízváltatók voltak. Ekkor az élet döntötte el ki a "pozitív" illetve "negatív" hős. A regényekben viszont látjuk az emberek szinte minden típusát. Így találkozunk becsületes, elvű, végig kitartó hősökkel, megtévedt de később újraeszmélő figurákkal, lelepleződött ellenséggel, az akkori napok sok más összetett alakjával. E sokszínű sorból vizsgáljuk meg először a pozitív hőseket, ezek típusait, ábrázolási módjukat.

A szocialista realista regények fő jellemzője és egyben kritériuma a pozitív hős jelenléte. A pozitív hősből az író az igazságot, a történelmileg

és társadalmilag helyes álláspontot képviseli. Megteremtése nem könnyű feladat. A szocialista realista regényirodalomban szép hagyományai vannak a hőstípus megrajzolásának, de hazai regényeinkben még csak ritkán akadunk rá egy-egy jól megfogott igazán élő hősre. Kétségtől eltekintve az írók feladata e téren, mert a felszabadulás utáni irodalmunkban sok sematikus és papirosizű figurával találkozhatunk és ezek után teljesen új típusú, igazán élő alakot formálni nem könnyű. Az ellenforradalmi tárgyú regényeinkben a pozitív hős ábrázolásának több formája is megtalálható. Mint az életben is több típusa van ezeknek, így a regényekben is találkozunk a már említett hősökkel, akik a legnehezebb napokban is kiálltak a párt mellett. Találkozunk olyan hősökkel, akik az első napokban még kívülről nézték az eseményeket, de hamarosan rádöbbenek, hogy hol a helyük. És találkozunk olyan hősökkel is, akik ideig-óráig a néphatalom ellen fordultak, de később rájöttek az álláspontjuk helytelenségére. . . A regényekben ez a hős típus a leggyakoribb. Ez érthető, hiszen az ellenforradalom demagógiája sok ember hitét ingatta meg és az írók is e típuson keresztül próbálták megmagyarázni az ellenforradalom kitörésének okait. Nevezzük ezt a típust «vivódó»-hősnek.

E háromféle hős igen sokoldalú és bonyolult jellemzést kíván. Itt mutatkozik meg legjobban az, hogy az író mennyire ura a témának, milyen mélyre tud lehatolni, s mennyire tudja visszaadni a bonyolult lelki folyamatok nehezen felismerhető képét.

A végig elvű hősök ábrázolásánál az okozta a nehézséget, hogy meg kellett mutatni, miért tartott ki a kérdéses alak, miért ismerte fel már kezdetben az ellenforradalom készülődését, és hogyan volt bátorsága kiállni hité és meggyőződése mellett. E pozitív hős ábrázolásánál az írók többféleképpen jártak el. Művek jellegének megfelelően találkozunk statikus ábrázolással. Ilyen esetben az író készen adja a hőst, jellemfejlődését alig kísérhetjük figyelemmel. Csupán az exponált helyzetben ismerkedünk meg vele. Ilyen például Zalka Miklós Különös embere, vagy Berkesi András Bruckner Erzsije. Vannak hősök, akiket végigvezet fejlődésük útján az író. Ilyen például Zalka Miklós Aknamezőjének katoná figurája Gara százados, vagy az Októberi vihar Vass Bélája, és néhány katoná-alakja. Ez az ábrázolási mód a nagyszabású regényekre

jellemző, ahol több alakot mozgatt az író s a szélesebb sodrás több lehetőséget ad a részletes fejlődésrajzra. A „vivódó” hősök ábrázolása csak fejlődési folyamatba ágyazottan lehet teljes. Így tudja az író plasztikusan szemléltetni a hősök megingását, majd magára találásukat.

A fent említett statikus ábrázolási módra legjellemzőbb Zalka Miklós regényének hőse, az „különös ember” az idős Burai. Az ábrázolási mód itt egyértelműen következik az expozícióból, ugyanis a Vörös Hadsereg volt tisztjét, a harcos forradalmárt már elfogva, tehát aktív cselekvésre teljesen képtelen állapotban ismerjük meg, az ellenforradalmárok fogságában, amint az ellenforradalmi csoport vezetője az okos és kegyetlen Wiltschek kinzással akar kicsikarni belőle neveket és adatokat. Az író itt eleve nem adhat jellemfejlődési rajzot. Csupán elemezhet és bemutatthat egy embert. Az ilyen jellegű ábrázolás ez esetben az egyetlen lehetséges megoldás. Az író élesen felvillantott képekben lepergeti előttünk az idős Burai életének néhány fontos részletét, s így ezek ismeretében megértjük és átéljük hogyan tudott kiállni olyan embertelen kínzásokat. Az író point de vue technikát alkalmaz, több szempontú ábrázolása éles reflektorfénnyel világítja meg a szereplőket, különös élességgel az idős Burait. Tömör jellemzése, pontos, feszülő stílusa hatásosan állítja elénk a forradalmár képét. Végig drámai feszültséget tud teremteni, amihez még hozzájárul a „megszólal, nem szólal meg” – kérdés. Az ilyen filmtechnikához hasonló módszer alkalmazásával sikerül az írónak egy élő figurát teremteni. Pozitív hőst, aki élő ember is, nem jótulajdonságok és erények vegytiszta kivonata. Élő ember, hibákkal és erényekkel együtt. Forradalmár életében hős, magánéletében szerencsétlen apa. Fia nevelését elhanyagolja, s az éppen a legtragikusabb időkben, az ellenforradalom napjaiban fordul ellene, és jut el éppen az apját kínzó Wiltschekék oldalára. Más vonásaiban is élő, emberi figurát teremtett az író, emléket állítva egy forradalmár hősnek.

Így a statikus ábrázolás is tud eleven alakokat teremteni, ha megfelelő technikával párosul, de a szenvedélyesebb, életszerűbb ábrázolás az, ha fejlődésében, gyötrő mindennapjaiban ismerjük meg a hőst.

A fejlődő hőstípusra is sok példát szolgáltatnak a regények. Ez a típus az első napokban még csak szemlél, vizsgálódik, de egyre világosabbá válik előtte, hogy vesztébe rohan az ország. És ahogy belesodrónak az ellenforradalomba, úgy ébred rá ő a helyes utra és lesz a passzív szemlélőből aktív cselekvő. Az igazság felismerése és minden áron való követelése viszi ezeket az embereket egyre magasabbra. Sok közöttük a régi kommunista, de emberi gyöngeségei, vagy más okok miatt nem volt eddig az élen haladók között. Most azonban rádöbben a helyes utra és oda áll ahol legnagyobb rá a szükség. Gondoljunk itt az Októberi vihar Vass Bélájára, de ebbe a típusba tartozik a regények néhány értelmiségi hőse is. E hősök ábrázolása csak dinamikus módszerrel történhet.

A harmadik a legbonyolultabb ábrázolást kívánó hőstípus a „vivódó”, megtévedt, de később magára találó hős típusa. Ilyen vivódó hősökkel több regényben is találkozunk. Ilyen pl. Hullámverés lektor-hőse, Kéri, az Októberi vihar és a Vihar után Török Lászlója, vagy a Pokoljárás egyetemi hallgató Miklósa. E néhány kiragadott figura az októberi napok egyik leggyakoribb alakja. Az életről ugyanugy emlékezhetünk rájuk. Ezek az emberek vélt, vagy igaz sérelmeiktől hajtva, vagy a demagógiától megszédítve kisebb nagyobb lelkesedéssel az ellenforradalom szolgálatába állottak, és szóval, de nemritkán fegyverrel is hirdették a hamis jelszavakat. E hősök megtévedésének és újraeszmélésének megrajzolása rendkívül bonyolult feladat. Finom eszközökkel, igen árnyaltan és sokoldaluan kell elemezni ezeket a hősöket. A típus megrajzolása ezenkívül a szemantizmusba való áthajlás veszélyét is magában rejt. A feladat nagysága és bonyolultsága miatt a lelki folyamatok megrajzolása, különösen az „átállás” indoklása a legtöbb esetben nem eléggé kidolgozott. E pontokon leggyakrabban írói önkényeskedésekkel találkozunk és talán Molnár Géza hősét kivéve egy esetben sem érezzük indokoltnak. Ha végignézzük a kiemelt példákat láthatjuk, hogy Török Lászlónál Berkesi András leegyszerűsítve, tétel szerűen mutatja be azt az „átállást”. Nem a figura belső indíttatásu lépésének érezzük, hanem az író szándéka szerint valónak. (A megtisztulási folyamat leírása ennél sokkal jobban sikerült.) Mesterházi egyetemistája, aki szintén parasztyerek, mint Török László, hasonlóan kevésbé motivált. Átállását nem érezzük

elégge indokoltnak. Mesterházinál többi, újabbkeletű művéből ismert publicisztikai jellegű megoldásait látjuk itt is viszont. A drámai megjelenítés helyett több esetben magyarázással, elbeszéléssel találkozunk. A hamis tudat keletkezésének és eluralkodásának ábrázolása a kiemelt példákon túl, más művekben sem kielégítő. Ha okát keressük ennek, talán az írói meg nem érlelésben, nem kellő átélésben határozhatjuk meg. Gyakran a szerelemhez nyulnak, mint bizonyító eszközhöz, s így a magánéleti epizód válik a közéleti szereplés indítékává. E megoldás sem meggyőző. Magának az első 23.-i tüntetésnek a leírása sem sikeres a legtöbb helyen. Ez azért fontos, mert a legtöbb esetben az írók innen eredeztetik hősük megtévedését. Itt csupán a külsőségek, az utca képe, a zászlók, a rohanás, a hangzavar leírása szorítkoznak s ezzel akarják indokoltá tenni a megtévesztő hatást. A lelki folyamatok ábrázolására alig vállalkoznak.

A hősök szereplése az ellenforradalom alatt, az átállásuk után a legtöbb regényben már jobban ábrázolt. Megtévedésük nyomán az ellenforradalom segítői lesznek, egyre jobban magukévá téve a hamis jelszavakat. Ez az egyenesvonalú, szükségszerű fejlődés ábrázolása könnyebb, mint az átállásoké. E részletek főleg eseményességükkel tűnnek ki. A beleolvasás, az önigazolásul felhozott látszatigazságok a lelkiismeretnyugtatózás a legtöbb regényben szintén hiteles. Az írók azonban itt is tulontúl leegyszerűsítve oldották meg feladatukat, mert vívódásról, belső önmarcangolásról szinte sehol sem adnak képet.

A fentemlített hibák miatt a hőstípus nem tud kellően az olvasó lelkéhez közelférközni, pedig éppen ezekben keres választ saját kérdéseire a legtöbb ember.

Térjünk most rá egy következő hőstípus vizsgálatára

Osztályellenségek és osztályárulók

Ahogy a pozitív hősknél kísértett az egyoldalúság veszélye, ugyanúgy ólalkodik ott – a másik végletbe csapva – a negatív figurák megalkotásánál is. Az ellenség akkor igazi, ha élő. Akkor érezzük igaznak, veszélyesnek a konfliktust, ha élő hősök csapnak össze benne. Sokféle ellenség-típussal találkozunk a regény lapjain jól eltaláltakkal és kevésbé sikerültekkel egy-

aránt. Volt köztük Horthysta katonatiszt, földbirtokos, nagyvállalkozó, ügyvéd, falusi jegyző és más foglalkozásu. Egyben azonban mind megegyeznek. Mindnyájan ellenségei a szocializmusnak és gyávaságuktól, vagy vakmerőségüktől függően mind a megsemmisítésére törnek. Az Októberi vihar és a Vihar után Csatajya éppugy, mint a Forgószél ex-főjegyzője : Masáth. Ezek az emberek tíz körömmel akarják kikaparni földjüket a parasztok kezéből s mindenestől vissza szeretnék állítani a régi világot. Minden idegszáluk az ellen-forradalom hullámhosszára van behangolva s szóval, fegyverrel, a gyilkosságtól sem riadva vissza küzdenek kitűzött céljaikért. E típus ábrázolásánál a „zöldk alap, fényes csizma, Jávör-bajusz”- jellegű, a külsőségekben való elmerülés jelentette a főveszélyt. Mégis ezt kerülték el leginkább az írók és ilyen külsődleges eszlezőt megrajzolt hőst alig találunk a regényekben. Ugyanaz a hiba rejtőzik itt is, mint a pozitív hősök megrajzolásánál : a lélekrajz elnagyoltsága. Egyoldalura sikerült alakokkal találkozunk nem egyszer és ez az ábrázolás erőtlenségének képét idézi föl bennünk. Így például Urbán Ernő Masáth ex-főjegyzőjét nem tudjuk ellenségnek elfogadni.

A katonatiszt figuráknál is hasonló a helyzet. Ezek közül talán a legkidolgozottabb Földeák János Tékozlók c. regényének katonatiszt hőse. Bár ez az alak is bizonyos fokig egyoldalú. Ez azonban a regény egész lényegében elhibázott koncepciójából következik. A szerző ugyanis az 1956-os ellenforradalmat apafejek forradalmának fogja fel, bűnözők és prostituáltak lázadásának és így is ábrázolja azt.

A legkidolgozottabb alak talán Zalka Miklós ügyvéd figurája Wiltschek. Az író már említett erényei : tömör, világos stílus, keményre alapált szerkezet ennek az alaknak az ábrázolásánál is megmutatkoznak. Rövid élet-darabkák felvillantásával kibontakozik előttünk egy minden hájjal megkent, rókaszimatu „reálpolitikus”, aki pillanatok alatt felméri a helyzetet, mérlegel, következtet. A legelső perctől kezdve látja a vállalkozás sikerének lehetetlenségét, csupán a tejfölt akarja még leszedni, de nagykanállal. Kötően jellemzett alak.

Rajta kívül felvonulnak még előttünk a „nagyságos asszonyok” és tartozékaik a polgári élet megannyi figurája. Ezekről igen jó képet fest pl. Mesterházi Pokoljárása. Egyrakásra gyűlt ellenszenves figurák kavalkádját vonultatja fel előttünk.

néhány vonással élesen jellemezve őket. A "nagyasszony" típusu hazafiass urnő, aki nemcsak lakását, de még éléskamráját is feláldozza a "szabadságharcosokért". Az ügyes ficsur, ki még autót is szerzett és vöröskeresztes zászló alatt hordja az "árut" és a többi.

Az ellenszenves figurák sorát kiegészítik azok, kik a népből, vagy az ahhoz közelálló kisértelmiségből jöttek a miután egy ideig érdekből a szocialista állam szolgálatában álltak, az első percben elárulták azt. E típus első sorban a szorosan vett értelmiségi rétegből, még pontosabban az írói - újságírói körből került ki. Nem véletlenül. Ugyanis e foglalkozások azok, ahol jól megjátszott lojalitás egyidőre a legéberebb szemeket is megtévesztheti. A legfájdalmasabb e hősök közül azok sorsa, akik tényleg a népből jöttek. A- kikkből a szocialista állam nevelt embert és mégis önző egoizmusból, vagy más indító okoktól hajtatra megtagadják fölnevelőjüket. Ez a szomorú utat járja meg Galabárdi Zoltán Kigyóköjének, valamint Szentiványi Kálmán Nyugati szivárványának főhőse. Epizód szereplőket is találunk e típusból, elsősorban Zalka Miklós Aknamezőjében. Magasrangu katonatisztek ezek, és gyors meneteléssel állnak át az ellenforradalom oldalára. Ingadozásuk már az ellenforradalmat megelőző időkben is megmutatkozik. A revizionista eszmék számára jeltáplajnak bizonyulnak és utjuk szükségszerűen visz az ellenforradalmárok táborába. Az egyik legfájdalmasabb életut a Különös ember ifjú Buraijé. Ez a fiatalember egy forradalmár gyermeke, akitől mindent megkapott, csupán nevelését hanyagolták el. Így lett belőle gyengejellemű, akaratlan ember, s így vált nemcsak apja, de osztálya árulójává e tragikus napokban. S itt jutunk el - az apa és fiu ellentétén keresztül - a következő fontos kérdéshez, a

generációk kérdéséhez

Az apák és fiuk szembeállításán túl a két nemzedék ellentétének kialakulásához, mely mind a két táboron belül megmutatkozik. Itt is a már említett könyvre: Zalka Miklós Különös emberére kell hivatkoznunk. Az öreg Burai, a kemény forradalmár harcosságával szemben ott áll a jó életbe belekorcsosult, kispolgárivá züllött fiu. Ugyanakkor a másik oldalon is az öreg és a fiatal Wiltschek ellentéte a két szembenálló generáció konfliktusát mutatja. Az idős

ügyvéd is mélyen elítéli fiát, aki ahelyett, hogy aktív részese lenne az ellenforradalmi harcoknak, pillanatnyi látszatsikerekért küzd csak és szívesebben menekül az ital és züllött társaság karjaiba. Általában az idős generáció e napokban mély fájdalommal figyelte jónéhány fiatalnak meg gondolatlanságát, felelőtlen hetykeségét. A legszomorubb jelenség - a mi a regényekből is jól kitűnik - az egyetemisták egyrészének magatartása volt. Szinte minden regény hivatkozik erre s jónéhány érzékletes képpel mutatja be a megszédített fiatalok hősködését. A tünetések leírása is majd mind velük van tele. A regények megpróbálnak választ adni e kérdésre. Egyes esetek analitikus vizsgálatából kiindulva igyekeznek meggyőző, általános képet adni és okokat keresni. A regényekből összefüggő kép alakul ki, hogy a fiatalság elsősorban megszédítés áldozata lett. A 48-as emlékek mezébe bujtatott, tetőzetős ellenforradalmi jelszavak könnyen takáltak utat az 56 előtti idők felzaklatott napjaiban a fiatalok egyrészéhez. A fiatalság ismert lelkesedése és rossz irányba fajuló dicsőségvágya keresett itt utat a kitöréshez. A regényekben mindezek ábrázolása eléggé meggyőző, de itt is mutatkozik kellő el nem mélyülés, kissé egyoldalú ábrázolás, amit már a "vivódó" hősoknél említettünk. Az idősebb generáció keserűségét és aggodalmát is indokoltnak érezzük csupán valamivel több megértést kellett volna tanusítaniuk a fiatalok iránt.

A helyszínrajok

Az írók sokféle környezetbe viszik el az olvasót az események során. Ezek ábrázolása, sokszínű bemutatása ott sikerül a legjobban, ahol az írók maguk is a legotthonosabban mozognak, legjobban érzik magukat. A munkás-környezet - értve ezalatt a gyárat, a munkások otthonait, a lakótelepeket - ábrázolása többnyire hiteles. Így igen szemléletes képet kapunk Berkesi András regényeiből a Finomműszerek gyáráról. A műhelyek, tervezőirodák, a gyűlésterem rajza többnyire hiteles, jó háttérül szolgál és hitelesesbbsé teszi a benne mozgó alakokat. Így például Bruckner Erzsike is sokat nyer, amikor otthonában ábrázolja az író. Életszerűbbé válik és a kritikák által hibáztatott léletszerű ábrázolása itt élettel telik meg. Jó környezetet fest egy külvárosi munkásnegyedről Földeák János is. Az üzletek, az utcák, terek leírása

148.

élményen alapuló hiteles rajz. Zalka Miklós itt is remekel. Az öreg Burai bemutatása lakása és életmódján keresztül is igen jól sikerült.

Számos regény egésze, vagy néhány részlete katonai környezetben játszódik. Az állagosa olvasó elképzelései igen felszíneseek a mai katonaelethez képest. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy néhány katonaregény íródott már a felszabadulás után is, így például Sós György népszerű Pettyese mind szindarab, mind regényformájában tett valamit a katonaelet ábrázolása érdekében.) Az ellenforradalomról szóló regények közül a katonaelet legteljesebb ábrázolását Zalka Miklós Aknamezőjében találjuk. A regény kitűnő expozíciója – a határsáv aknáit felszedő utászszázad veszélyes napjai – alkalmas keretet szolgáltatnak jól eltalált katonafigurák és az új katonaelet bemutatására. A tisztok és a beosztottak egymáshoz való viszonya, az egyforma egyenruhákön túl mutakozó emberi és világnézeti különbségek megrajzolása, a tábori élet, a veszélyes munka megrajzolása hiteles és életszerű.

Az értelmiség életkörülményeinek, környezetének bemutatása szintén több regényben megtalálható. A legplasztikusabb e rajz Molnár Géza regényeiben. Itt az író az értelmiség legintellektuálisabb részét, írók, irodalmárok, lektorok csoportját mutatja be, s életmódjuk, környezetük ábrázolásával is feltárja a bennük rejlő ellentmondásokat. Az átfomálódó szemlélet itt ott a régi gondolkodás maradványait rejti magában. Sokuknál a sznobizmus is erősen kísért, amit az író például könyvtárak, olvasmányaik bemutatásán keresztül érzékeltet. A sokoldalu ábrázolás az azonos típusu, de egyénileg más és más értelmiségiek jó jellemzése csak ilyen finom eszközökkel lehetséges. Igen jó sikerült jelenetek és leírások at találunk például Mesterházi Lajos könyvében is. Ő elsősorban a polgári-nagypolgári környezetet érzékelteti igen meggyőzően.

Paraszti világba viszonylag kevés helyen jutunk el az olvasás folyamán. Ez magából az eseményekből következik, hiszen tudott dolog, hogy a falut nem nagyon sikerült meglevesztetni az ellenforradalmároknak. Néhány nagyragu "földkövetelőtől" eltekintve alig találunk ellenséges elemet a falvakban. A regények ennek megfelelően inkább a városi, mozgalmasabb eseménnyel leírására vállalkoznak s falusi környezetbe Urbán Ernőn kívül alig helyezik az írók történetüket.

Csupán Dobozy Imre filmregényének egyrésze és Berkesi András regényeinek néhány fejezete játszódik falun. A falusi élet talán még sohasem tartalmazott annyi különféle elemet, mint napjainkban. A környezet heterogén jellegét igen jól mutatja be Urbán Ernő.

Elmondhatjuk, hogy a környezetrajz mindenütt csak segíti a hősök előbbé tételét és némelyik regényből nagyon érződik a hiánya.

Szerkesztés és regényírói technika

Az ellenforradalomról szóló regények a különböző típusok megteremtésén, a helyzetrajzokon túl a regényírói technikában is hozott valami újat. Mesterházi Lajos például szerencsésen választja meg a belső monológot. Így belülről nézve mélyebben a lélekbe hatolva tudja feltárni hősének lelkivilágát. Igen szerencsésen alkalmazza Zalka Miklós Különös emberében a point de vue-technikát. A legtöbb vita Molnár Géza Márta c. regényében alkalmazott fogások körül zajlott. Molnár itt két új fogást is alkalmaz. Egyrészt "odaül" a szereplők mellé és "társalog" velük, másrészt az egyes szereplők bemutatását reflektorfény-szerű visszavetítésekkel teszi érzékletessé. Így röviden, de alapvető vonásaiban felvázolja az illető hős eddigi életútját. Ez utóbbi eljárását szinte minden kritikus, egyértelmű tetszéssel fogadta, míg az előbbit a legtöbben elítélték és formai bravurnak fogták fel alkalmazását.

Sok regényíró - elsősorban a nagyjobb szabású művek szerzői - sok szerkesztési bizonytalanságot mutat. A nagyszámu szereplő mozgatása nehézkessé válik. Így Berkesi András is túl sok szálon futtatja a regényeit és Zalka Miklós Aknamező c. művében ebbe a hibába esik.

A jól megkomponált részek mellett a regényekben gyakran találunk elnagyolt fejezeteket és olyanokat is, melyek kitérőt jelentenek, elsőrendű funkciójuk nem az alapvető mondanivaló szolgálata, a cselekmény fősodrának továbbvitele.

Az 1956-os ellenforradalomról szóló regények vizsgálatánál még számos más jelenségről, írói szemléletről, a konfliktusokról, műfaji problémákról, (szocialista szatíra), stb. kellene még szólnunk. Erre azonban a kis terjedelem miatt ezuttal nem nyílt lehetőség.

A dolgozat megírását nagy mértékben befolyásolta, hogy a megjelent regényeken és a róluk szóló néhány tucat különböző értékű recenzióknál csak Fenyő István : Új arcok- új utak c. sokak által megírt és elmarasztalt könyve szolgált forrásul, Más mű e tárgyról nem született.

A 17. SZÁZADI KÉZIRATOS KÖLTÉSNET S A BAROKK

Németh Jenő

II. évf. magyar-francia sz. h.

IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

I. rész.

Régebbi irodalmunk egyik legproblematisabb, legvitatottabb az egymástól eltérő vélemények szempontjából legingoványosabb területére lépünk, amikor megpróbálunk a XVII. század sokrétű, különböző társadalmi és művészeti inspirációkkal átszőtt világába behatolni és téjékozódni.

A XVI. század második fele és a XVII. század egész Európában társadalmi, művészeti és tudományos vonatkozásban egyaránt a forrongás, erőpazarlás, a nagy ellentétek felszínre kerülésének és kirobbanásának ideje.

Mi is történik tulajdonképpen? Az, hogy egy új egyre erőteljesebben kibontakozó osztály legalábbis néhány legfejlettebb kapitalista országban bár a feudalizmus keretein belül – megpróbál egyenrangú félként szemben állni a feudális uralkodóosztállyal. Ezt célozta a renaissance és a reformáció, ^{de feltűnő,} különösen a reformáció esetében, mennyire semmivé válik forradalmi lendülete, mihelyt lényegében ezt a felemás eredményt eléri. Ilyen félértékű eredmények születnek ugyan, de mivel a feladatnak csak egyik részét oldották meg, nem is szilárdak. Európa nagy részében jöhet az inkvizíció, a jezsuitizmus, a feudális renaissance, a második jobbágyság. A lendület, amely az előző évszázadban olyan nagy volt, megtört és ez kihatott a tudományokra, a művészetekre, egyáltalán a társadalmi tudatra. Kopernikus, Bruno, Galilei megingatták ugyan a középkori világfelfogást, de a végső konklúziókat nem vonhatták le saját materialista filozófiájukból. A társadalmi tudat is megállt ezen a fokon, a világ, a természet öntörvényeinek megsejtésénél, de ezek misztikussá torzultak beleolvasztva az egyház által rekonstruált világképbe. Az így erőszakkal összerendezett, erőszakkal megteremtett harmonia csak látszólagos, mesterséges, alapjában irreális. Az emberi értelem megpróbál-

ta felfogni a végtelent, a határok kitágultak, ez okozta, hogy számára meg-
bomlott a világ, az élet eddigi harmóniája, Istenben már, a természetben és
saját józan érzékeiben még nem tud hinni. A polgárság a világ valóságos
megismerésében és önmaga kiteljesítésében egyelőre megtorpant, de a ke-
resztény világképet helyreállító pap sem képes többé meggyőzni a tulvilági
dolgokról, ezt maga is érzi, és így elhíletni akar. Az emberek egyrésze az
álszent érzékiségbe, másik része - vagy ugyanezen emberek életük más
szakaszában - a szinpadias vallásosságba menekül. A templomtól a templo-
mi zenétől, a belső diszitéstől, de a szószékről prédikáló papoktól is az ér-
zékek lebilincselését várták. A világ és társadalom törvényeit megsejtő, de
azok között a rendet teremteni nem tudó, vagy nem akaró ember előtt a való-
és ~~való~~tlan, a reális, de majdnem ismeretlen és az ismertnek vélt irreális
dolgok egyaránt fatalisztikussá nőnek fel. A művészeteknek és ilyen igényt kell
kielégíteniök, pontosabban ezt az érzelmi alapállást kell tükrözniök. Ezt a fel-
adatot oldja meg a manierizmus sziporkázó zürzavarával, majd a barokk ha-
talmas, bár erősen mesterséges jellegű, végest és végtelent erőszakkal össze-
rendező kompozíciójával.

A manierizmus lényege a disszharmónia, a barokk a disszharmónián
felülemelkedni akarás, és a harmónia megteremtése, ha kell természetellenesen
is. Ott az érzéki és érzelmi hatások elszórva összerendezetlenül, zavaros
egymásmellettiségben, itt összerendezve, egymásutániségben és egymásnak alá-
rendelve, egymást erősítve egy góc közé tömörítve jelentkeznek. A kor eszté-
tikai érzékében nem a furcsaságigény tükröződik, hanem a valóság erősen szub-
jektív oldalról történő megközelítésének vágya. Ez a gondolat fejeződik ki
Baldasár Gracian szavaiban is, aki a XVII. században nyilatkozott így : „Ami
a szemnek a szépség, ami a fülnek az összhang, az az észnek a concetto,”
amely a megismerés fontos eszköze. Ezzel kapcsolatos az egymástól távol lévő
dolgok összefüggéseire rávilágító Ametafora gyakorisága, a metafora kultusz, hi-
szen a hasonló kiválasztásában mindig sok szerepet kap a szubjektum. A kor
művészetének szükségszerű velejárója a sodró - már-már demagóg - retorika,
a konkrét valóságot rendkívül jól álcázó allegorizálás, az irodalomban a hangok
végletekig kihasznált zenéje, a legváltozatosabb képek és asszociációk hasz-
nálata.

Vajon hogyan alakul ez a kérdés hazai viszonyok között, távol és lemaradva az általános európai gazdasági társadalmi és kulturális fejlődéstől, amelyhez jóformán csak közvetett szálak vezetnek, ahol az első pillanatra az arisztokrácián kívül nincs talaja a barokk életérzésnek és stílusnak, ahol mégis széltében hosszában fellelhető egyházi és világi változata egyaránt. Elég ezt csupán azzal magyarázni például, a megyei protestáns nemesség esetében, hogy a refeudalizációs folyamat gazdasági eredményeiben részesült és anyagi helyzeténél fogva lehetségessé válik számára a barokk művészet befogadása és művelése? vagy hogy a protestantizmus egyházzá szerveződése folyamán szintén feudalizálódott? A kérdés ilyen megfogalmazása nem vesz számításba egy sor sajátosan hazai, sőt speciálisan a nemesség politikai, társadalmi helyzetéből eredő tényezőt, amelyek elősegítik a barokk stílus elterjedését, sőt, bizonyos mértékig szükségessé teszik, hogy belső fejlődés útján a közben talajukat veszített későhumanista műveltségi elemek és az egész humanista diszlettár átvételével és átdolgozásával kialakítson egy barokkos stílust, amelyet aztán ténylegesen felerősít és barokká tesz a főként Zrinyi és a jezsuiták által közvetített izlés és alkotásmód hatása.

Ilyen és egyben a főprobléma a hazafias mozgalom kettőssége, ellentmondásossága, az, hogy a nemesi mozgalom az uralkodóosztályon belüli frakcióharc helyett – mint a francia Fronde széles nemzeti felszabadító háborúvá terebélyesedett ki, ahelyhez azonban a nemesség gyenge és így a harcba vagy antifeudális népi erőket kellett volna bevonni, vagy megpróbálni lavírozva a török és osztrák között a törököt az osztrák ellen felhasználni. Így eleve halálra volt ítélve a mozgalom és ennek előérzete, víziója, vagy legalábbis egyfajta megmagyarázhatatlan szorongás kimondva vagy kimondatlanul ott lappang a leglelkesebbnek látszó harcbahívó verseken is. Egy mozgalom, amelynek az egész ország nevében hirdített harcában csak egy réteg vesz részt és az is ellentmondásosan, egy hősi párosszal vívott küzdelem, melynek győzelmében a harc vezetői sem mernek igazán hinni csak olyan költészetet teremthet, amelyik szükségszerűen fél a valóság kimondásától, a dolgok, igazi okainak feltárásától. E «Sors» által harcba

kényszerített, de annak kimenetelét előre sejtő és attól rettegő költészetnek talán éppen legreprezentatívabb darabja a „Bónis Ferenc keserve”.

Az ugynevezett barokk életérzés órló bizonytalanságérzetével párhuzamos jelenség ez, melynek itt sokkal közvetlenebb, mondhatni materialisabb okai vannak /fegyverek, halál/ mint Európa déli és nyugati országaiban, ahol ez az életérzés kialakult. A mozgalom költészete mint költészet is új jelenség a XVII. században. Ha nem is új témát visz be a magyar költészet kincsházába, de egy régi témának ad új, mélyebb tartalmat. A nemesi nacionalista költészet új változatát hozza létre, amely árnyaltabb és bonyolultabb, mint az előző század öntömjénező és fellengzős nacionalizmusa. A „szegény megromlott és elfogyott magyar nép” mint sorsüldözött nemzet itt van ábrázolva először.

A stílus, melyet ezek a körülmények létrehoznak lényegében hasonló a manierizmus és barokk külföldi formájához, táplálkozik is abból, fejlődése folyamán kiegészítődik annak elemeivel, de jellegzetes színe és hangulata megmarad. A nemesi hazafias költészet egészének stílusát nem lehet maradéktalanul barokknak mondani, inkább csak barokkos, de mint ahogy a dolgozat zömét kitevő elemzések során látni fogjuk, ki lehet mutatni egy sajátos fejlődési vonalat, amely a barokk felé mutat, de mindvégig erős marad a manierista szervezetlenség, sokszor erőtlenség. Helmut Hatzfeld megállapítása, amely szerint a manierizmus átmeneti és a barokk idején a felszín alatt továbbélő jelenség, itt különösen helytálló.

A mozgalom költészete kezdeteiben elsősorban a panaszos, de éles, félig vallásos, félig világi a legpuritánabb eszközökkel dolgozó protestáns jeremiád költészethez kapcsolódik, innen nyeri a példát egy olyan nagyméretű közösségi költészet megteremtésére, amelyben az egyén teljesen elveszik és csak azokban a vonatkozásaiban érdekes, amelyekben része az egész nemzetnek. Sok vonatkozásban különösen műfaji szempontból előzménye a nemesi költészet siratóverseinek a humanista gyászversek lassan sablonossá váló játéka, de beolvasztja a históriás ének hagyományait is, átlirizálva és összeolvasztva a jeremiáda panaszos alaptónusával.

A nemesi hazafias költészet kezdetei a Bocskay halála körül kialakult sir-költészet idejére datálhatjuk, de először mégis vissza kell pillantanunk az 1603-156.

1604-es évekig, hogy a későbbi nemesi költészet néhány érdekes jellegzetességét megmagyarázhassuk, Rimay költészetének legértékesebb részére gondolok itt, Rimay hazafias lírájára, amely megtermékenyíti a 70-es évek nemesi költészetét.

Vele kezdődik és Zrinyiig tart az a folyamat, amely a protestáns nemesi költészetben a renaissance-től való végleges elszakadást, az új jelek lassu felhalmozódását és az 50-es évektől kezdve, de különösen Zrinyi költészetének hatására, egyes versekben a minőségi változást eredményezik.

A manierizmus és a barokk határát megvonni nagyon nehéz, ezért könnyebbség kedvéért talán érdekes lesz a barokkizmus megjelölést bevezetni. Rendkívül érdekes, hogy már a 20-as években nyugodtan beszélhetünk manierizmus mellett barokkizmusról, sőt talán véletlenül egy Bocskay-sirató is ilyen vonásokat mutat.

A hazafias nemesi költészet előhangjának tekinthető Rimay "Kiben kesereg a magyar nép romlásán fogyásán" című 1604-ben írt verse, melynek tematikai és tartalmi rokonsága a későbbi nemesi versekkel e kor jellegzetességeiből fakad.

Az osztrák elnyomás egyre kegyellenebb formákat ölt, a jeremiádok Erdély romlását zugják, "Erdély veszedelméről" énekelnek. A népet a nemesség és az arisztokráciát egyaránt sújtja az osztrák korbács, ideig-óráig létrejöhet tehát egy viszonylagos nemzeti összefogás. Ezért tud Rimay az egész nemzet nevében szólni és hasonló okok miatt üti meg ugyanezt a hangnemet a Lipót-féle abszolutizmus idején a nemesség is. A vers tartalmi szempontból ugyanazon eseményhez kapcsolódik mint a jeremiádok, bátran, szenvedélyesen, de ugyanakkor általánosságokban maradva hoz fel reális és erősen felfokozott, szuggesztívá tett képeket, de megoldást nem is nagyon keres rá – mint ahogy Klaniczay Tibor mondja – "nem nyit a jövő felé perspektívát". A gyöngeség érzése már itt is jelen van és az egész nemesi költészetben megmarad. Önerejében nem bizik, érzi, hogy lázadnia kell, de fél is tőle. A problémát most a hajduk, később a szegénylegények oldják meg. Saját szüklátókörűsége a tragédiája ennek a mozgalomnak, ön-

magát kellett volna legyőzni ahhoz, hogy céljait elérje és ezt tükrözik a versekben is, amelyeknél a feszültség ilyenformán nem a forma és a tartalom között van, hanem a tartalmon belül huzódik meg. Már itt érdemes felhívni a figyelmet a fátum óriási szerepének problematikájára, amelyet a nyugati fejlődési viszonyok teremtettek meg, de amelynek itt is megvan a maga talaja. A nemesség a sorsa játékszerének érezte magát, számára kézenfekvő volt a véletlen fetisizálása. Rimay verse szinte előlegzi ezeket az elemeket.

Annak ellenére, hogy a vers szerkezete egyszerű és világos, hangulati, érzelmi feszültség lappang a sorok között, ez robban ki az ilyen mérész képekben is, mint a „zsirjokkal idegeneket hizlaló urfiak” motivuma, vagy a váratlan képzettársításokban mint az „Inséged nő, s árad, veled egy ágyban hál – Bő étkeid helyett rakódik apró tál”.

Az első versszak egyszerű intonációja kisebb nagyobb változtatásokkal átkerül szinte teljes egészében a 70-es évek költészetébe. Hogy a manierizmus elemei milyen sokáig élnek még, arról csupán a rimjátékok sorsa is tanuskodik. A Rimay által megütött és tényleg szépen csengő hangok a „Magyarország veszedelméről”, a „Bónis Ferenc keserve”, a „Cantio de portione”, az „Ujmódi szokások” soraiban csengenek vissza, de néha, mint a legutóbbi esetben egészen más tartalommal, hogy azután a „Rákóczi -nóta” első strófájában ki- virágozzék, most már megregulázva, de teljesen kihasználva a sorok zeneiségét. Az egyszótagos, hosszú magánhangzós rimeknek érdekes csengése nagyon foglalkoztatja a kuruckor költőit. Talán a tárogatók irodalmi visszacsengése ez? Felfedezik a rimek játékos sokrétűségét is. A „Fegyvert s bátor szívet” kezdeténél a pátoszt emelik ki a „Mars, Ars, hárs” rimek, a „Bónis Ferenc keservé” viszont cseng-bong az ilyen típusu rimek lassító, patetikus, fájdalmat idéző zenéjétől. Itt a tiszta egyszótagos rimpárokat, mint a nép, ép, kép, tép,ád, rád, rág, hág, vár, már, kár, bár, sir, bir, ir, hir, sir, ér, kér, tép, kiegészítik a nem kevésbé zenei rimváltozatok pl. előtt, lőtt, megnőtt, szőtt, szent, szint, kint, hazafikint. Az „Az világhoz szabott ének” éppen a guny fokozását segíti elő a tűz, üz, elüz, vargabüz rimekkel. Több mint egy évszázaddal később majd Bessenyei is ezeket a rimeket és az e rimeket használó XVIII. századi lapos költészetet gunyolja ki a „Filozófus” szolgájában.

Rimay e verse nem mutat túl a manierizmuson, az ország sorsának festésére szolgáló ellentétpárok felállítása a valóságos mértéktől való elrugazkodással történik, Csupán a negyedik versszakban látunk utat erre felé is, ugyanakkor ezek a versszakok a legképszerűbbek, csak hogy itt mozgást kifejező motivációkkal éri el ezt, ellentétben az első versszak lényegében statikus hasonlataival. Az ötödik versszakban megszakad a vers eddigi áramlása és egy költői kérdéssel a panaszos hang átvált váddá, hogy végül egy nagyon szép hazafiui vallomással tetőződik be.

A XVII. századi nemesi költészet kezdetét a század legelső éveiben jelöltük meg. Fő jellegzetessége kezdettől fogva erősen politikus volta. E költészet legelső bokra, első jelentősebb termékei Bocskay tetteihez, de különösen halálához kapcsolódnak. A fejedelem tetteit megéneklő históriás énekeken kívül a „Militaris congratulatio”-t és négy sirató ismerünk, Szerzőiről ezeknek sem tudunk semmit, csupán a „Bocskay Istvánnak szomorú haláláról” című sirató esetében következtethetünk rá a vers utalásaiból. Katona vagy tábori pap lehetett a szerző, de műveltsége és szelleme a Bocskay udvar levegőjét árasztja. Egészében manierista vers ez, de első hat versszaka erőteljes, lendületes iramával, szuggesztivitásával már a barokkot előlegezi. Szerkezetében jellemző példája a manierista szervezetlen-ségnek s előre inkább a barokkos intonáció mutat.

„Mély álomba merült, oszloptól üresült,

Pusztaságra terült, gyalázatra került,

Szemében veresült, szívében üresült,

Idejében vénhült, szívében keserült

Kőszívű magyarság ! – kiben az pusztaság

Megrögzött a rabság, ujult az árvaság .

Micsoda parasztság töle, rongyos ország.

Ha most is vigasság dolgod és nyájasság ?”

A halmozás iskolapéldája ez a két szakasz, amelyben különösen az ige-névi jelzős szerkezetek kapnak nagy szerepet. A két versszak egyetlen nagy, bár majdnem végig azonos funkcióju mondatrészekből álló, értelmileg

egy helyben topogó mondat, amelyen belül a szerkezet fellazításával tud bizonyos változatosságot teremteni a költő, ugyanis a hatodik versszak végén pontosvesszőt alkalmazva az előbbiekkal ellentétben álló, de azokból mégis következő költői kérdéssel zárja le azt. Az intonáció után újra egy olyan momentummal találkozunk, amely szintén a barokknak lesz jellemző tulajdonsága, t. i. mielőtt a dolgokról beszélne, azoknak külsődleges, tulajdonságait, vonatkozásait ragadja meg és részletezi mintegy hangulatilag vezetve be a kimondandó gondolatot. Az egész harmadik versszakban csak a halottasmenetet ábrázolja a gyászolók kilétéről is csak a szakasz végén világosít fel bennünket.

«Szomoru ruhával, feketített gyásszal,
Siralmas orcával, elholt ábrázattal,
Festett lobogókkal, keserves zászlókkal,
Nézd ! az urak haddal, mint mennek zászlókkal.»

Csak ezután került sor a hintó megnevezésére, majd körülírtított komor pompájával kifejti ezt a motívumot. A későbbi barokk stílusra utalnak az olyan kettőzések is, amikor ugyanaz a kép egymás mellett kétféleképpen kifejezve egymást kiegészítve jelenik meg. «Szomoru ruhával – feketített gyásszal, Siralmas orcával – elholt ábrázattal, Festett lobogókkal – keserves zászlókkal.» Figyelmet érdemel szempontunkból az egész vers őszinte pátosza és az ilyen tulterhelt kép is, mint a «feketített gyász», mellyel a későbbiek folyamán még találkozunk egyszer.

A barokkos motívumok még nagyon szórványosak, a «Fejedelem megétetéséről» például egyáltalán nem tartalmaz hasonló jellegzetességet, csupán az «Erdély országnak nyomorúságáról szóló második historia», melyben érvényesül bizonyos monumentálisra való törekvés.

«Az nap vérektől meghomályosodjék,
Rikoltásuktól a föld süketedjék,
Mint tenger habja, test-vágástól zöngjék,
Könny-hullatástul tenger megáradjék.»

Kontrasztként hatnak ezekre a versekre a korabeli tudatosan manierista költők művei. Ezek darabosak, de erőteljesek, amazok tudóskodók és finomkodók stílusukból.

és hangvétel szempontjából egyaránt. Az apróbb csiszolatás érvényesül Petki János két versében is, az „Igaz felség egyedül ur egy hatalmas Isten” című protestánsjellegű panaszversben és a „Virtus és Voluptas” című dialógusban. Egészen másfajta hangnemet üt meg Prégai András I. Rákóczi György udvarában élő sztoikus állambölcsező Kecskeméti János „Fides jesu et jesuitarum” című könyve elé ajánlasként írt jezsuita ellenes verse. Ez az éles, már-már durva gyűlöletet árasztó hang távol áll a sztoikus szenvedélytelenségtől, egyrészt a régebbi, XVI. századi hagyományokhoz kapcsolódik, továbbviszi a vitairatok szellemét, de már társítva a barokkos nagyméretűséggel, az ellentétpár, amely a verset tulajdonképpen életi hatalmas allegóriává nő ki. Az ellentétpár két tagja közül a második kiterbélyesedik, önállóvá válik, föléje nő az egyébként nagyon szellemes képnek.

A strófászerkezet a Balassi által meghonosított strófa sorainak eltördése és az ott még másodlagos szerepű belső rimek önállóvá tétele útján jött létre, azonban nemcsak ebben különbözik a renaissance szerkezettől, hanem abban is, hogy megszűnik már a renaissance strófák tartalmi autonómiája. Új jelenség a versben feltűnő allegória is, de még csak csirájában mutatja a későbbi fejlődést. Viszonylagos kompozíciós törekvést és a renaissance szerkezet felbontása után újfajta szerkezeti felépítést próbált megvalósítani a költő, amelyben biztosítja egy gondolat mennyiségi és minőségi fölényét, és a vers egyéb részeit mintegy ennek alárendelve ezt hivatottak kiemelni.

Vajon a belső stílusfejlődés, vagy valami külföldi élmény nyomai látszanak ezen a versen? Mindkét esetről szó lehet és szó is van, egymást erősíti a két dolog.

Bocskay halála és annak körülményei körül lappangó rejtély. Kátai bűnösségének kérdése és a fejedelem halála miatt érzett fájdalom kivirágoztatta a névtelenek költészetét. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Bethlen Gábor halálának idején is. Kardos Tibor és Koltay Kastner Jenő Bethlen Gábor és II. Rákóczi György egyéniségében a barokk centralizáció magyar változatát keresték. Az ő véleményüket ha nem is igazolja, de a probléma felvetését indokoltá teszi a „Sebes agynak késő sisak” című gyűjtemény néhány darabja: „Bethlen Gábor”, „Bethlen Gábor haláláról”.

A barokk a nagy szervezethez és a nagy szervezők kora. Bethlen Gábor is és alakjának uralkodó egyéniségének ezt az oldalát emeli ki mindkét vers, de különösen a fejedelem ajkára adott önvallomásban tárulnak fel a tekintélyt, erőt és nagyságot sugárzó szervező erényei. A lendületes szónoki pátoz egészen jó szerkezettel párosul és az egy pontra való összpontosítást próbálja megvalósítani.

Bethlen halála után egy időre elnémul a hazafias költészet hangja a nemesség ezekben az években a gazdasági konjunktúra előnyeit élvezzi és nem helyezkedik nyíltan szembe a Habsburgokkal, majd csak a felujuló végvári harcok idején éleződik ki újra a helyzet. Bár a bevezetőben már említettem, most megpróbálom lezárni, milyen jelenségekkel kell számolni a nemesi költészet e korai szakaszában. A históriás énekek az erősen humanista elemekkel feltöltött siratok és jeremiádok átvétele és egy belső fejlődés eredményeképp a későrenaissancéból átmentett elemekkel a manierista stílus egy sajátos formája jött létre, amely már a barokkizmus határát érinti, de a barokkba való átfejlődés csak Zrínyi közvetlen hatása következtében történik meg. Bethlen Gábor körül ugyan kialakul egy látszólagos barokkos stílus, de itt inkább csak a humanista műveltségi és stílus elemek összhatása téveszti meg a vizsgálódót.

A nemesi mozgalom számára kedvező helyzetet a törökök elleni harcok felélénkülése és ezzel egyidőben a növekvő Habsburg-önkény a nemesség öntudatosodása és gazdasági függetlenedése teremtette meg. Ezekben az évtizedekben a felszabadító mozgalmaknak minden ellentmondásossága ellenére is a megyei nemesség a zászlóvivője, így az ő nemzetfogalmuk is tülterjed legalábbis fiktíven a nemesi osztály keretein. A jobbágyság nem tartozott bele ebbe a fogalomba, csak mint a nemesség tartozéka, de nem is állt annyira szemben ezekben az évtizedekben a nemességgel, mint ahogy első pillanatban tűnik.

A megújuló nemesi költészet első három ismert darabja II. Rákóczi György szerencsétlen vállalkozásának eredményeihez fűződik. A "Sűrű könnyhullással sir már Erdélyország" című énekben a históriás énekek adatközlő jellege és a jeremiádok fájdalmas lírája ötvöződik össze. A névtelen nemesi költő láthatólag ismeri a korabeli költészet már barokkos ujdonságait, de a különböző műfaji elemeket nagyon szerencsésen összeolvasztó zárt szerkezeten és belső mozgalmasságon kívül nem látható ennek nyoma. Amint Turóczy Troszt József a barokk

162.

stílus jelzők, igék és igenevekben való gazdagságáról ír, az itt is nagyon érvényes, különösen az igék és jelzők használata gyakori. Ez a vers a tisztán közösségi líra terméke, de az egyéni és közösségi sors összefonódásával is találkozunk például az „Ének a tatár rabságról” című versben. A heves lírai kitöréssel induló költemény első sorai is éreztetik már az olvasóval, hogy az egyéni sors törpe részecskéje csupán a közös szenvedésnek. A nagyméretű képek, a barokk költőktől ismert lendülettel az érzelmeket ragadják meg és próbálják kikapcsolni a racionális ellenőrzőképességet. Feltűnően erős érzelmi telítettséget mutat már az első kép is, amely fokozódik a negyedik szakasz végéig, ahonnan az egyéni és közös jaj egymást erősítve hullámszik végig a versen. A kettős panasz egymást váltogató áradása adja a vers érdekes alaphangulatát. Nem a jól tagolt renaissance szerkezet, vagy a manierizmus szélfolyó csapongásának lehetünk itt tanúi, hanem egy szeszélyes, egyszerre több nézőpontot alkalmazó, egy csúcs felé törő, egy magasabb fokon kordába fogott áradásnak. A rövid sorok ritmikus feszültségéhez hozzájárult a fokozás és felsorolás mesteri alkalmazása. Ebben a versben a retorika még alárendelt szerepet kap és nem határozza meg a kompozíció egészét, mint a halotti bucsuztatókban.

A halotti bucsuztatónak az a fajtája, amikor a halottat magát beszél-teti a szerző, itt válik igazán barokká. Találkoztunk ezzel a megoldással „Bocskai István bucsuénekében” is, de csupán ez a tény nem jogosított fel arra, hogy barokkos motívumot keressünk benne. Két fajtájával találkozunk ennek a megoldásnak. Az egyik mint az említett „Bocskai István bucsuéneke” és a „Zrínyi Miklós bucsuja hazájától” teljes egészében a halottak „önvallo-mása” míg a kádár-sírató, a „Kovács György bucsuzása” és a „Siralmas Chronica” csak betétként alkalmazzák ezt a formát. Ez utóbbi három határozottan barokk jelenség, még hozzá annak nem is az értékesebb fajtája. Mindhárom nemesi vitéz halálából csinál világméretű szenzációt, de mindhárom túlméretezetté válik, nagyon kiütözik a téma és a tartalom közötti ellentmondás. Valami olyasmi történik itt, mint a Szigeti veszedelem esetében csak jóval felületesebben és banálisabban. Ha egymás mellé helyezzük a Kádár-sírató és a „Kovács-György bucsuja” intonációját, ugyanazt a ha-

jalmas méretű retorikai keret előlegzését látjuk benne, míg a Kádár István éneke a romlást különösen a harmadik-negyedik versszakban a Bibliából vett komor képekkel rajzolja meg. „Kovács György bucsuja” antik neveket és diszleteket használ fel, de különösen az utóbbiival kódó és eléggé üres. A Kádár-sirató szolidabban bánik az ornamentikával és szinpadias retorikája ellenére is szép. Itt inkább a költő által elbeszélő formában elmondott részletek feltűnően tuldiszítottak és ezekben a legkirívóbb a téma és tartalom közti ellentmondás. Kellemesebb a betétek hangvétele, de az irreális helyzet – a haldokló szónoklása – itt is a szinpadiasságot eredményezi. Kádár István szavai egyértelműen a haza és a hűszeretet bizonyosságai és mintha az „Athleta Cristi” címére tartana számot.

„Kiontom véremet én szegény hazámért,

Ezentul meghalok édes nemzetemért,

Nem szánok éretted bizony ontani vért,

Mert én az Krisztustól vészek jutalmas bért”.

Nincs kizárva, hogy a „Szigeti veszedelem” hatása érzik ezen a munkán. Szerkezete bár erősen mesterséges és retorikus jellegű, nagyszerűen fogja össze a különböző eredetű elemeket. Már itt is érdemes felfigyelni a földi világ az antik mitológia és a keresztény misztika hármass keveredésére, amely itt nem bontja szét a kompozíció egészét. A vers egyértelműen a hazáért elpusztult hős megdicsőítését célozza. Egyáltalán nem ilyen határozott a „Kovács György bucsuja”, hiszen maga is azért kesereg, mert nem idegen ellen, hanem magyar kéztől pusztul el, ugyanis Thököly kurucaival harcolva vesztette életét. Érdekesen alakul ebben a két versben a nemzet fogalma is, amely a haza fogalma mellett jelenik meg. Kádár István feltétlenül szélesebb értelemben használja ezt, mint amit a nemesi nemzet fogalma magában zár, a császári oldalon harcoló Kovács György viszont határozottan a nemességre vonatkoztatja ezt a szót: „Régi nemzetemnek igaz utját jártam”. Az említett alapállásból fakad „Zrinyi bucsujának” barokk retorikája is, de feltétlenül magasabb színvonalon. A retorikával, amelyről már többször szóltam, találkoztunk a humanizmus stílus-tárában is, de ott a reális dolgok érzékletesebbé tételét szolgálta, míg itt

164.

majdnem minden esetben hid a reális és irreális között, mint ebben a versben is. A költő-katona büszke önérzettel, de a szokottnál kevesebb szokványossággal sorolja fel tetteit és panaszolja sorsát amely lényegében azonos a haza szerencsétlenségével. A szerencse, a fátum, melynek szerepe az eddigi nemsei költészetben nem volt szembetűnő - csak annak Balassis vitézi változatával találkozunk néha - itt válik uralkodóvá. A barokk szerencse különbözik a humanizmus majdnem közömbösen kezelt, vagy a rokokó játékos fortuna-motivumától. Zrinyinél találkozunk először a szerencse fatalisztikus kezelésével, a vak, vad részvéttelen sorssal, a fátummal, a végzettel. A „Sors bona nihil aliud” jelmondatnak van egy ilyen sötétebb, komorabb árnyalata is. Erősen intellektuál jellege van ennek a motivumnak, amelynek Kardos Tibor kimutatta hazai gyökereit, s jóval korábban kereste a motivum eredetét, mint a XVII. század, de nem mutatott rá új tartalmára, amelyet a barokk korban kap meg. Ebben valóban a világtól rettegő, attól megriadt ember lelkülete tükröződik. A vers egy hatalmas szónoklat amely már az első sorok után a szerencse állhatatlanságát panaszolja, hőse pusztulását a végzet számlájára írja, majd átsiklik a haza sorsának taglalására, amiért szintén a szerencse felelős, egyéb okok csak eszközök a Fátum kezében. A huszadik versszakig az egyéni sorsot külön tárgyalja a haza sorsától, de miután a huszonegyedikben a szerencse hatalmát mindenre kiterjeszti, figyelmét a haza sorsára irányítja. A vers szerkezetét is ez a felépítés adja meg, de elég széteső és bőbeszédű, ám ugyanakkor változatos eszközökkel élve teszi ezt mozgalmassá, sokszor plasztikussá, mint például a hős egyes tetteinek, szinte kézzelfoghatóan a jelenbe való transzponálásával, a lírai és epikai elemek sajátos keveredésével és különösen a szerencse-motívum nagyszerű variálásával. Ez első versszakban a „szerencse prédájáról” beszél, a másodikban a szerencse kétarcuságát emlegeti, majd a „reménytelen sorsról” szól. Megtaláljuk ezen kívül még az „álnok, gonosz, rossz, vadász szerencse” kifejezéseket és a rokokóban kiteljesedő fortuna korai változatát is, de még sokkal komolyabb a színezete, mint Faludinál. „Tündér szerencsének / Forgó kerekének - Ha most rajtad állása - Hízkeledésinek - S

S mutatott szerencsének - Veled is köz romlása.

Nem hiányzik a fátum közvetlen megnevezése sem : 'Így szokott véletlen - Mert az szerencsétlen - Fátum reánk áradni' Még, egy dologra érdemes külön felfigyelnünk ebben a versben, mégpedig a kor kedvenc játéka, az embelmaticának az irodalomba való beépülésére, de alárendelt szereppel és allegóriává szélesedve,

' Szent keresztet nyelét	Megszűkült határod
Kettős ékes jelét	Napról napra árad.
Lecsonkítja Erdélyvel.	Romlásodra nagy károd.
Négy folyó vizeddel.	Koronád két ága.
Mint levont kerteddel	Kit rossz sors megrága.
Megrutitja erővel.	Majd éppen el is szárad.
Már mindezek helyett	Elszakadván tőled.
Csak egy kereszt jelét	Lődöztén ellened
Viselhetnéd békével.	Ujvár és erős Várad».

Már itt érlelődik egy később nagyon szépen kidolgozott allegória is. 'Koronád két ága - Kit rossz sors megrága - Majd éppen el is szárad».

Mielőtt áttérnénk a közvetlenül agitativ műfajokra, meg kell még vizsgálnunk a barokk siratók egy másik darabját az 'ének Zrínyi Miklós haláláról' címűt. Maga a barokk mozgalmasság, változatosság már-már túlszofoltság ez a vers, amely a későhumanizmus és a barokk által egyaránt használt mitológiai nevek és történetek reminiszenciáival teletűzdelt, a hőst mitológiai magasságokba emelő bevezető résszel kezdődik. Itt is felfigyelhetünk a keresztény misztika és az antik mitológia keveredésére, de minthogy mind a kettő csupán ornamentika, jól megférnek egymás mellett.

A vers a már siratóktól és egyáltalán a barokk költőktől megszokott hangvétellel kezdődik, de az erőteljes hang itt légighullámszik az egész költeményen. Nagyszerűen rajzolja meg hogyan hat Zrínyi halálhíre a magyarokra és a törökökre. A tizedik versszakban azonban egyszerre kiszakad a való világból, hogy Apollóval énekeltesse el a költő halálának történetét, a gonosz szerencsét átkozva. Nagyon szép sorok ezek, amelyekben határozottan kimutatható a 'Szigeti veszedelem' második énekében lévő török ifjú énekének a hatása.

„Kikeletkor megáld az szép zöld erdővel,
Kis fülemülének ékes verseivel,
Szép gyöngé árnyékkal, hives jó szelekkel,
Ősszel : mézzel folyó kedves gyümölcsökkel.»

Ez a betét készíti elő a fájdalom kissé már túlfokozott kitörését.

„Szünjél Apollonak zöngedező lantja,
Szünjön Orpheusnak gyönyörű hárfája,
Kis fülemülének mézzel folyó szava,
Miriggyé változzék hajnali nótája,

Ne neveljen az föld oly ember világra,

Ki ne indíttatnék nagy szomorúságra. . . .»

Nem bírja ki a költő, hogy magát a halottat is ne állítsa ki a szinpadra, legalább egy-két bucsuzó mondat és egy fohász erejéig, de ezeknek lényegesebb szerepük van itt, mint az előbbi versekben. Az antik és keresztény vallás elemeinek keveredésén kívül feltűnik a siratóban egy bizonyos disszzharmónia, amely az Apolló lantjára adott ének a Zrinyi által elmondott sorok és a versszerző képviselte földi világ között huzódik meg, de a heterogen elemek összetartását elég jól megoldja a retorikus keret.

Most valósul meg először és igazán az egységes retorikus kompozíció egyben a barokk stílus is. Most hódít tért végleg a nemesi költészetben.

Zusammenfassung.

Der Barockstil in der patriotischen Adelgedichtung in dem XVII.-en Jahrhundert.

Die Litteraturwissenschaftler haben wegen der irren Definition des Begriffs „Barock“ bis zur letzten Zeit nicht unternommen, den Stil der patriotischen Adelgedichtung im XVII. Jahrhundert zu untersuchen. Nach den Ergebnissen der letzten Jahre hat Tibor Klaniczay in seinem Aufsatz : Die Herausbildung der ungarischen Barokkliteratur auf die Beziehungen der gesellschaftlichen Lage des Adels hingewiesen, die das Hervordringen des Barockgeschmacks ermöglichten. Das gab mir Anlass, diese Dichtung zu untersuchen und festzustellen, in wiefern sich der Barockstil in ihr äussert. Nach einer allgemein theoretischen Einleitung löse ich die Aufgabe durch die Analyse einiger Gedichte.

I r o d a l o m

1. A Régi Magyar Költők Tára XVII. század I. k. Bp. 1961.
2. Magyar költészet Bocskaitól Rákóczyig. Esze Tamás bevezetőjével. Bp. 1953.
3. Régi Magyar Költők XVII. század. Bp. 1956.
4. Klaniczay Tibor : A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és Barokk. Bp. 1961.
5. Klaniczay Tibor : A magyar barokk irodalom kialakulása. Reneszánsz és Barokk bp. 1961.
6. Klaniczay Tibor : Régi magyar irodalom II. k. Egyetemi jegyzet. 1957.
7. Klaniczay Tibor : Zrinyi Miklós. Bp. 1954.
8. Klaniczay Tibor : A népies konzervativizmus nemzetfelfogásáról. Kortárs 1962. 2. sz.
9. Klaniczay Tibor A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. /Kézirat/
10. Angyal Endre : Magyar barokk költők. I. k. 1938. 320-352. l.
11. Angyal Endre : A manierizmus és a magyar irodalom. ItK. 1959. 95-101.
12. Turóczy T. József : A barokk irodalom. Magyar irodalom - Világirodalom. Bp. 1961.
13. Turóczy T. József : Az ismeretlen XVII. század. Magyar Nyelvőr. 1933.
14. Koltay K. Jenő : A magyar irodalmi barokk. Budapesti Szle. 1944. 801-802. sz.
15. Kardos Tibor : Adatok a magyar barokk kezdetéhez. Magyarság. Tudomány 1942. 67-93. l.
16. Kardos Tibor : Zrinyi a XVII. század világában ItK. 1932.
17. Horváth János : Barokkizlés irodalmunkban. Tanulmányok. 1965. 72-90. l.
18. Május Elemér : Magyar reneszánsz, magyar barokk. Bp. Szle. 1936. 703-
19. / Varga Imre : A kuruc költészet kérdéseinek története ItK. 1961. 2.
20. Bán Imre : A velencei barokk kongresszus eredményei és tanulságai. Filológiai Közlöny. 1956.
21. Beszámoló a sárospataki barokk-vitáról. It. 1957.
22. Pierre Charpentrat : Structure du baroccc. Revue Francaise. 1961. augusztus
23. Caras Klára : Magyarországi festészet XVII. sz. Bp. 1953.
24. Aggházi Mária : A barokk szobrászat Magyarországon Bp.
25. Wittman Tibor : Függetlenségi harcok az erdélyi fejedelmek vezetésével. /Jegyzet/ 1961.
26. Bán Imre : Fejedelmeknek serkentő órája It. 1958.

AZ 1945-ÖS FÖLDOSZTÁS MEZŐHEGYESEN ÉS MEZŐKOVÁCSHÁZÁN

Iványi Anna

V. évf. magyar-történelem sz.h.

TÖRTÉNETI INTÉZET

Cselédek élete a felszabadulás előtt

Mezőhegyes Békés megye legdélibb részén, közvetlenül a román határ mentén terül el. Itt II. József kora óta a felszabadulásig állami kezelésben lévő ménesbirtok, majd mintagazdaság volt. A méntelep megalapításától 1848-ig kizárólag katonák és ezek hozzátartozói látkak itt. A katonai életmód erősen éreztette hatását a cselédek életén a későbbi időkben is.

A község több területre - majorra- oszlik. A központi rész az intéző, hivatalnokok lakhelye. Gereblyézett utaiival, gondozott parkjaival üdülőhelyhez hasonlít. A központ a vendégek előtti, reprezentációt szolgált. A község egész területét az állami gazdaság foglalta el, magántulajdonban lévő föld nem volt. Területe 33 ezer kataszteri hold, lakosainak száma megközelítette a 10 ezret. Az itt élő emberek 90-95 %-a gazdasági cseléd, a fennmaradó rész a gazdasági szakemberek, cukorgyári dolgozók, értelmiségiek közt oszlik meg. Régtől fogva itt élő családok leszármazottjai éltek és dolgoztak itt. Ide kötődtek e területhez, amelyet nehezen hagytak el. Így aztán a gazdaságban a magyar agrárproletár külön típusa - a gazdasági cseléd típusa - formálódott belőlük.

Az 1929-es gazdasági válság előtt a dolgozók bére meghaladta a megyei átlagot. A válság után megváltozott a helyzet. « A mezőhegyesi állami «minta-gazdaságban » ma már kisebb a béres természetbeni járandósága, mint az 1930.

évben a megyei átlag. Holott 1930-ban még jóval fölülmulta a megyei átlagot¹. „Nemrégiben szállították le a komenciójukat két mázsa búzával, 120 kg. árpával, 10 kg. szalonnával, 10 kg. sóval.”²

Vessük össze a mezőhegyesi cselédek bérét más területek bérezésével, illetve az országos átlaggal.³

	buza q	árpa q	egyéb q	föld n.öl	pénz P	só kg.	szalonna kg	tej l.	lábbeli
Országos átlag			rozs						
1925-30	4	9	2,25	1600	20	-	-	1	-
Nagybirtok orsz. átl. 1925-30	5	14	6	1400	1 q bú- za ára	23	40	-	1 pár csizma
Szentes 1929-30	6	15	5	-	300	-	-	-	1 p.cs. 1 p.bakancs
Dunántul 1930-33	7	6	4	1900	12-40	-	-	-	-
Hm.vhely 1935	8	12	3	1350	30	20	25	-	1 p. csizma 1 p. bakancs
Mezőhegyes 1934-35	9	12	2	1400	40	40	40	1	-

Az adatokat egybevetve azt látjuk, hogy a „mintagazdaság” bére nem emelkedett fölül az országos, megyei átlagon, sőt ez alá süllyedt. Ennek ellenére nem fokozódik az elvándorlás. A régi cselédek közül kevesen mentek el, szinte összenőttek a gazdasággal. A környező falvakból idetelepeültek könnyebben mozdultak el. Ők nem születtek bele a katonás cselédéletbe, a faluból szabadabb szellemet hoztak. Az elvándorlást természetesen csökkentette a „hárommillió koldus” nyomása is. A gazdaság, ha szükösen is, de biztosította a megélhetést. Nehézen cserélték föl a kicsi, de biztos jövedelmet a munkanélküliség bizonytalanságával.

Az egész gazdaságban katonás rend uralkodott. Hajnalban az éjjeliőr ablakzörgetésére ébredtek az emberek. Reggel, délben csengetésre ültek le enni, csengetésre fogták ismét munkába. Nyáron hajnali két órától este kilenc óráig, télen három órától hét óráig dolgoztak. Hajnalban a munka megkezdése előtt megetették az állatokat és úgy indultak az egésznapos munkára. Hazaérkezés után szintén etettek. Az emberek egész nap szigorú ellenőrzés alatt dolgoztak. Elsősorban a „pálcás” vigyázott arra, hogy a munka megfelelő ütemben folyjon. Egy-egy üzemegység élén a gazda állt, aki az emberek minden dolgában intézkedett, beleértve a családi

és magánügyeket is. Ha valakihez vendég érkezett, köteles volt jelenteni a gazdának. A gazda segítségével az intéző és főintéző mindent tudott a major életéről. Pontosan ismerte és szemmeltartotta az emberek életét. A gazda általában – bár a cselédek közül került ki és tisztsége öröklődött a családban – híven kiszolgált az intézőt. A gazda kötelessége volt a legkisebb rendellenességet is naponként jelenteni. A megtorlás is elsősorban az ő segítségével történt. A cseléd előtt a hatalom első képviselőjeként ő állt, rajta felül már csak az intéző volt, s ezzel be is fejeződött. A csendőr csak akkor ütött, ha az intéző parancsolta. Ez a két hatalom megfelelően pótolta a falu számos hatalmasságát. Tervszerűen, anyagi kedvezményekkel nevelték az embereket arra, hogy az intéző és a gazda besugóli legyenek. Az állandó, szigorú figyelemmel elérték, hogy minden elégedetlenséget már csirájában elfojtottak. Jó érzékkel emelték ki az „összeesküvés” elindítói. Ezeket az embereket nem túrták meg a gazdaság területén.

Komolyabb rendbontásra nem is került sor. Őt olyan ember közül, akik 1914-től 1945-ig dolgoztak a gazdaságban, egy sem emlékszik olyan esetre, hogy a cselédség egésze, vagy akár csak jelentősebb része is valamiféle követeléssel lépett volna fel a vezetőkkel szemben. Itt csak kérni lehetett, azt is csak nagyon alázatosan. Az emberek nagy részének megtörte gerincét a vasfegyelem. Ha nem is tudta alázatossá, meghunyászkodóvá tenni őket, közömbössé, fásulttá váltak minden iránt.

A cseléd nem hagyhatta el a major területét a gazda engedélye nélkül. Így eleve lehetetlen volt a gazda igazságtalansága ellen orvoslást keresni, amit ugysem kapott volna meg sem az intézőtől, sem a csendőrségtől. A „rend” érdekében mindig a gazdának kellett hogy igaza legyen. Megverhette, megpófozhatta az embereket, nem vonták érte felelősségre, hiszen a csendőrök, intézők is ezt tették. Ha valaki nem tudta elviselni ezt az életet, elköltözött – más módon nem szabadulhatott tőle. Könnyen elmehetett mindenki, – annál nehezebben vettek fel új embert, különösen falusit. Nem szerették a falusi embert, aki nehezen nyugodott bele a faluban már megszokottnál nagyobb igazságtalanságba és jobban ismerte jogait. Ha nem tört be a gazdaság rendjébe, vagy önként el nem távozott – elküldték. A jó munkabírással mellett első sorban a „jó magaviselet” volt a fontos az állami gazdaságban.

Az emberek a szó szoros értelmében nem értek rá gondolkodni. Hajnaltól késő estig dolgoztak. Utána már se erejük, se kedvük nem volt a szellemi munkához. Vasárnap ugyan nem dolgoztak kinn a földeken, de az állatokat akkor is el kellett látni, és ez a nap felét elvette. Szabadság elméletben 12-14 nap volt évenként, a gyakorlatban semmi. Csak nagyon indokolt esetben engedtek el valakit a munkából és pontosan ellenőrizték, hova ment. A gyerekek 12 éves koruk óta dolgoztak, annyit amennyit éppe birtak - fél bérért. Egész bért csak 24 éves kortól adták meg, hamarabb csak nagyon kivételes esetben.

A major életének központja az istálló volt. Itt találkoztak az emberek reggel, este. Itt kapták meg a parancsot, itt osztotta ki a gazda időnként a pofonokat. A legények egész évben itt aludtak az állatok között. Régi szokás volt ez. Talán onnan eredhetett, hogy a közös lakások szűkek voltak, így a fiatalok kiszorultak belőle. Az istállóban való alvás egészségtelen volt, tóra senki sem gondolt. Természetes velejárója volt ez a cselédéletnek és azután sem szűnt meg, amikor a lakásokat elrekesztették. A rekesztéssel természetesen semmivel sem lett tágasabb a lakás, de legalább minden családnak külön helyiségben lakhatott. Addig ugyanis két, illetve négy család lakott egy lakásban. Teljesen idegen embereket egész életükre összezártak és arra kényszerítettek, hogy a születéstől a halálig tanui legyenek egy másik családnak minden életmegnyilvánulásának.

Ez az állapot az 1930-as évek közepéig tartott. Ekkor rekesztették el a lakásokat. A szobákat kikövezték. A gazdaságot sok bel- és külföldi szakember látogatta. Kényelmes volt a gazdaság vezetőinek a modern istállók és szabadkéményes konyhák, közös szobák esetleges összehasonlítása. Nagyrészt ennek köszönhető a lakások rendbetétele.

A "rend" érdekében tökéletes szellemi és politikai zárlatot készítettek a gazdaságban. A visszaemlékezők szinte jelképesen emlegetik a Mezőhegyest körülvevő drótkerítést, ami fizikailag is elzárta a gazdaságot a környező területtől. Ez a drótkerítés nemcsak a vadak kiszökését és keveredését akadályozta meg - amiért tulajdonképpen készítették - hanem látható módon elválasztotta a gazdaságot a forradalmi multu viharoktól. És

valóban: itt semmi sem mutatta, hogy a viharsarokban vagyunk. Mezőhegyes történetében nincsenek komolyabb forradalmi hagyományok.¹⁰ A század végén, az aratósztrájkok idején itt építették ki a sztrájk törő tanyát. A Tanácsköztársaság sem rázta föl a cselédeket.

„Mezőhegyest speciális helyzete megkímélte attól, hogy a commun ideje alatt az állam vagyona nagy kárt szenvedjen. Bár az idegen agitátorok egész raja lepte el a községet, mégis elég nyugodtan viselkedtek a lakosok.”¹¹

A nagy gonddal fentartott „speciális helyzet” óvta meg a mezőhegyesieket a környező falvak agrárproletárjainak forradalmi hatásától is. A Tanácsköztársaságra emlékezve is többnyire a román intervenciós csapatok „doua zeci si cinci” rendszere jut az emberek eszébe.¹²

Mezőhegyes külön világ volt. Ide levél csak intéző ellenőrzésével juthatott be. Ujságot szintén csak engedéllyel lehetett járni, de még így is csak a vezetőségnek megfelelő szellemű ujságok jöhettek számításba. Párttagságról, vagy egyáltalán bármiféle politikai érdeklődésről szó sem lehetett. Az emberek nagy része nem is tudta, hogy milyen pártok léteznek.

Könyvek szinte egyáltalán nem olvastak. Az iskolából kölcsönzött mesekönyvek képviselték az írásos kulturát. Az iskolában a lehető legkevesebbet tanították meg a gyerekeket. Az intézők nem vették jó néven, ha egy-egy tanító komolyan vette a tanulást. Az volt az elvük, hogy elég ha a cseléd le tudja írni a nevét. Többre nincs szüksége. A tanítási idő részét a gyerekek a tanító kertjében kapálással, gyümölcszedéssel töltötték. Gyakran mentek ki könnyebb munkákra a gazdaság földjére. A falusi iskolából idekerült gyerekek messze kiemelkedtek tudásban az itteni gyerekek közül.

A felnőttek minden szórakozása a vasárnap esti cuháré - bál - volt, aminek időtartamát a gazda határozta meg. Moziba nagyon ritkán járhattak, hiszen az előadás éppen az esti etetés idejére esett. Szabadidejük nagy részét alvással, beszélgetéssel töltötték. A szellemi igénytelenségre valló tervszerű nevelés az idősebb embereken jóval a felszabadulás után, sőt ma is erősen érezhető.

Mindezt azért tartottuk szükségesnek elmondani, hogy megérthessük: sok más tényező mellett ez az életforma mennyire hatott az emberek gondol-

kodására és így a földosztás alatt tanúsított magatartásukra is. Az elmondottakból talán fény derül arra, miért volt e területen gyengébb a földért vívott küzdelem, mint általában a Tiszántúlon. A fizikai, szellemi elnyomás csak egy bizonyos határig növeli a forradalmi készséget ezen túl passzivitásra, fásult bele nyugvásra szoktat. Ezt lehetett észlelni Mezőhegyesen is, bár nem a földosztás egész folyamata során, de kezdetben minden bizonnyal. Az emberek 1945 előtti életének ismeretében jobban meg tudjuk becsülni a cselédsorsból szabadult emberek első önálló lépéseit az új, szabad életben.

A földosztás megindulása Csanád megyében

A Tiszántúlon hevesebb harc volt a földért, mint az ország más területein. Ez a terület szabadult fel a leghamarabb, forradalmi múltja is készítette fokozottabb harcra. Az őszi elmaradt vetéseket sűrűsösen tavasszal kellett pótolni. A parasztság más földjét nem volt hajlandó művelni. Több tiszántúli község kereste fel küldöttséggel az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, sürgetve a földreformrendelet kibocsátását. Harcuk hozzájárult a rendelet kialakításához, egyes koalíciós pártok gáncsoskodásának ellensúlyozásához.

Csanád megye az elsőik között szabadult fel – még 1944 szeptemberében. Így a megyében – a többi tiszántúli megyéhez hasonlóan – hamar, és erősen jelentkezett a radikális földreform igénye. A szegényparasztok a megye több községében már 1944 őszi birtokba vették az elhagyott, meg nem művelt területeket. Ez még nem a megyei szervek utasítására történt – hiszen a közigazgatás ekkor még meglehetősen zilált állapotban volt. A szegényparasztok saját elhatározásukból cselekedtek. A földreform végrehajtása során a megyei szervek gyakran ütköztek bele ebbe az önállósági igénybe.

A makói koalíciós pártok 1945 február 22-i értekezletén jelentkezett elsőként az az igény, hogy megyei szinten, egy szerv irányításával kezdjék meg a földosztást. A tavaszi munkák ideje következett, sielni kellett a juttatásokkal. A pártok a NB-hez fordultak, hogy utasítsa a falvak pártjait a földigénylő bizottságok megalakítására. Ez feladata a helyi földviszonyok megvizsgálása, felmérése, az előkészítő munkálatok elvégzése legyen. A Nemzeti Bizottság elfogadta az indítványt és egy bizottságot alakított az előkészítő munkák irányítására.¹³ Az értekezlet előtt – február közepén – járásonként küldöttség ment az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz a reform sürgetéséről.

a rendelet előkészítésének a szorgalmazására.

Hivatalos szerv csak a rendelet megjelenése után alakult, 1945 március 25-én : a Megyei Földhivatal.¹⁴ Ez a szerv folytatta az előkészítő bizottság munkáját. A földhivatal 1945 április 1-i jegyzőkönyve arról számol be, hogy tagjai 23 községben végezték el az előkészítő munkálatokat - köztük Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán is.¹⁵ Hivatalosan a megyében először Püspöklellén és Deszken osztottak földet 1945 április 3-án.¹⁶

Csanád megye az ország egyik legsűrűbben lakott területe. Így a földnélküliek, törpebirtokosok kielégítése komoly gondot okozott. Ezért fordult a földhivatal már megalakulása napján a megye legnagyobb állami gazdasága a mezőhegyesi állami gazdaság felé. Innen akarta kielégíteni azokat az igényeket, akiknek saját községükben nem jutott föld.

A felszabadulás és a földosztás megindulása.

Mezőhegyes még 1944 szeptember 28-án, minden komolyabb harc nélkül felszabadult. Az őszi termés betakarítatlan volt. Gazdasági és közigazgatási vezetők még a nyár folyamán elmenekültek. 1944. augusztusában elrendelték a községi gazdasági kiürítését. A törzsállományt nyugatra hurcolták. A ménest Dunántulra, majd onnan Nyugat-Bajorországba és onnan a terület amerikai megszállása után az Egyesült Államokba vitték. Szállítás közben sok értékes állat pusztult el. Erre a sorsra jutott a gazdaság ló- és sertésállományának nagy része is. 1945 január 1-én mindössze 6 ló, 27 sertés, 513 szarvasmarha volt a gazdaságban. Ez természetesen nem volt elég a betakarításhoz, annál is inkább, mert a gazdaság gépjéinek nagy része üzemanyag hiányában üzemképtelen volt. A felszabadulás után a szovjet parancsnokság a községet egy-egy katonai parancsnokkal az élen két körzetre osztotta. Ők adták az utasításokat naponként a kerületek gazdáinak, számadóinak. Tavaszig a jól bevált "bizalmi" rendszer segítségével a szovjet katonai parancsnokság irányította a mezőgazdasági munkákat is. Minden kerületben népgyűlésen választották ki a legmegbízhatóbb embereket, akik kapcsolatot tartottak fent a katonai parancsnokság és a lakosság között. A gazdasági ügyeket intéző gazda mellett a bizalmiak, mint a politikai ügyek intézői álltak. Ők tettek javaslatot arra nézve is, hogy a lassan visszaszivárgó urak közül ki kerülhet vissza a helyére, illetve hogy kit utasítsanak ki. A szovjet parancsnokság irányította az élelmiszer

elosztását, állatokat vágatott le, kenyeret osztott.

A mindig mások által irányított, minden önállóságtól megfosztott cselekedés lassan hozzászokott ahhoz, hogy sorsát maga intézze. Mind gyakrabban beszéltek a föld szétosztásáról - különösen a szomszédos falvak aktívabb lakóinak hatására. Odáig azonban nem jutottak el, hogy maguk cselekedjenek. Ennek több oka is volt. A több évtizedes, erős szellemi és politikai zárlat félelmet oltott az emberekbe, és passzivitáshoz szoktatta őket. Ugyanakkor az itt dolgozók anyagilag jobban el voltak látva, mint a környező falvak szegényparaszti, agrárproletár elemei. Az alacsonyra szorított igényeket nagyjából kielégítette a félig természeti, félig pénzbeli díjazás - a kommenció-rendszer. A harmadik ok : az állami gazdaságban való élet, a nagyüzemi gazdálkodás ismerete egy bizonyos fajtájú kollektív érzést teremtett az emberekben.¹⁷

Mezőhegyesen a felszabadulás után aránylag későn alakult meg a pártok. Ez a már említett politikai elnyomással magyarázható. Az embereknek először tájékozódniuk kellett, mivel nem ismerték a pártok célkitűzéseit, és a községben egyik pártnak sem volt hagyománya. Elsőnek a Kommunista Párt alakult meg 1944 októberében.¹⁸ 1945 januárjában alakult meg a szociáldemokrata párt, a nemzeti parasztság, majd ugyancsak januárban a kommunista párt kezdeményezésére a Nemzeti Bizottság, koalíciós alapon. A Nemzeti Bizottság kezdeményezésére február-márciusban földigénylő bizottságot¹⁹ szerveztek. Megvizsgálták az igénylők igényjogosultságát.

A Községi Földigénylő Bizottság hivatalos megalakulásáról az első levéltári adat 1945 április 7-én kelt, Ezzel szemben Sipos János a KFB elnöke a megalakulást február 20-ára teszi. Valószínű tehát, hogy a hivatalos megalakulás előtt már tevékenykedett egy bizottság, amelyből a hivatalos KFB kinőtt. Ez a bizottság előkészítette a földosztás gyors végrehajtását. E feltevés helyességét támasztja alá a Csanád megyei főispán 1945 március 31-i jelentése is, amely arról ad számot, hogy a megye 42 községe közül 40-ben már megalakult a KFB.

Mielőtt a mezőhegyesi KFB kiosztotta volna a földet, el kellett dönteni az állami gazdaság sorsát. Mint már említettük, a megyei földhivatal március 25-én javaslatot tett, a gazdaság részleges felosztására. Az Országos Földosztó Tanács

176.

április 5-én szállt ki a gazdaságba. A helyszíni döntés szerint 5.587 hold marad vissza, a többi kiosztásra kerül.²⁰ Április 11-én az OFT megváltoztatta határozatát és 14.600 holdat adott át az igénylőknek.²¹

A környező falvak fellebbeztek e döntés ellen, és teljes felosztást követelt.²² A végegyházi KfV azt a javaslatot tette, hogy telepítsék át a gazdaságot más területre. A kérés indokolt volt. A Megyei Földosztó Tanács 22 745 jogos igénylő közül csak 14 476-ot tudott kielégíteni a rendelkezésére álló földből.²³ Az OFT természetesen ennek ellenére sem egyezett bele az áttelepítésbe - bár 1946 januárjáig nem döntötte el végérvényesen, hogy mennyit tart vissza állami gazdaság céljaira. A világhírű méntelep, a korszerűen kiépített gazdasági telepek lerombolása óriási kárt okozott volna a népgazdaságnak. A 14.600 holdon 14 község osztozkodott. Hosszas huzavona után eldőlt, hogy melyik község és mennyit kap a területből: Mezőhegyes, Végegyháza, Ambrózfalva, Nagy-Májláth, Csanádalberti, Pitvaros, Köveg, Csanádpalota, Magyarcsanád, Apátfalva, Mezőkovácsháza, Reformátuskovácsháza, Makó, Nagylak, Tótkomlós és Battonya igényét nem elégítette ki a Tanács, mivel ezekben a községekben már az igénylők 65 %-a kielégítést nyert. A terület legnagyobb részét a mezőhegyesi cselédség kapta. A Tanács 70 %-os kielégítést biztosított számukra, a következő indokolással: "Figyelembe vette a tanács azt a mezőhegyesi igénylői javára, hogy úgy ők, mint felmenő generációkon keresztül e birtokon a gazdasági cseléd sanyaru kenyerét ették és leginkább érdemesek arra, hogy a cselédségből felszabadulva, azon a birtokon kapjanak földet, ahol ők, apáik, és nagyapáik dolgoztak. Végegyháza község közvetlenül a mezőhegyesi méneshirtokhoz kapcsolódik. A község lakossága túlnyomórészt a birtokból élt és ezért a Mezőhegyesre vonatkozóan megállapított irányelvek, ha nem is teljes mértékben - érvényesek.²⁴ Végegyháza 65 %-os kielégítést kapott.

Mezőhegyesen április 3-ig 1960 igénylő iratkozott föl, 20 ezer hold földet igényelve. Ez a szám fokozatosan csökkent. Legtöbb helyen éppen fordított volt a helyzet. Először kevesen jelentkeztek, majd leküzdve félelmüket egyre többen. Ennek az eltérésnek az volt az oka, hogy - mint az igényelt terület mennyiségéből látszik - több földre számítottak, mint amennyi jutott. A nagy

területhez szokott emberek nehezen tudták elképzelni, hogy kicsi földön meg tudnak élni. Ezért sokan inkább visszaléptek. Említett az intézők visszatérésétől való félelem is hozzájárult a visszalépők számának növekedéséhez. Április 7-én már csak 1.6154 holdat, április 9-én 13.500 holdat igényeltek, Április 19-én 1.031 az igénylők száma 7.730 hold igényléssel. A csökkenést az is magyarázza, hogy MFT április 14-én úgy határozott, hogy a mezőhegyesi cselédség 5.700 hold földet kap. Április 19-én a battonyai járásbíróság már azt jelenti a makói főispánnak, hogy Mezőhegyesen kiosztottak 5.200 hold földet. Ez a kiosztás még nem végleges. A háborúból hazatérő hadifoglyok igénylése megváltoztatta az arányokat.

A föld kimérését a KFB tagjai végezték minden előzetes műszaki felmérés nélkül, olyan jól, hogy a későbbi mérnöki mérésakor alig kellett javítani rajta. A mezőhegyesi KFB komoly harcot vívott a kiosztandó területek fekvése miatt a környező falvakkal. Az OFT terve szerint az állami gazdaság részére a központi területek maradnak, a periférikus területeken kell osztozkodnia a 14 községnek. Minden falu azt akarta, hogy a határával érintkező, vagy ha nem volt határos a gazdasággal, a hozzá legközelebb fekvő területeket kapja meg. Ragaszkodtak a kövesut menti földekhez, hogy a nagy gondot okozó szállítást megkönnyítsék. A KFB-nek sikerült elérnie, hogy a megyei Tanács kimondta: először a mezőhegyesi cselédség választja ki a neki megfelelő területeket.

A kommunista párt sürgette a földosztás befejezését, hogy a visszatérő, erősödő reakciót kész tények elé állíthassa. Csanád megye igen sikeresen tett eleget ennek a kívánságnak. Az országban elsőnek bonyolította le a földosztást, két hónap alatt a juttatás 90 %-át elvégezte.

A munka gyors elvégzése a KFB tagjai lelkiismeretes, fáradtságot nem kímélő munkájának eredménye. Mondlatunk, hogy ellenszolgáltatás nélkül végezték munkájukat. Volt ugyan megszabott napidíjuk, de ez a pénz fokozódó romlása miatt jelentéktelen volt. A bizottság munkáját nagy mértékben elősegítette a Vörös Hadsereg helyi parancsnoksága, amely már ősz óta támogatta a lakosságot életének megjavításával.

A szovjet parancsnokság ugyanabból az okból kifolyólag sürgette a föld kimérését, mint a kommunista párt. Részt vett a kimérésben, gépeket, lovakat bo-

bocsátott a KFB rendelkezésére és naponta érdeklődött a munka előrehaladásáról. A lityinántok - azok a szovjet tisztok, akik közvetlenül foglalkoztak a lakosság ügyeivel - állandóan sürgették a bizottság tagjait.

Szakemberhiány miatt a mérnöki kimérés késett. Egy-egy mérnöknek akkora terület jutott kimérésre, hogy hónapok teltek el, míg el tudta végezni. A parasztok csak akkor érezték magukat teljes biztonságban földjükön, amikor azt mérnökiileg kimérték, s birtoklevelet kaptak. Ezért gyakran erőszakkal kényszerítették a műszaki vezetőket a felmérés megkezdésére. Ez történt Mezőhegyesen is. A KFB tagjaiból küldöttség ment Makóra. Cs. S. mérnökhöz, aki a műszaki munkálatok elvégzésével volt megbízva. Beüzentek neki, hogy addig el nem mennek, míg velük nem megy, s magától nem megy, erőszakkal viszik. Még azt sem engedték meg, hogy vonattal utazzék utánuk. Biztos ami biztos - mondták - s kocsira rakták a mérnököt. Cs. S., mint a legtöbb mérnök nem szabotálsági szándékai miatt, hanem pusztán a túlterhelése miatt került ilyen helyzetbe.

Az MFT 1945 január 17-én végleg kitűzte a visszamaradó mintabirtok határát, s ezzel hozzájárult a juttatások rögzítéséhez. Gyakori volt a kimért föld új juttatása, cseréje. Ez alaposan megnehezítette a termelést, különösen az őszi közeledésével. Különösen ott volt elterjedt ez a jelenség, ahol a juttatottak pört folytattak az elkobzott területek gazdáival. Az OFT a termelés megkönnyítése érdekében úgy rendelkezett, hogy 1946 szeptember 30-ig senkit nem lehet kimozdítani ingatlanából. Így történhetett meg, hogy a mezőhegyesiek a megengedett 5.200 hold helyett gyakorlatilag 6.046 holdat foglaltak el, a többi község rovására. Ez az egyenlőtlenség az 1946-47-es gazdasági évben kiegyenlítődt. Az OFT rendelete nemcsak népgazdasági érdekeket szolgált. A kispárt reakciós elemei választási győzelmüket a demokratikus vívmányok megfékezésére akarták felhasználni. 1946 január végén a kommunista párt ennek ellensúlyozására kiadta a jelszót: „Földet vissza nem adunk!” Országszerte több tüntetés zajlott le a szegényparasztság és a munkásság részvételével. A fenti rendelet útját állta a reakció munkájának.

A földért való küzdelmet országosan a kommunista párt előterjesztésére törvénybe iktatott 1946 IX. tc. zárta le 1946 május 13-án.²⁷ Ez a rendelet

ki mondja, hogy az 1946 január 1-ig kiosztott földet gazdájának visszaadni nem lehet, s az eddig ki nem osztott földet csak az OFT engedélyével lehet kiosztani. Ezután csak annak az igénylését kell elfogadni, aki eddig önhibáján kívül nem igényelt. Akitől a KFB a jogszabályok megsértésével vette el a földet, vissza nem kapja, hanem csereingatlant ad helyébe. Ezt a rendeletet a kommunista párt azért terjesztette be, hogy megakadályozza a közben megerősödött reakció támadását a földreform ellen. Ugyanebből az okból sürgette a telekkönyvek kiosztását, ami csak 1947 nyarán fejeződött be.

A mezőhegyesi cselédség földért való küzdelme nagyon leegyszerűsödött, mivel nem kellett földbirtokosokkal, kulákokkal harcolnia. A mintabirtok területének kiterjesztéséért folyt ugyan küzdelem, de ez nem érintette komolyan az igénylők érdekeit. Éppen ezért szinte semmi hatása nem volt a reakció földreform elleni támadásának, illetve a "földet vissza nem adunk" mozgalomnak. Kisebb-nagyobb tüntetések ugyan zajlottak, de ezek inkább reakciós tisztviselők ellen irányultak s részben félreértésből eredtek.²⁸

Házhely igénylés - házépítés

A földosztással egyidőben történt a házhelyigénylés, illetve kimérés. A házhely juttatásról szóló 2.400/1945 FM, sz. rendelet 1945 április 27-én jelent meg. Pontos körülményeket írja, hogy milyen területek sajátíthatók ki erre a célra. Akinek 50 holdnál több földje van, attól a házhely céljára szükséges terület csere nélkül teljes kártalanítás ellenében kisajátítható. Házhelyet kaphat az a magyar állampolgár, aki sem lakóterületén, sem máshol lakóházzal nem rendelkezik. Kiskereskedők csak akkor elégíthetők ki, ha a földigénylők kielégítése után erre a célra fentartott területekből fennmaradt. Felhívja a rendelet a figyelmet arra, hogy árvíz és talajvíz veszélyes területekre ne építkezzenek. A kimért telekre a háború befejezésétől számított 5 éven belül kötelek építeni a juttatott.

Mezőhegyesen igen komoly problémát okozott a házhely és az építkezés kérdése. A juttatottak közül senki sem rendelkezett lakóházzal. A régi cselédségi lakásokban hosszú ideig nem maradhattak. A földigényléssel együtt írták össze a házhelyigénylést is. Mivel pedig az építőanyag megszerzéséhez szük-

séges anyagiakkal nem rendelkeztek, azt is a gazdaságból kívánták megszerezni. A KFB már május 10-én javaslatot terjesztett az MFT-hez, hogy -mivel házhely céljára nincs földterület, vagy csökkentsék a más községek számára juttatott területet, vagy a gazdaság adjon át valamennyi földet.²⁹

Hosszas huzavona után a gazdaságban csere alapon egyeztek meg. A házhelyek kiosztása még nem oldotta meg a kérdést. Nem volt miből építeni. A gazdaság igényt tartott a kiosztott területeken lévő épületekre és nemzeti-gazdasági érdekekre hivatkozva tiltakozott lebontásuk ellen. Abban igaza volt, hogy a jó állapotban lévő, jól megépített gazdasági épületek lebontása jelentős veszteséget okozott a népgazdaságnak, de kiosztásuk politikailag igen jó hatással volt a parasztságra. A bontási engedély megszerzése után elkezdődött a szokásos vita: kapjanak-e bontási anyagot a falvak? Végülis az MFT úgy döntött, hogy aki saját lakhelyén nem rendelkezik házzal, kap anyagot. Ez aztán állandó surlódást idézett elő a helybeli és a környékbeli igénylők között. Sok panasz érkezett a mezőhegyesi KFB-hez, illetve az MFT-hez a bontási anyag jogtalan eltulajdonítása miatt. A mezőhegyesiek - felhasználva, hogy a falusiak nem tudtak állandóan vigyázni anyagukra - széthordták azt. Falanyag csak annyi jutott minden igénylőnek, amennyi a ház és a gazdasági épületek alapjához szükséges. A házak többnyire vályogból épültek. Az igénylők nagyrésze maga készítette a vályogot, gyakran maga huzta fel a falat is.

Nagy problémát okozott a tanyaközpontok helyének kijelölése. A közigazgatási szervek és az OFT tanyaközpontok építése mellett döntött. Az emberek viszont minél közelebb akartak lenni a földhöz, hiszen igaerejük nem volt. A földre, vagy közvetlen közelébe akartak építeni. Végül a gazdaság központja mellé egy nagyobb települést jelöltek ki, kerületenként pedig kisebb tanyaközpontokat hoztak létre. A falvak igénylőinek ez nem felelt meg, mert -mivel ők csak a földmunkák végzése alatt tartózkodtak itt - semmi sem kötötte őket a központhoz /ivóvíz, villany stb./ .Igy aztán földjeikre építettek teljesen rendszertelenül.

A bontási munkákat összefogva, közösen végezték, szép példáját adva a közösségi érzésnek, segíteniakarásnak. Minden család maga tisztogatta meg a kibontott anyagot és szállította a házhelyre. Sokan - akik nem tudtak azonnal hozzákezdeni az építkezéshez - hogy jobban el tudják végezni földjükön a

munkát, maguk összetákolt kunyhókban laktak. Téltre kukoricaszárral támogatták körül s betapasztolták. Sok példa van az őrőszakos lakásfoglalásra. Utóri tanítói lakást foglaltak el, s nem hajlandók kiköltözni belőle.

A házépítések legnagyobb része 1947 nyarán folytak, úgy hogy összesen az igénylők 65-70 %-a beköltözött saját lakásába. A házak általában jól építettek. Beköltözés előtt a körzeti orvos ellenőrizte, megfelelnek-e egészségügyi követelményeknek. Az 1947-ben megalakult UFOSZ támogatásával személyenként 3 ezer forint kölcsönt kaptak az igénylők. Nagy segítséget jelentett, hogy amíg nem tudták felépíteni a házat a gazdaság lakásában laktak. Az 1948-ban induló típus-házépítési akció végleg megoldotta az igénylők lakásproblémáit.

A föld megművelése

Ha a föld birtokbavétele, megvédése nem is jelentett különösebb nehézséget a mezőhegyesiek számára, a föld megművelésénél megmutatták, hogy mennyire ragaszkodnak a földhöz. Mint cselédek, semmiféle gazdasági felszereléssel nem rendelkeztek. Nem volt vetőmag, amit elvethettek volna. 1944 őszén a gazdaság már nem vetett, így onnan sem kaphattak. A vetési statisztikák mutatják, hogy a föld nagy része vetetlen, sőt szántatlan. Így pl. az 1945 április 18-i kimutatás szerint a belsőperégi juttatottak 222 holdjából 27 hold szántatlan. Az arány a többi kerületben sem jobb. A gazdasági felszerelések karbantartás hiányában megrongálódtak, és ami megvolt, azt a gazdaság vezetősége rendelet hiányára, s a gazdaság érdekeire hivatkozva nem akarta kiadni.

A Vörös Hadsereg saját lovait, kocsijait bocsátotta a földigénylők rendelkezésére. Megpróbálkozott rendet teremteni a széthordott állatok, felszerelések ügyében is. Összeszedte a törzskönyvezett állatokat, megtiltotta, hogy ne héz munka végzésére használják őket. A földigénylők ugyanis minden állatot önhatalmilag munkára fogtak. Részben a szovjet parancsnokság munkájának köszönhető, hogy a hosszas kísérletezéssel kitenyésztett értékes noniusz és lipicai törzsllovak megmaradtak népgazdaságunknak.

Az idő sürgetett, gyorsan el kellett vetni, az őszi vetést még pótolni akarták. A föld megszerzésénél nem volt rá alkalom, de itt bebizonyították a cselédek föld- és munkaszerezetüket. Önhatalmilag - nem törődve a gazdaság veze-

tőinek fenyegetőzésével, majd kétségbeesett siránkozásával – használatba vették a gazdaság szerszámain. A vetőgépek, ekék megszerzése még nem oldotta meg a nehézségeket. Nem volt mivel vontatni őket – s a Vörös Hadsereg segítsége a hatalmas területek megmunkálására nem volt elég. A nehézségek nem keserítették el az embereket. Sokan kapával „szántották” fel a földet. A vetést ezen a tavaszon szinte kivétel nélkül kézi erővel végezték. Nem volt ritka látvány, hogy két három ember boronába, vagy fogasba fogta magát.³⁰ A 12–13 órás munka, amit egész életükben végeztek, szivóssá tette őket – s most maguknak dolgoztak !

A kiosztott réteket a gazdaság gézekéivel törték föl, közös erővel fát termeltek ki az erdőből, azzal fűtötték a gépet. Az erdészet népgazdasági érdekekre hivatkozva természetesen tiltakozott a fakitermelés ellen. A vetés azonban legalább olyan fontos volt, s ezt tudták az emberek !

Az igénylők fejlett közösségi érzése itt is megmutatkozott. Amikor már könnyebben lehetett utazni területenként összefogtak. Egyik részük elment állatokat vásárolni, másik részük a földet művelte. Dunántulról sikerült állatokat szerezni, úgy hogy most már volt mivel vontatni a gépeket. Először természetesen át kellett alakítani azokat, mert többnyire gépi, illetve lóvontatásra voltak beállítva. A gépeket a kerületek között igazságosan szétosztották, kikötve, hogy ha valamelyik kerület elvégezte a munkát, köteles átadni a gépeket annak a résznek, ahol még szükség van rájuk. Az MFT hivatalosan csak 1946 júliusában osztotta szét az élő és holt felszerelést. Addig teljes anarchia uralkodott. Állandó vita folyt a gazdaság vezetői és a KFB között. Voltak természetesen tulkapások is. A szegénységből kiszabadult ember nehezen találja meg a helyes mértéket cselekedeteiben, gyakran enged kapzsiságának. Ez nyilvánult meg a helybeli és a falvak földigénylői közötti vitákban. A mezőhegyesiek az idegeneknek semmit sem akartak adni, vagy legalábbis jóval kevesebbet, mint amennyit azok igényeltek. Egy-egy traktort gyakran csak ismételt kérelem után kaptak meg a falvak. A visszaadáskor ugyanilyen huzavona volt. Gyakran előfordult, hogy az emberek összefogtak, elmentek a traktorért, s erőszakkal elhozták. Ez történt 1946 őszén. Végegyháza és Mezőhegyes között egy traktorral is. Miután

többszöri felszólítás után sem juttatták 'haza', egy csoport ember hazahozta mivel hajóanyagot nem kaptak a végegyházaiktól.³¹ Természetesen hiba lenne ezekben a vitákban csupán önzést látni. A földet meg kellett művelni, s mivel a gazdasági felszerelés kevés volt, ez szükségszerűen surlódásokat idézett elő.

Ha megnézzük min kellett az embereknek osztozkodniuk, megértjük a vitákat. A gazdaság 33 ezer hold földje nagyjából felesen oszlott meg a földigénylők és az állami gazdaság között. Erre a 33 ezer holdra jutott két ló, 32 szamar, 2 öszvér, s néhány alaposan kivénült ökör és bivaly. A hold felszerelést a föld arányában osztották meg. 6 traktort, 33 cséplőgépet /nem mind üzemképes/ és néhány pár gőzekét kellett úgy elosztani, hogy a 33 ezer holdat meg tudják művelni. Nem csoda tehát, ha vitára került sor. Az igénylők között 43 embernek jutott 3 vetőgép, 1945 őszén az igénylők nagy része a kommencióban kapott fejadagot vetette el, ha volt. De nem mindenki kapta meg a fejadagot, vagy volt aki már elfogyasztotta. Ott álltak ugyanakkor a kicsépeletlen gabonaasztagok. A szovjet parancsnokság megszervezte a gabona elosztását. Akinek nem jutott a csépelett búzából, az ősszel szántatlanul maradt földek gabonakelését aratta le és vetette el.

Hogy megkönnyítsék a munkát, közösen szántottak, vetettek. Beosztották a földet: egyik táblára búzát, másikba árpat, stb. vetettek, s azután mindkinek kiosztották az őt megillető részt. Ez különösen akkor gyorsította meg a munkát, ha gőzekével szántottak. Gőzekével nem gazdaságos kis területet szántani. A betakarítást is együtt végezték. A művelés eme formája hasonlított a későbbi I. típusú termelőségvetkezethez. Így művelték a földet a csatlókamrási, komlósfecskési igénylők.³² A szállítás megkönnyítésére megjavították, feltöltötték az utakat, gondosan ügyeltek rá, hogy meg ne fongálódjanak.

Szép és megható hallgatni az emberek visszaemlékezését ezekre az időkre. Senki sem csüggedt el a nehézségek láttán, pedig a helyzet nem volt biztató. Erre vall a Csanád megyei főispán 1946 április 27-i jelentése. A főispán kétségbe vonja, hogy Mezőhegyesen el tudják végezni a tavaszi munkákat. Pedig ekkor már sokkal jobb volt a helyzet, mint 1945 őszén. Ekkor már a közben megalakult földművesszövetkezet intézte és szervezte az igénylők ellátását.

Kezelésbe vette a nagyobb gépeket, megszervezte a szerződéses növénytermelést, növényvédelmi szerekekkel, vetőmaggal látta el a gazdákat.

A KFB gondosan ügyelt a munka pontos elvégzésére. Kiharcolta, hogy a kiosztott terület arányában a gazdaság adja át trágyakészletének egy részét s ezzel a háboru alatt elhanyagolt föld termőképességét megjavították. Még így sem sikerült jó termést elérni az aszály és a művelési lehetőség hiányossága miatt. A KFB kénytelen volt kérvényezni a megváltási ár és az adó fizetésének elhalasztását.

Az OFT 9.733/1945 II. sz. elvi határozatában kimondta, hogy ott, ahol a holdankénti termés nem éri el búzából a 3 mázsát, a megállapított adó, illetve megváltási ár felét kell fizetni. Ha ez nagy megterhelést jelent, el lehet halasztani. A juttatottak az ország nagy részén éltek ezzel a lehetőséggel, így Mezőhegyesen is. Hogy ezt az engedményt ne használhassák föl a művelés elhanyagolására, az MFT úgy határozott, hogy minden KFB mezőőrséget és termelési bizottságot alakítson, és ezek által ellenőrizze a juttatottak munkáját.³³ Elmondhatjuk, hogy e szervezeteknek nem kellett sokszor fellépniök az igénylők hanyag munkavégzése ellen.

A KFB és a juttatottak

Szóljunk pár szót azokról, akik mint a KFB tagjai lebonyolították a földosztást. A földosztást gyakorlatilag három szerv végezte. Legfelső fokon az OFT, majd MFT s közvetlenül a KFB. Legnagyobb szerepe a KFB-nek volt. Ez a szerv teljesítette a földrendelet amá kívánságát, hogy a földet maga a szegényparasztság ossza ki. A KFB hatáskörébe tartozott a juttatási névsor összeállítása, felülvizsgálata, az elkobzás, megváltás megállapítása. A juttatást megváltoztathatja, elkobozhatja a juttatott földet. Rendelkezéseit az MFT illetve az OFT felülvizsgálta. A bürokratikus időhúzást megelőzendő a földművelésügyi miniszter úgy rendelkezett, hogy a felsőbb szervek a KFB kérelmére 3 napon belül kötelesek válaszolni. Ha ezt nem teszik, a KFB-k végrehajthatják javaslataikat.

A 600/1945 MT. sz. rendelet értelmében a rendelet megjelenését követő 3 napon belül községenként meg kell alakítani a KFB-t. Ügyelni kell arra, hogy a földigénylők szociális és pártszempontból egyenlő arányban képviseltessék magukat e szervben.

Mezőhegyesen a KFB-re vonatkozó első irat 1945 április 7-én kelt és közli a megválasztottak névsorát³⁴. Ekkor tették le a KFB tagjai az esküt: «Mi a KFB tagjai becsületünkre és lelkiismeretünkre fogadjuk, hogy tisztünkben legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint kedvezés és részhajlás nélkül járunk el, tisztünkkel összeférhetetlen tevékenységtől tartózkodunk és a hivatali titkot megőrizzük» A KFB tagok kevés kivétellel becsülettel tartották meg esküjüket.

Mint már említettük, valószínű, hogy már ezt megelőzően is működött a bizottság. Ezt bizonyítja az a tény, hogy április 3-án már összeírták az igénylőket, ezt az összeírást pedig hivatalból a KFB végezte. 30 tagu bizottságot alakítottak tekintettel a nagy területre. Kerületenként választották meg a «kis-bizottságokat» majd ezekből a központi ötös bizottságot, amely tárgyalta a falvak bizottságaival és felső szervekkel. Országosan hátráltatta a munkát a bizottsági tagok állandó váltakozása, lemondása. Itt is fordult elő lemondás, de kevés, akkor is kerületi bizottságokban. Az ötös bizottság állandó maradt és ez megkönnyítette az egységes ügyintézkést, végrehajtást.

A mezőhegyesi KFB a tisztántuli viszonyokhoz képest kedvező körülmények között működött. Magáért a föld birtokbavételéért nem kellett harcolnia, legfeljebb a szomszédos falvakkal. Egy alkalommal lépték túl a rendeletet, amikor csereterület biztosítása nélkül erdőt irtottak és osztottak ki. Az erdőigazgatóság tiltakozott ez ellen, csereterületet követelt, de a KFB azzal utasítja el, hogy kérjen csereterületet az állami gazdaságtól.

Legerősebben az állami gazdasággal szemben lépett fel a bizottság, az élő és holt felszerelések elosztásakor. Minden lehetőséget megragadott arra, hogy minél többet szerezzen meg az ujjgazdáknak, úgy, hogy a gazdaságnak gyakorlatilag kevesebb felszerelés maradt. Igaz, hogy amikor nagyjából biztosította a gépeket, szigorúan ellenőrizte a művelést. Több embertől vette el a földet amiatt, mert nem művelte rendesen³⁵. Különösen a falvak igénylőivel volt sok gondja, ugyanis ebből a szempontból a falusi igénylők is felügyelete alá tartoztak. Voltak olyan falusi igénylők, akik a nagy távolság miatt bérbe adták földjüket. Így történhetett meg, hogy több juttatott földes 20-30 holdat művelt. M.J. például 32 holdon gazdálkodott, még 1946-ban is.

186. A mezőhegyesi KFB tagjai esküjét az alábbiak szerint tették le: «Mi a KFB tagjai becsületünkre és lelkiismeretünkre fogadjuk, hogy tisztünkben legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint kedvezés és részhajlás nélkül járunk el, tisztünkkel összeférhetetlen tevékenységtől tartózkodunk és a hivatali titkot megőrizzük» A KFB tagok kevés kivétellel becsülettel tartották meg esküjüket.

Az első évben a bizottság nem avatkozott bele ezekbe az ügyekbe. ekkor csak az volt a fontos, hogy a földet bevessék. Később természetesen felléptek az ilyen jelenség ellen.

Érdemes beszélni a földigénylőknek a bizottsághoz való viszonyáról. A bizottság tagjai visszaemlékezésükre keserűen beszélnek az emberek felelőtlenségéről, kapzsiságáról. A KFB rendelkezései ellenére a gazdaság élő és holt felszereléseit széthordják, rongálják. Engedély nélkül erdőt irtanak, utak mentén fát szednek és általában semmibe veszik a bizottság intézkedéseit. Ez így elmondva igen lesújtóan hat s méltán keserítette el a KFB tagjait. Nem lennének igazságosak ha egyértelműen elítelnék emiatt a cselédből lett ujjazdákat. Képzeljük el, hogy ezeknek az embereknek személyes használati cikkeiken kívül egész életükben nem volt semmijük. S most egyszerre földet kaptak, házat építettek, élhették a maguk életét. Nem lehet csodálkozni, hogy nem mindig tudtak háttér szabni cselekedeteiknek, s hogy pillanatnyilag csak saját érdekeikre gondoltak.

Gyakori volt a bizottság tagjai elleni vádaskodás, rágalmazás, ami a gyengébb embereket lemondásra félreállításra készítette. De hogy a nagyobb résznek nem ez volt a véleménye, mutatja az, hogy azoknak a bizottsági tagoknak, akik elejétől végig tevékenykedtek a bizottságban, egy hold "talpalási földet" ajánlottak fel az igénylők - s mi lehetett nagyobb ismerés a parasztság részéről, mint az ajándék föld ?

Megjegyzés.

1. Féja Géza : Viharsarok. Atheneum 3. kiad. 100 old.
2. Féja Géza id. m. 139. old.
3. Az adatok nem egy meghatározott év, hanem egy időszak bérezését rögzítik. A pénz mennyisége nem szolgálhat összehasonlítási alapként - mivel értéke a válság ideje alatt ingadozott. Csak a teljesség kedvéért tüntettük föl.
4. Incze-Petőcz : A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. Budapest, 1954. 19. old.
5. Ecsery Lajos : A magyar földművesnép munkája. Szentes, 1930. 350.
6. Ecsery Lajos : id. m. 35-360.

7. Illyés Gyula : Puszták népe. Budapest, 1955. 134-135. old.
8. Féja Géza : id. m. 236 old.
9. Teljesen megbízható adatunk a mezőhegyesi bérezésre nincs. A gazdaság 1945 előtti levéltári anyaga tönkrement. A fenti adatokat számos visszaemlékezés, utalás figyelembevételével kaptuk. /Debreczeni Mihály, Iványi György, Hangyál Lajos KFB tagok, Medve István gazdasági család, Kuthy Ernő az állami gazdaság agrónomusa visszaemlékezései. s Féja Géza : Viharsarok./
10. Mezőhegyes történetén itt az állami gazdaság történetét értjük, időben tehát 1785-1945 közötti idő.
11. A román intervenciós csapatok bevonulva Mezőhegyesre a "tisztogatás során" huszonöt botütést mértek minden emberre, aki valamiféle kommunista vád alá esett /Debreczeni Mihály, Iványi György visszaemlékezése/.
12. Csanád-Arad-Torontál vármegye Közigazgatási Bizottságának jelentése az 1927. évről, Makó, 1928.
13. Csanád megyei Nemzeti Bizottság iratai, 66/1945 Szegedi Állami Levéltár /továbbiakban : SZÁL./
14. Csanád megyei Földhivatal irata 1/1945. SZÁL.
15. Csanád megyei Földhivatal iratai, 8/1945. SZÁL.
16. Csanád megyei Földhivatal iratai, 20/1945. SZÁL.
17. Az utóbbira többen hivatkoznak azok közül akikkel az anyaggyűjtés során beszéltünk /Sipos János, volt KFB elnök, Hangyál Lajos/
18. M. Tóth Erzsébet : Adatok három Csanád vármegyei nagyközség Nemzeti Bizottságának történetéhez. Szeged, 1957. 75. old.
19. ~~u. o.~~
20. Csanád megyei Földhivatal iratai 5910/1946. SZÁL.
21. Országos Földosztó Tanács iratai 167/1945 SZÁL.
22. Csanád megyei Földhivatal iratai 5910/1946 SZÁL.
23. Csanád megyei Földhivatal iratai, 233/1945. SZÁL.
24. Mezőhegyesi KFB irata 1945-46. 167/1945. Gyulai Állami Levéltár /továbbiakban : GyÁL.
25. Makói Népujság 1946. február 1. Megjegyzés : A kéthónapos határidőn a szabályos mérnöki kimérést értjük, ami általában jóval az első kimérés után következett.
26. Sipos János / volt KFB elnök/ közlése.
27. Magyar Törvénytár 1946. A földreform végrehajtása során igénybe vett és kiosztott ingatlanok telekkönyvezése és a vonatkozó jogszabályok gyűjteménye Budapest, 1947. 2II . old.

28. 1945 november 8-án az orosz parancsnok telefonon megkérdezte a kommunista párt titkárától, hogy meg akarják-e ünnepelni a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulóját. A párttitkár kitelefonált a kerületekbe, hogy zászlókkal vonuljanak be az emberek. Ezt félreértették, azt hitték a földet kell megvédeni. Felvonultak, vérekezés lett.
29. Békés megyei Földhivatal iratai. A mezőhegyesi KFB javaslata 1945. május 10. GyÁL.
30. Debreczeni Mihály /KFB tag/ közlése.
31. Iványi György /KFB tag/ visszaemlékezése.
32. Sipos János közlése alapján.
33. Ez a termelési bizottság nem azonos az országos méretekben korábban megalakított Termelési Bizottságokkal. A levéltári anyag mindössze két dyan esetet közl, ahol komolyabb fellépésre volt szükség.
34. Az ötös bizottság tagjai : Sipos János elnök, Hupuci Imre, Tóth István I., Tóth István II., Kovács János / Csanádmegyei Közigazgatási Bizottság iratai 339/1945./ 1945 folyamán cserélődtek a tagok. Ez elsősorban abból adódott, hogy az új községi előjáróság egy része innen került ki. Új tagok kellettek a repülőbizottságba kinevezettek helyébe is.
35. Ezek az igénylők a falusiak közül kerültek ki.

Die Bodenverteilung im Jahre 1945 in Ungarn

Diese Arbeit behandelt das Leben des grössten landwirtschaftlichen Staatsgutes von Mezőhegyes /im Komitat Csanad/ und die Arbeit der landwirtschaftlichen Arbeiter und ihres Kampfes ums Land. Sie schildert kurz das Leben der Bauern vor der Befreiung, beschreibt, was für eine Wirkung diese Lebensform auf den Kampf der Bauern ausgeübt hat. Sie stellt die Lage nach der Befreiung von 1944 die Zustände im Anfang der Bodenverteilung dar, charakterisiert das Benehmen der Bauern zu den Menschen, die das Land verteilt haben, und die Beziehungen dieser Menschen zu den ums Land kämpfenden Bauern. Sie beschäftigt sich mit den Schwierigkeiten des Hausbaues, der Landwirtschaft und stellt das Verhältnis der landwirtschaftlichen Werktätigen zum Boden und zueinander dar.

I r o d a l o m

Csendes Béla : A demokratikus agrárátalakulás Magyarországon. Közgazdasági Szemle , 1955.

Ecsery Lajos : A magyar földművesnép munkája . Szentes, 1930.

Féja Géza : Viharsarok. Atheneum 3. kiad.

Friss István : A magyar népgazdaság fejlődése a felszabadulás óta Közgazdasági Szemle , 1954-55.

Illyés Gyula : A puszták népe. Bp. 1955.

Incze- Petőcz : A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. Bp. 1954.

M. Somlyai Magda : A turkevei szegényparasztok közdelve a földért 1945-46-ban

• Az 1945-ös földreform néhány kérdéséről. /Tanulmányok a népi-demokrácia történetéből. Bp. 1955.

• Iratok a Tiszántuli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben. Történelmi Szemle. 1958.

M. Tóth Erzsébet : Adalékok három Csanád vármegyei nagyközség Nemzeti Bizottságának történetéhez /Acta Universitatis Szegediensis/ Szeged. 1957.

Nemes Dezső : Magyarország felszabadulása.

AZ 1917-es FEBRUÁRI ÉS OKTÓBERI ÖRÖSZTÖRTÉNELEM

HATÁSA NAGYKANIZSA MUNKÁSMOZGALMÁRA

Pál József

V. évf., magyar-történelem sz.h.

TÖRTÉNELMI INTÉZET

Az imperialista hatalmak közötti ellentétek 1914 július 28-án háborút robbantottak ki. Az ország háboruba való belevonását ideológiailag – politikailag az uralkodó osztály kellően alátámasztotta. Nem volt az országban egyetlen párt vagy testület, amely követőit ne a háboru támogatására buzdította volna. A több évtizedes nacionalista szellemű nevelés, most megtette hatását. Az egyszerű emberek gondolkodásában is meglévő nacionalista nézetek révén a magyar uralkodó osztálynak sikerült a népet ellenállás nélkül belevinni a háboruba.

Az agyakat elborító nacionalista gőz azonban rövid időn belül kezdett elpárologni, miután megjelentek a hozzátartozók halálhírére közlő értesítések, miután berobogtak az első sebesült szállítmányok.¹

Rosszul vezetett és hiányosan felszerelt csapataink mindjárt a háboru kezdetén borzalmas veszteségeket szenvedtek. A nagykanizsaiak két ezrede harcolt az orosz fronton : a 48-as gyalogezred és a 20-as honvéd gyalogezred. Főleg az utóbbit érték súlyos veszteségek, és 1915 decemberéig szinte teljesen kicserélődött állománya :

Tisztekből 24 halott és 52 sebesült, a légénység soraiból pedig 1169 halott és 2061 sebesült volt a vesztesége.²

A monarchia gazdaságilag sem készült fel kellőképpen a háborura. A napi 24 millió koronás katonai kiadások³ súlyos zavarokat okoztak a gazdasági élet vérkeringésében.

1915 januárjában már kénytelenek Zalában is gabonát rekvirálni⁴, hogy biztosítva legyen az ellátás, de az élelmiszerek drágulási hullámának így sem si-

került gátat szabni.⁵

Jellemző a helyzetre a Zalai Hírlap február 8-i számának egyik cikke, mely azt tanácsolja a gazdaasszonyoknak, hogy vágják ki virágjaikat és konyhakertészetet létesítsenek virágoskertjeikből.⁶

Az árak emelkedésének a piaci árak maximálásával is útját próbálták állni. Ez a kísérlet is csődöt mondott. A falusiak kijelentették, hogy a hatóság által megállapított áron nem hozzák terményeiket a piacra.⁷ Juniushban a kiskanizsai parasz-
tok valóban termelősztrájkot szerveztek és bojkottálták Nagykanizsa piacát. A rend-
őrségnek csak nagy erőfeszítéssel – a szervezők letartóztatásával – sikerült a
sztrájkot letörni.⁸

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy rövid időn belül kiábrándultak a hábo-
ruból az emberek és 1915 tavaszán már békehangokat kezdenek megütni a kanizsai
ujságok is: „Valamennyi nemzet torkig van már a háboru borzalmaival, éppen elér-
kezett az ideje, hogy a népek akarata is érvényesüljön.”⁹

A SzDP, egyenlőre még nem adott hangot békekövetelésének. A háboru ki-
törése után néhány héttel a Népszava a háborus termelés fokozására hívta fel a
munkásságot.¹⁰

A nagykanizsai szervezet sem cselekedett másképp. Ha nem is ilyen szégyen-
letes nyílt az árulása, de ez a szervezet is felfüggesztette az osztályharcot a háboru
időtartamára. Ezt bizonyítja 1915 május 1-én kiadott felhívása a kanizsai munkásságho-
„Eltársak, munkások! Május 1-én ez évben zárjátok szívetek mélyébe érzéseiteket.
Vessük bizalmunkat egy szebb jövőbe. Gondoljunk a legjobbakra, akik harctéren
vérüket ontják. Pótoljátok soraitokat, hogy visszatérésük után együttes küzdelmet
indíthassunk az egyenlő jog törvénybe iktatásáért.”¹¹ Ez a felhívás az osztályharc
feladásának dokumentuma. A háboru után majd harcolni fogunk az általános választó
jogért, addig türiünk békességgel és harcoljunk a kizsákmányolóink érdekeiért. Ez
fejezi ki „finoman” a kiáltvány.

Igaz azonban az is, hogy a háboru kitörése után életbeléptetett kivételes törvé-
nyek is megnehezítették a munkásszervezetek munkáját.¹²

Az 1916-os év eseményei azonban tovább siettették a tömegek szemléletének
megváltozását, arra készítette az SzDP-t is, hogy szembeforduljon a háboruval.

Mit is hozott az 1916-os esztendő?

A legfontosabb, hogy a központi hatalmaknak – bár jelentős sikereket értek el

most sem sikerült a győzelmet kicsikarni és a háborút befejezni. Sőt a frontok mindenütt megmerevedtek és a háború állóharcok, un, anyageseták sorozatává változott. Ez a gyengébb gazdasági potenciállal rendelkező központi hatalmak -elsősorban a monarchia - népeinek még súlyosabb megterhelését jelentette.

Egyre súlyosabb fennakadások jelentkeztek a közellátásban. Augusztusban 8-10 napon keresztül egyetlen deka lisztet sem lehetett kapni Nagykanizsán. Súlyosbitotta a helyzetet a rossz gabonatermés is, így az eddigi 11 vagon helyett 6 vagon lisztet kapott egy hétre a város. Lakosai közül 22 ezren jelentkeztek havi 10 kg. fejadagért és ették a kukoricaliszttel kevert kenyeret. Eltűnt a boltokból a cukor, só, dohány, hús. Azt hiszem főlegesen rendelték el a hustalan napokat, mert egy átlagember úgy sem tudta biztosítani családjának hetente egynél többször a húst.

Inséges napok köszöntöttek Nagykanizsára !

Az amugy is élelmezési nehézségekkel küszködő városnak még nagy tömegű erdélyi menekültet is be kellett fogadni, akik a románok támadása elől húzódtak biztonságosabb helyekre. 1916. szeptember 2-án 1180 asszony és gyerek érkezett Erdélyből a nagykanizsai vasutállomásra, másnap ugyanannyi. Ezek egy részét szétküldték vidékre, mivel már az előzőkben is nagy tömeg érkezett, de még így is Kanizsán 1400, Kiskanizsán 1200 menekült maradt.¹³

Élelmezési kérdésük megoldása szinte lehetetlennek látszott. A nélkülözésektől elgyötört és tulfeszített idegzetű emberek elkeseredése volt az oka az 1916 december 15. véres epizódnak is. Cukor jegyet osztottak az Arany J. utcai ovodában. Az utcán hosszú sorban didergő, várakozó tömegben dulakodás támadt. Tépték egymásról még a ruhát is. Végül a tömeg benyomta a kerítést, összedőlt a lépcső vaskorlátja, magaalá temetve egy kisfiút, akit halálos sebesüléssel a kórházba szállítottak több könnyebb sebesülttel együtt.¹⁴

Nem csodálkozhatunk azon, ha a mérhetetlen nyomor és a szenvedések hatására mind több és több ember fejében merült fel a kérdés. Miért folyik a háború ? Van-e értelme ? Mind több emberben oltott testet a vágy : véget vetni a háborúnak, a szenvedésnek. Ebben az időben - 1916 őszén - ment végbe a fordulat a világpolitikában az imperialista háborútól az imperialista

béke felé.¹⁵ De a háborúnak csak nem akart végeszakadni. Egyik félnek sem sikerült a békét kicsikarni. – A helyzet 1916–17 telén tovább romlott. A központi hatalmak végső erőfeszítést tettek a győzelem eléréséhez: Bevetettek minden ember és anyagtartalékot. Már korábban bevonultatták még a harangokat is, a kilincsekkel és rézüstökkel együtt.¹⁶

1917 január és februárban az ujságok továbbra is a megszokott címmel közölték tudósításokat: Nagykanizsán ismét beköszöntött a lisztínség.¹⁷ Cukrot csak orvosi bizonyítványra lehetett kapni.¹⁸ Az ipar is teljesen a háború szolgálatába szegődött, a fűtőanyagot is a hadiipar használta fel. A tél kellős közepén a város tüzelő és világítás nélkül maradt.¹⁹ A gyerekek fűtetlen tanteremben télikabátban – már akinek volt – tanultak. A hidegtől sok gyerek súlyosan megbetegedett.²⁰

A háború azonban, mint egy kiéhezett fenevad, egyre követelte az újabb áldozatokat. Az összes fölmentettet újra felülvizsgálták és akit a frontra alkalmasnak találtak, 18–45 éves korig besorozták.²¹ A városban 1917 elejére már alig maradt épkezléb ember. Egyre több család gyászolta harctéren elesett hozzátartozóját.

A Zalai Hírlap 1919 február 2. száma, elképesztő statisztikát közöl Nagykanizsa háborús veszteségeiről.

Elesett, vagy eltűnt: 1102, ezek után maradt 800 gyerek.

Munkaképtelen rokkant lett: 401, ezeknek 503 gyermekük van. A városi lakosság mellett a parasztság helyzete sem volt jobb. A munkaképes férfiakat a frontra vitték, nem volt aki a földet művelje. Megpróbálták hadifoglyokkal pótolni a munkaerőhiányt. 1916 januárban, már arról tudósít a Zalai Hírlap, hogy közel ezer orosz hadifoglyot foglalkoztatnak Nagykanizsán a különböző ipari üzemekben, építkezéseken és a gazdáknál.²²

Hogy mennyire nem sikerült a mezőgazdaság munkaerő hiányát pótolni mutatja az, hogy az ország gabonatermelése 1/3-val esett.²³ Ezt a kevés terméket is elrekvirálták, gyakran a házi szükséglet figyelmen kívül hagyásával.

A munkásság, parasztság és középrétegek vállát tehát egyaránt súlyosan nyomta a háború terhe. Rég elmúlt már az az idő, amikor nótaszóval indultak a katonák a «kutya Szerbia» ellen. Rég elmúlt az az idő, mikor az emberek éltették a háborút. A hosszú reménytelen, súlyos harcok láttán az emberek
194.

először kiábrándultság, majd csüggedés lett urrá. Hogy lehetne végetvetni a szenvedésnek ? Hogy lehetne megszüntetni a céltalan öldöklést ?

Ezekre a kérdésekre az 1917 februári, majd októberi orosz forradalom adott választ a magyar dolgozóknak.

+ + +

Az 1917-es februári orosz forradalom valamennyi ország népe szánára riadót jelentett az imperialista háború elleni harcra. Így a magyarországi proletáriátus mozgalmának is lendítő lökést adott.²⁴ Az országos mozgalom sodrában Nagykanizsán is megélénkült a munkásmozgalom. Ezt mutatja május 1. harcos megünneplése. Deák Péter rendőrfőkapitány ugyan "az állandóan izgalomban lévő kedélyekre való tekintettel" elutasította a SzDP. vezetőségének kérvényét, melyben május 1-én nyilvános népgyűlés és tüntető felvonulás engedélyezését kéri.²⁵

1917 tavaszán azonban már egyszerű megtiltással nem lehetett megakadályozni a munkásságot abban, hogy megünnepelje a munka ünnepét és hangot adjon békekövetelésének.

Az SzDP nagy befolyását és a középrétegek háboruellenes állásfoglalását mutatja, hogy a munkássággal együtt ünnepelt szinte egész Nagykanizsa. Egyetlen gyár, üzem sem dolgozott, az üzletek egész nap zárva voltak.²⁶

Délután hat órakor a szociáldemokrata párt vezetésével a munkások zárt sorokban vonultak a Polgári Egylet kerthelyiségébe, ahol több mint ezer ember gyűlt össze.

Sneff József elnöki megnyitó szavaival kezdődött a népgyűlés. majd Göttl Dezsőné egy kanizsai pékségéd felesége szavalt a mély érzéssel Várnai Zseni : Katonafiamnak c. versét. Ebben a gyönyörű költeményben a költőnő az anyaság érzelmi momentumával akar hatni fiára, hogy legyőzze a belénevelt katonai fegyelmet és megakadályozza, hogy résztvegyen a forradalmár tömeg elleni harcban.

"Most készülünk a döntő nagy csatára

S ti lesztek ellenünk majd a sereg,

Ha ráuszitnak önnön véreidre,

Ne lőjj fiam, mert én is ott leszek !"²⁷

A gyűlés ünnepi szónoka Szivós Pál budapesti küldött, a békéről, a legujabb eszmékről, a proletáriátusnak az általános, titkos választójoghoz való jussáról beszélt.²³

Végül a naggyűlés határozatot hozott, hogy a Tisza-féle korca választójog ellen minden erejével harcolni fog. Magyarország proletárságának béke és igazi általános, titkos választójog kell. A gyűlés szónokának beszédéből és a népgyűlés határozatából kitűnik, az országos pártvezetés azon szándéka, hogy a kanizsai párt tevékenységét is csak a választójogra korlátozza. A kísérlet azonban kudarcra volt ítélve.

A június 8, népgyűlés a választójog követelésén kívül már a hódítás nélküli béke mellett is hitet tett és az orosz forradalmat éllette.²⁹

Ugyanezen a napon alakult meg a munkásotthonban a Kanizsai Munkásnők Szakszervezete is, mintegy 80 szakácsnő részvételével. Mozgalmás napok voltak ekkor Nagykanizsán !

Az 1917-es év az uralkodó osztály politikájában is változást hozott. A szociális feszültség enyhítésére egyre többen tettek hitet a liberálisabb kormányzás mellett, illetve léptek fel Tisza "erős kéz" politikájával szemben. Egyre nagyobb befolyásra tettek szert az ellenzéki pártok. Céljuk az volt, hogy liberális reformok hozatalával vegyék elejét a tömegek radikálisabb követeléseinek. A háború mielőbbi befejezésére törekedtek, nehogy a háború okozta forradalmi helyzet forradalmat érleljen. A tömegek harcát pedig a választójogi harcra igyekeztek korlátozni, ezen célból alakították meg a választójogi blokkot.

Az SzDP, vezetősége, mely a háború előtt mindig valamelyik ellenzéki párt uszályába igyekezett kapaszkodni és csak ritkán lépett fel önálló politikai igénnyel, most is örömmel lépett be a blokkba. Utasítására a vidéki szervezetek is mindehhez létrehozták a választójogi blokkot.

Igy alakult meg Nagykanizsán is a blokk 1917 június 24-én Remete Géza ügyvéd elnöklétével. A társelnökök között ott volt Sneff József is, a titkár pedig dr. Hamburger Jenő lett.³⁰

Hogy a kanizsai Szociáldemokrata Párt tevékenysége ne fulladjon teljesen a választójogi harc posványába arra biztosíték volt dr. Hamburger Jenő³¹ és Sneff József³², akik 1917 júliustól, mint a Nagykanizsai SzDP. elnöke és titkára vezették 196.

a dolgozó tömegek harcát.

A harcra szükség is volt, mert a rengeteg visszaélés a közélmezés területén 1917 nyarán szinte elviselhetetlenné tette a munkások életét. Az élélmezési viszonyok tovább romlottak, A városi hatóságok közönyössége és lelkiismeretlensége miatt a munkásság elégedetlensége már kitörni készült. Ebben az időben ugyanis kapott a város néhány mázsa befőzési cukrot, Könörögve kérték ezt a munkásasszonyok, de nem kapták meg, ugyanakkor a protekciósok, a gazdagok, akiknek befolyásuk volt a városi hatóságoknál előnyöket élveztek, Fokozta az elégedetlenséget, hogy egy Präger nevezetű mészáros a hatóságok vezetőinek, a rendőrfőkapitánynak, a polgármesternek, a Törvényszék magasabb tisztviselőinek 4,6 koronáért árusította a húst, a szegény munkásemberek és a hivatalnokok pedig 12 koronát fizettek ezért a husért.

Tetézte a bajt, hogy vérhasjárvány pusztította a munkásgyermekeket. Volt olyan munkás, akinek két három gyereke is elpusztult. Kenyér hat hétig nem volt a városban, de a város vezetői a rendelkezésre álló gabonából saját sertéseiket hizlalták. Deák Péter rendőrfőkapitány a tisztviselők beszerzési csoportjának élére állott és köriratban szőlitotta fel a termelőket, hogy vonják meg eddigi vásárlóiktól a tejet és a beszerzési csoportoknak adják. Ennek következtében a tejhiány óriási méreteket öltött, gyermekek és asszonyok képtelenek voltak tejhez jutni.³³

Hamburger Jenő röpiratot adott ki, melyben leleplezte a közélmezési visszaéléseket és harcra hívta a munkásságot.

„Munkások, Elvtársak, Asszonyok !

Az élélmezési hivatal főnöke egyetértve a polgármesterrel félmétermázsa számra osztotta ki a cukrot az amugy is ellátottnak, a jóllakottnak, a protekciós gazdagoknak, ugyanakkor mikor szegény munkásasszonyokat ridegen és könyörtelenül elutasították.

Igazatok van, . . . Az öklünket kell megmutatnunk, . . . vagy lesz tisztes közélmezés, vagy pokolba zavarjuk azokat, akik nem ismerik fel lelkiismerettel, ésszel a mai nyomoruságos nagy időket.”³⁴

Deák Péter rendőrfőkapitány hiába figyelmeztette „barátiilag”, hogy hagyjon

fel a politizálással, mert könnyen elveszitheti jólmenő orvosi rendelőjét, aét szabadságát is.³⁵ Hamburger Jenőt nem ijesztették meg a fenyegetések, aét ő szervezte az 1917 augusztus 2-i éhségtüntetést is.

A tüntetésre az adott okot, hogy az 1917 évi miniszteri termésrendelet úgy intézkedett, hogy az egyes városok lakosságának csak az illető város területén biztosította a gabonaszükséglet szabad bevásárlását. Mivel a legtöbb város területén a szükséglet fedezése nem volt biztosítható, a városi hatóságok a közélémezési hivatal engedélyével igyekeztek a szomszédos közigazgatási területen is maguknak szabad bevásárlást biztosítani. A nagykanizsai polgármester, mielőtt még a szomszédos közigazgatási területekre vonatkozó szabadvásárlási engedélyt a város lakosságára megkapta, a nagykanizsai járásban megbizottak útján, már előre igyekezett a városi lakosság részére szükséges gabonamennyiséget lekötni és a jegyzőket fölkérte, hogy a bevásárlást munkájukban támogassák.

A főszolgabíró helyettese /Viasz József főszolgabíró ekkor éppen betegszabadságon volt/ a polgármester eljárását a kiadott miniszteri rendelettel összenem egyeztethetőnek találta. A járás területén ezért megtiltotta a termelőknek, hogy a nagykanizsai bevásárlóknak gabonát adjanak el.³⁶

A SzDp vezetősége Hamburger szerkesztésében először éleshangu röpiratban kelt ki a szolgabíró ellen.

*Munkások. Elvtársak. Éhező nincstelenek !

A város polgármestere hivatásának magaslatán áll, de munkájában megdályozzák a gonoszlevők. A vármegye idéitlen, elvetélt Pató- Páljai. A szűkhelyu dzsentry tatárkoponyák. A bőrkabátosok hivatalnok csiszárjai. A nagykanizsai járás főszolgabírája megtiltotta a járás területére, hogy a város számotok gabonát vásárolhasson. Illetéktelenül, jogtalanul embertelenül éhhalálra akarnak benneteket ítélni.

Munkások. Emberek. Éhező megtaposott dolgozó nincstelenjei ennek a vármegyének. Megkérdezzük, hogy még mindig bagolyvárak akta-kukacai dirigálják-e a világot ?³⁷ De nem elégedtek meg csupán az írásbeli demonstrációval. Augusztus 2-án tiltakozó gyűlésre hívták össze a munkásokat és munkásasszonyokat. Több mint ezer főnyi tömeg jelent meg, amelynek Hamburger mondott

szédel. Többek között kijelentette: „Ha a fősztolgabiró rendeletét két napon belül vissza nem vonja, akkor törni, zuzni fogunk. Sem a rendőrségtől, sem a katonaságtól nem fogunk félni, még ha gépfegyvereket hoznak is, sőt az általános sztrájk kimondásától sem fogunk viszáriadni, és szükség esetén még a vonatok is megállítjuk.”³⁸

Majd bírálta azon aránytalanságokat, amelyek a hadisegély összegeinek megállapításánál történtek. Végül a gyűlés, határozatot hozott, hogy a kanizsai hadisegélyes családok nyomorát illusztráló fényképmelléklettel ellátott memorandumot intéz a honvédelmi miniszterhez.³⁹

A gyűlés végeztével este 10 órakor a mintegy ezer főnyi tömeg Hamburgerrel az élen a járási fősztolgabiró hivatala elé tartott, hogy kifejezze tiltakozását reakciós, intézkedése ellen.

Az odavezető utat azonban a rendőrség és katonaság szállta meg. Későbbi uton sikerült néhány száz embernek odajutni. Mire a katonaság parancsnokai rájöttek arra, hogy átjásztották őket, a tüntetők a hivatal összes ablakait már kővel bezúzták. Csak nagy nehézségek árán sikerült a felháborodott munkásokat a hivatal környezetéről eltávolítani.⁴⁰

Természetesnek tűnik ezek után, hogy a megijedt szoltgabiró nem is várt 48 órát, hanem egy napon belül visszavonta a rendeletet.

A háboru negyedik évében tehát a rendkívül súlyos gazdasági nehézségek erős táptalajt adtak a kanizsai munkások harcának is. Ezt a harcot elmélyítette a februári orosz forradalom hire. A SzDP, harcos vezetőivel Hamburger Jenő és Sneff József vezetésével már nemcsak háboruellenességüknek, gazdasági követeléseiknek és békevágyuknak adtak hangot, hanem többször is kifejezték tiltakozásukat, elégedetlenségüket a fennálló rendszer hivatalnokaival szemben, ami azt jelentette, hogy elégedetlenek voltak a fennálló rendszerrel is. A rendszer megdöntésének módszere példát nyújtott az októberi orosz szocialista forradalom.

+ + +

Az orosz forradalomról eléggé ellentétes hírek érkeztek, de amikor a tömegek megtudták az újságokból, hogy békét, földet és népjogokat ígér, és ösztönösen melléálltak. Az orosz forradalom példája nyomán felismerték, hogy

a béke és a forradalom kérdése összefügg.

A tömegek nyomására a SzDP országos vezetősége november 25-én rokonszenvtüntetést rendezett. A gyűlés előadójának, Bokányi Dezsőnek beszédét minduntalan felkiáltások szakították meg: „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat, Éljen a szocialista forradalom! A magyar proletáriátus tanuljon az oroszoktól.”⁴¹

A budapesti tüntetés visszhangjaként országszerte tüntetések voltak a béke és az orosz forradalom mellett. Nagykanizsa harcos munkásai természetesen nem maradtak ki ebből a megmozdulásból. A kispolgári elemek széleskörű bevonásával november 25-én ők is népgyűlést tartottak. A gyűlés előadói Göttl Dezső és Hamburger Jenő voltak. Göttl a gazdasági és politikai szervezkedés szükségességét fejtegette. Hamburger Jenő pedig kifejtette, hogy az orosz forradalom eredményeit csak a központi hatalmak szervezett munkásságának elszánt harca mentheti meg.⁴²

Az elszánt harcra való hajlam a dolgozó tömegekben még is érlelődött a háborús szenvedések hatására és az orosz forradalom példájára, de a SzDP országos vezetősége minden erejét arra fordította, hogy ezt a harckészséget leszerelje. Az egyszerű párttagok körében mind jobban nőtt az elégedetlenség ezen politikával szemben. Egyre gyakrabban kapott hangot az a kívánság, hogy orosz mintára a párt munkástanácsot létesítsen, amelynek tagjait az üzemek közvetlen választják és az vegye kezébe a párt politikájának irányítását.⁴³

A munkástanács megalakításának ügyében ült össze 1918 január 13-án egy bizalmas értekezlet Budapesten a Nagydíófa utcában. Az értekezleten az akkor éppen Budapesten tartózkodó Sneff József is részt vett.⁴⁴ Az értekezlet tervezete szerint a Budapesti Munkástanács egy központi szervezet lett volna, melynek a szociáldemokrata pártvezetőség minden ténykedéséért felelős és a pártvezetőséget felelősségre vonhatja. Sneff József hallatta szavát, az értekezleten és a Munkástanácsot kizárólag a munkásokból javasolta megalakítani.

Ezekből az eseményekből megállapíthatjuk, hogy a kanizsai pártvezetőség a SzDP balszárnyát támogatta. A baloldali politikát fdytató kanizsai szociáldemokraták mögé nemcsak a munkások, hanem az értelmiségiek a kispolgárok is mind nagyobb számban kezdtek felsorakozni. Egy háboruellenes egységfront

200.

körvonalai voltak kibontakozóban. Ezt mutatja az 1918 januári általános politikai tömegsztrájkba való bekapcsolódás is. A sztrájk az annaxió nélküli béke mielőbbi megkötéséért tört ki először Budapesten, majd innen futótüzként terjedt el szerbe az egész országban.

Január 19-én délben érkezett Markovics Ernő újságíró Budapest-ről Nagykanizsára, magával hozva Landler Jenő sztrájkra való felhívását.⁴⁵ Markovics azonban kissé megkésett, mert már január 19-én reggel a kanizsai Szociáldemokrata Párt vezetősége elhatározta, hogy csatlakozik a budapesti sztrájkhoz. A sztrájk vezetésére – orosz mintára – munkástanácsot alakítottak, még a délelőtti folyamán. Először csak 35-40 ember részvételével, majd másnap 100 tagra egészítették ki, elnököt és jegyzőt is választottak.⁴⁶ A 100-as munkástanács egy szűkebb bizottságot választott 32 taggal, a többiek járták a várost, hogy megakadályozzák a sztrájkterést.⁴⁷ Sikerült is a sztrájkot úgy megszervezni, hogy a legkisebb műhelytől a legnagyobbig, egyetlen helyen sem dolgoztak. Egyetlen üzlet, kávéház, vagy mozi sem volt nyitva a sztrájk ideje alatt. A szó szoros értelmében meghalt minden élet.⁴⁸

A munkástanács röpiratban fordult a város dolgozóihoz. A rölap szövegét Markovics Ernő hozta magával, de Hamburger Jenő a következő résszel kiegészítette: „A mai nap folyamán testvéri üdvözlét az orosz elvtársaknak és ultimátumot küldünk a háborút továbbfolytatni akaró nagyuraknak, iparlovagoknak és háborus uszítóknak. Verjétek félre a harangokat! A háboru utolsó vonaglása elkövetkezett. A halálunk áldozat lesz a szebb jövő oltárán! Az életünk nem ér fabatkát! Veszen nivalónk nincs! Vagy lesz béke, vagy jöjjön a mindent elsöprő nagy áradat.”⁴⁹ Itt már fölrémlik a forradalom gondolata. Az országos SzDP-vezetés azonban rettegett a forradalomnak még a gondolatától is. A békeharc szerepelt ugyan a programjában, de azt az uralkodó osztálytól akarták kicsikarni, annak megdöntése nélkül. A januári sztrájkmozgalmat is igyekezett úgy levezetni, hogy a lehető legkisebb mértékben akadályozzák csak a háborus termelést. Ezért közölték a vidéki pártszervezetekkel, hogy a hadiszállítások érdekében a vasuti forgalmat fenn kell tartani.

A kanizsai pártszervezet, ha akarta volna sem tudta ezt az utasítást végrehajtani, mert január 19-én délben, a Nagykanizsai Déli Vasút napibéres munkásai és egynéhány a kinevezett vasuti alkalmazottak közül is abbahagyták a munkát és sztrájkbaléptek. A sztrájk ideje alatt több helyi és egy gyorsvonatot is kellett állítani és a katonai szállítmányoknál is eltolódások történtek.⁵⁰

A munkások harca tehát néhány helyen kilépett a pártvezetőség által kijelölt mederből. Ez még inkább erősítette az országos pártvezetőség azon törekvését, hogy minél rövidebb időn belül véget kell vetni a sztrájkoknak, mielőtt annak irányítása kezükből teljesen kicsuszna.

A miniszterelnök ígéretet tett – a szociáldemokraták „örökös követelésének” – a választójogi reformnak a meghozatalára, a közélélmzés megjavítására. A pártvezetőség erre utasítást adott a sztrájk beszüntetésére. Pedig ezt a forradalmi helyzetet ki lehetett volna használni!

Hibát követelt el Hamburger Jenő és Sneff József is, amikor nem tudott következetesen szakítani a Szociáldemokrata Párt Központi Vezetőségének politikájával, annak utasításait kötelezőnek érezték. Nem látták elég tisztán, hogy a központi pártvezetőség áruló politikát folytat és igyekszik a munkásság mozgalmát leszerelni. Ezért, amikor január 20-án Hamburger Jenő utasítást kapott a sztrájk beszüntetésére, javasolta a Munkástanácsnak a munka felvételét. A Tanács többsége, azonban ellenezte ezt a lépést és Hamburgernek csak nagy nehézségek árán sikerült javaslatát keresztül vinni. A sztrájk megszűnésével, aztán megszűnt a Munkástanács is.⁵¹

Miután a sztrájkokat sikerült leszerelni az uralkodó osztály megindította a támadást a sztrájkok vezetői ellen. A kormány felismerte, hogy ezek a megmozdulások már nem bér, élelmzési és szervezkedési kérdések miatt törték ki, hanem az állammal és társadalommal szemben, egyenesen hatalmi kérdéssé váltak.⁵²

Január 31-én Szurmay hadügyminiszter parancsára letartóztatták Hamburger Jenőt és Sneff Józsefet. Pozsonyba szállították őket, ahol fegyelmi kihágás, hatóság elleni erőszak, az állam hadereje elleni büntett, államellenes és forradalmi cézatu munkástanács alakításának vádjával
202.

hadbírószág elé állították a letartóztatottakat.⁵³

A tárgyalásra csak jóval később került sor : augusztus 24.-én kezdődött és szeptember 8-ig tartott, Hamburger Jenőt 15 hónapi szigorú fogságra ítélték. Sneff Józsefet azonban kénytelenek voltak szabadon bocsájtani.

A pernek nagy nemzetközi visszhangja támadt. A Pravda 1918 szeptember 28-i számában számolt be a per lefolyásáról : « A pozsonyi hadosztály-bírószág előtt most ért véget az első bolsevik per címmel »⁵⁴

Azonban perrel és terrorral nem lehetett már a forradalmi fellendülésnek útját állni. A gazdasági helyzet további, szinte hihetetlen romlása új, még erősebb harcra tüzelte az elnyomott tömegeket. Joggal írhatta ezért Szamuely Tibor 1918 májusában, hogy Magyarországon érik a vetés. . . . A háború vetette, a nyomoruság trágyázza, a forradalom fogja learatni.⁵⁵

Szinte el sem tudjuk képzelni, milyen súlyos terhet jelentett már a háború viselése. Egymás után bocsátották ki a hadikölcsönöket. /Nagykanizsán a hét hadikölcsönben 77353 050 Koronát jegyeztek.⁵⁶ Egymást érték a rekvirálások, míg végül a termelőknél már csak 9 kg. fejadagot hagytak egy hónapra.⁵⁷ A zsirfejadagot is havi 80 dg-ról a felére csökkentették.⁵⁸ Sőt, petróleumot, gyufát régóta még látni sem lehetett. Az árak emelkedése hihetetlen magas szintet ért el : egy méter karton a háború előtt 40 fillér volt, most 40 Korona. Egy pár cipő most 300 Korona, régebben 10 korona volt.⁵⁹ A bér ugyanakkor alig kétszerese volt a háború előttinek, de még pénzért sem igen lehetett vásárolni.

A Zalai Hírlap július 19-i száma közli, hogy 100 emberre jut egy pár cipő, olyan kevés kész anyag áll rendelkezésre.

Az esztelen vérontás, a háborús szenvedések a dolgozó tömegek harcának mind erősebbé válása, a középrétegeket, sőt a burzsoázia egy jó részét is meggyőzte arról, hogy elengedhetetlen a béke mielőbbi megkötése és a politikai változások szükségessége. A «háboruellenes egységfront» így tovább erősödött, kovácsolódott. A béke kérdésében teljes is volt az egyetértés közöttük. A nagykanizsai 1918 május 1-i béketüntetésen ez ismételtén megnyilvánult, ahol a munkásokon kívül a város polgári

elemei is felvonultak, és a le a háborúval ! Térjenek haza a frontról a katonák ! » jelszavak voltak transzparensaikre írva.⁶⁰

De nem volt egységes nézete az "egységfrontnak" a fennálló politikai rendszer megváltoztatásának mértéke és módszere, a háború megszüntetésének utja tekintetében.

Az alsó néprétegek - munkásság, kispolgárság, értelmiség, a szegény-paraszság - eddigi megmozdulásaikban többször megmutatták, hogy készek a forradalmi harcra is.

Viszont a vezető erő hiányzott. Az SzDP vezetősége ugyan akarta a békét, akarta a rendszer bizonyosfokú megváltoztatását, de a forradalmi utat elvetette reformista ideológiájának megfelelően. A nagykanizsai szociáldemokrata vezetők néhány esetben kacérkodtak ugyan a forradalom gondolatával, de gyökeresen ők sem tudtak szakítani az országos politikával. Ez a politika a Választójogi Blokk megalakulása után mégjobban közeledett az ellenzéki pártok politikájához és végül a Nemzeti Tanács megalakulásában szintézis jött létre október 25-én.

A Nemzeti Tanács célja a béke, a nemzeti függetlenség megteremtése, a finánctóke és a nagybirtok politikai vezető szerepének megszüntetése, polgári demokratikus reformok bevezetése és a forradalom megakadályozása volt. Mivel e követelések magukban foglalták a tömegek legfontosabb célkitűzéseit, a dolgozók mindenütt támogatták azokat.

Október 26.-án a nagykanizsai néptömegek is népgyűlésen tettek hitet a Nemzeti Tanács programja mellett. Ugyanakkor azonban Hamburger Jenőt is védelmükbe vették, mikor határozatukban erőiesen követelték, hogy Hamburger Jenőt azonnal bocsássák szabadon, mert "a népgyűlés Hamburger Jenővel teljesen egyetért és érte, minden áldozat meghozatalára kész."⁶¹ Üdvözlő táviratot is küldtek a pozsonyi börtönben sínylődő hős kanizsai orvosnak.

Az események azonban nem a reformnak kedveztek, hanem a forradalmi megoldást siettették.

A központi hatalmak teljes vereséget szenvedtek, a Monarchia fölbomlott.⁶² a nemzetiségek elszakadtak, a kormánysszervekben anarchia dúlt.

204.

Tiszáék csoportja mégsem akarta átadni a kormányt a Nemzeti Tanácsnak. sőt a reakciós Hadik János gróf alakított kormányt október 29-én.

A budapesti munkás és katonatömegek, azonban nem nyugodtak bele a reakció további hatalmon maradásába.

Október 29-én és 30-án alakult Munkás és Katona Tanácsok vezetésével a katonák és felfegyverzett munkások szállták meg a középületeket. Csekély fegyveres harc után hatalmukba kerítették a főváros stratégiai pontjait.

A Nemzeti Tanács egyáltalán nem ^{vett részt a} forradalomban, ezt bizonyítja Károlyi Mihály visszaemlékezése is: „Mi nem akartuk még átvenni a hatalmat, mi szervezni akartuk erőnket . . . A nép maga csinálta meg a forradalmát, a nép vette kezébe a hatalmat és adta át a Nemzeti Tanácsnak.” ⁶²

A budapesti forradalom győzelmének hírért a kanizsai munkásság nagy örömmel vette tudomásul. A forradalmi mámorban sem feledkeztek meg azonban szeretett vezetőjükről. Október 31-én este Hamburger Jenő lakása elé vonultak és hosszú időn át éltették az ablakból integető Hamburgernét és börtönmélyén synylődő férjét, ismételten követelve annak szabadon bocsátását. A munkásság lelkes kiállásának volt köszönhető, hogy minden ellenállás nélkül, csendben zajlott le Nagykanizsán az „átalakulás”. A város vezetősége egyhanguan alávetette magát a Magyar Nemzeti Tanács rendelkezéseinek.

A háborús szenvedések, az orosz forradalmak példáit követő proletárság harca, tehát valóban „megérlette a vetést”. A forradalom győzött, de a tömegek helyzete továbbra sem javult, az osztályellentétek továbbra sem szűntek meg. Ennek megoldására egy újabb forradalomra volt szükség. Egy proletár forradalomra, mely az egyetlen olyan osztályt juttatja hatalomra, amit a fennálló társadalmi rendhez semmi érdek nem fűz – a proletáriátust.

1919 március 21-én ez a forradalmi átalakulás is végbement, és a proletáriátus most már valóban learathatta a harcok tűzében érlelt vetés gyümölcsét.

Die Wirkung der russischen Februar- und Oktoberrevolution im Jahre 1917 auf die Arbeiterbewegung von Nagykanizsa.

Die Gegensätze zwischen den imperialistischen Mächten führten im Jahre 1914 zum Kriege. Es ist der nationalisistischen Erziehung zuzuschreiben, dass auch die Arbeiterschaft von Nagykanizsa gegen den Krieg nicht protestierte. Die lokale Organisation der SDP rief die Arbeiter auf, den Klassenkampf während des Krieges einzustellen. Die Kriegsverluste und die wirtschaftlichen Schwierigkeiten hatten aber auch die Arbeiter von Nagykanizsa ernüchtert. Der Kampf gegen den Krieg wurde durch die Nachricht über die russische Februarrevolution nur vertieft.

Der Kampf der Arbeiterschaft gegen den Krieg verstärkte sich besonders nach dem 1-ten Juli 1917. Dann traten Jenő Hamburger und Josef Snell an die Spitze der SDP von Nagykanizsa. Die Arbeiterschaft in Nagykanizsa brachte schon nicht nur ihre Sehnsucht nach dem Frieden, sondern auch ihre Unzufriedenheit mit dem herrschenden System zum Ausdruck. Zur Methode des Umsturzes des alten Regimes gab die russische Sozialistische Oktoberrevolution das Beispiel. Die Arbeiter, die Intelligenz, die Kleinbürger, sogar ein Teil der Bourgeoisie stellten sich hinter die Sozialdemokraten von Nagykanizsa. Die „Einheitsfront“ hatte sich immer mehr zusammengeschmiedet, und als deren Ergebnis ging die bürgerliche revolutionäre Umgestaltung trotz der Vergeltungsmassnahmen der Regierung ohne jede Erschütterung vor sich.

J e g y z e t e k

1. 1914-ben már közel 1000 sebesült érkezett Nagykanizsa kórházaiba. A háború kitörése előtt, ugyanis felépítették Nagykanizsán a Monarchia legnagyobb barakk-kórházát, ahol 3000 ezer befejezett tudtak elhelyezni.
2. Az ezred történetét Szepessy Bugsch Arnold : A magyar királyi nagykanizsai 20. honvéd gyalogezred története a világháborúban / Sopron 1931/ c. könyvében dolgozta fel.
3. Hantos Elemér dr. kanizsai országgyűlési képviselő ennyire becsülte a katonai kiadásokat, Zalai Hírlap 1915. február 25. 24 millionba kerül naponta a háború.
4. Zalai Hírlap 1915. január 30. Zalában is rekvirálnak.
5. U.o. január 29. Megint drágább a liszt !
6. U. o. Virág helyett - konyhakertészettel.
7. U. o. 1915. április 1. Visszavonták a piaci ármegállapítást.
8. Zala június 28. A kiskánizsaiak bojkottálták a kanizsai piacot.
9. Zalai Hírlap 1915. április 3. Béke / vezércikk/
10. Dokumentumok a Párttörténet Tanulmányozásához. VIII./2 a.
11. Zalai Hírlap 1915. május 1. Fellívás a kanizsai munkássághoz.
12. Ezeket a törvényeket 1912-ben hozták. Az 1912/LXIII. törvénycikk 9. § értelmében a gyűlések, felvonulások tartását tiltották és a gyűlésen résztvevőket - nemcsak a szervezőket/-lecsukhatták.

13. Zalai Hirlap 1916 szeptember 5. Erdélyi menekültek Nagykanizsán.
14. U. o. december 16. Arány utcai véres epizód.
15. Lenin Művei 23. k. 284. old.
16. Z. H. 1916. szeptember 16. Bevonultak a kanizsai harangok !
17. Zala. 1917. január 27.
18. U. o.
19. U. o. 1917 február 4. Elfogyott a villamostársaság szene !
20. U. o. 1917. február 17. Zárják be az elemi iskolákat !
21. U. o. március 29.
22. Z. H. 1916 január 14. Hogyan kell bánni a hadifoglyokkal ?
23. Siklós András : Magyarország története 1917-19-ig. Egyetemi jegyzet 8. old.
24. Lásd. Mucsi Ferenc : Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon, Századok , 1958. 5-6 szám,
25. Z.H. 1917 április 27. Május 1. Nagykanizsán
26. Magyar Május Elsejék. Dokumentumgyűjtemény. Szerk : Réti László Bp. 1953. 207. old.
27. József Farkas : "Rohanunk a forradalomba. " A magyar irodalom útja 1914-19. Bp. 1957. 134. old.
28. Z. H. 1917. május 2. Május 1. Nagykanizsán.
29. U. o. június 9. A kanizsai szocialisták választójogi napja.
30. U. o. 1917. június 25. A kanizsai választójogi blokk megalakulása.
31. Hamburger Jenő 1883 május 31-én született Zalaudvarmokon, Iskoláit Zalaszentgróton, majd a Keszthelyi Gimnáziumban végezte. A Budapesti Orvos Egyetemre 1902-ben került. Már első éves egyetemista korában belépett a SzDP-be. Szigoratait kitüntetéssel végezte. Gyakorló orvosként 1903-ban Berlinbe került, a híres Hermes sebész professzor mellé. 1910-ben Zalaszentgrótra jött vissza körzeti orvosnak. Betegei úgy emlegették, mint csodadoktort. Saját röntgenkészüléke volt, ami ekkor ritkaság számba ment. A szegény, vagyontalan betegeket ingyen ápolta, sőt orvosságra még pénz adott nekik. Ő szerkesztette a Zalaszentgróton megjelenő Zalavölgyi Hírlapot. A háború kitörése után, 1914. augusztustól a kanizsai tartalékkorházban, a Rothe-Kreuz-Spítalban katonai szolgálatot teljesített. Másfél évig mint civil, később népfőlkelő főorvossá nevezték ki. 1917 július 1.-én lett hat hónapra várákozási illetékkal szabadságolva, mint jelenleg szolgálatképtelen. /Hamburger per. Magyar Munkásmozgalmi Intézet Irattára A XV. 1/1918/22. Vádirat 19. old. és Rézső Pál - Székelyhidi Vilmos : Dr. Hamburger Jenő az orvos és forradalmár /

32. Sneff József 1887-ben született, Ács mesterséget tanult, majd a Nagykanizsai Munkásbiztosító Pénztár tisztviselője lett. A munkásmozgalomban 1905 óta résztvevett, 1917-től a nagykanizsai SzDP titkáráként dolgozott.
33. Hamburger per jegyzőkönyv 93. old. Hamburger vallomása.
34. U. o. Vádirat, Jegyzőkönyv 20. old.
35. U. o. Deák Péter tanuvallomása.
36. U. o. Vádirat, Jegyzőkönyv. 21. old.
37. U. o. 20. old.
38. U. o. 3. old.
39. Z. H. 1917. augusztus 3. A koplaltatott Kanizsa.
40. Hamburger per Vádirat, Jegyzőkönyv 21. old.
41. Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. V. köt. 23 old.
42. Hamburger per. Sneff József vallomása, Jegyzőkönyv 130. old.
43. MMTVD V. köt. 29. old.
44. U. o. 76. old.
45. U. o. 56. old.
46. Landler Jenő és Hamburger Jenő egyetemista koruk óta jóbarátok.
47. Hamburger per Sneff József vallomása, Jegyzőkönyv. 103. old.
48. MMTVD. V. köt. 63. old.
49. Hamburger per. Ítélet, Jegyzőkönyv. 457. old.
50. U. o. 452. old.
51. Hajdu Tibor : Tanácsok Magyarországon 1918-19-ben. Bp. 1953. 17. old.
52. MMTVD. V. köt. 131. old.
53. Lásd : Hamburger per. Magyar Munkásmozgalmi Intézet Irattára. A XV. 1/1918/22.
54. Rézsó Pál - Székelyhidi Vilmos : I. m. 9. old.
55. Szamuely Tibor : Riadó. Bp. 1959. 67. old. Érik a vetés c. cikk.
56. Z. H. 1918. január 2. Nagykanizsa és a hét hadikölcsön.
57. U. o. április 6. Az utolsó rekvirálás ma kezdődött Nagykanizsán.
58. U. o. április 5. Zsirrekvirálás is lesz.
59. U. o. április 11. A kanizsai piac.
60. Z. H. 1959. november 8. Hősi idők emlékeiből. Tálosi Lajos visszaemlékezése.

61. Z. H. 1918 október 27. Nagykanizsa népe a radikális irányelvek mellett.
62. Lásd bővebben Zsigmond László : Az Osztrák - Magyar Monarchia széttörése. Századok, 1959. évf. I. szám. 94. old.
63. Károlyi Mihály : Egy egész világ ellen. I. köt. Harcom a békéért. München 1923. 497. old.

A TARTALOM ÉS FORMA KÉRDÉSÉHEZ A TÖRTÉNETI FORRÁSOK BELSŐ KRITIKÁJÁBAN

Kristó Gyula

V. évf. magyar-történelem-latin sz. h.

MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET

Horváth János Árpád - kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái c. könyvé nyomán¹ viszonylag széles körű vita bontakozott ki. Megjegyzéseink éppen ennek a polémának köszönhetik létrejöttüket. Nem akarunk természetesen a rég lezárt vitakérdéshez hozzászólni, sem megjegyzéseket tenni a vita - ahogy mondani szokás - margójára, csupán állást kívánunk foglalni a vita alapproblémájában. A vita alapja - kimondva vagy kimondhatatlanul - módszerbeli, metodikai probléma volt, a belső forráskritika tartalmi és formai elemeinek alkalmazási lehetősége, kapcsolata és aránya. Elvileg nincs és nem is lehet vita vagy véleménykülönbség a tartalom és forma viszonyát illetően, Horváth János is hangsúlyozta, hogy „... a tartalmi szempont soha nem hanyagolható el.”² Ugyanezt summázza Mezey László is: „... a szövegekkel való foglalkozásnál a stílus, a forma kérdései, a próza-diszités kérdései nem nélkülözhetők, de csak a tartalmi vizsgálat ismert és bevált eszközei mellé rendelve, mégpedig úgy, hogy a döntő szó mindenkor a tartalmi érveké lesz.”³ A probléma voltaképp ennek az általános, mindenki által ismert és tudott tételnek Horváth János szerinti értelmezésében, gyakorlati alkalmazásában állott. Köztudott dolog, hogy középkori latinnyelvű emlékeink, krónikáink, okleveleink általában a problémák sokaságát hordják magukban. Számos esetben ismeretlen az írójuk, a megírás ideje, eldöntetlen a mű - főleg az oklevelek - hitelessége. Magától értetődik, hogy e problémák megoldására - a tartalmi vonatkozású érvek mellett - maximálisan alkalmazható és

alkalmas is a formai elemzés, a stílusvizsgálat. Használatát legalább két körülmény, két fontos tény igazolja. Az egyik az, hogy a nyelvvel szemben „... az irodalmi stílus és általában a stílus minden körülmények között felépítmény/kiemelés ott, K. Gy./, tehát teljes egészében függvénye az egyes korok társadalmának: a társadalom változó izlésének, művészi törekvéseinek megnyilatkozása – nyelvi téren.⁴ Tehát van bizonyos közösségi jellege. A másik ok pedig voltaképp az első dialektikus ellentétében, a stílus egyéni voltában rejlik. E két ok a legteljesebb mértékben indokoltá és jogosulttá teszi a formai vizsgálat intenzív alkalmazását. Az is közismert, hogy tudósaink nagyon sokáig nem éltek a stíuselemzés objektíve adott lehetőségének még valamelyes, nem hogy teljes kiaknázásával sem, pedig a középkori latin nyelv stílusfejlődésének szakaszait képező rimes, ritmikus prózát stb. fel sem kellett „fedezni”: a XI század második felétől bőven ömlő, a művészi szerkesztés szabályait tanító könyvek, az ars dictandi-k, az ars dictaminis-ek, a rationes dictandi-k részletesen adnak felvilágosítást róluk. Mégis, Magyarországon – szemben más országokkal – nagyon kevesen használták fel a belső forráskritikában a formai elemzést, s még kevesebben foglalkoztak a középkori latinság stílusvizsgálatával, lényegében itt csak Rácz Elemér⁵ és Horváth János neve említhető meg, s voltaképp csak Horváth János az, aki egy egész szintetikus monográfia alapvető vizsgálati szempontjait teszi meg a formai elemzést, „Éppen ezeknek a stílusirányzatoknak a megfigyelése, a változások okainak a feltárása és az így nyert eredményeknek a kronológia és szövegkritika területén való alkalmazása az alább következő vizsgálatok feladata.”⁶ Horváth munkája azonban nem az Árpád-kor irodalmának stílustörténete, hanem mindenekelőtt forrástanulmány, s ezért művében teljes joggal vizsgálhatjuk a belső forráskritika tartalmi és formai oldala arányának alakulását.

Horváth János ujszempontra a stíuselemzést könyben részesítő, az abból adódó eredményeket helyenként abszolutizáló műve – ezt mindenki elismeri, még Horváth legélesebben polemizáló vitapartnere, Győry János is – „uttörő jellegű”.⁷ Talán ebből is következhetett, hogy Mezey a vizsgálat formai módszerének tulzott alkalmazásával, túlhajtásával „vádolja” Horváthot, azzal, hogy

„nem is egy tévedése elkerülhető lett volna, ha nem néz mindent a forma szemszögéből.”⁸ Birálatában még ennél is messzebbre megy el Mezey László, s Horváth Jánosra konkretizálva a következő elvi megállapítást teszi: „Egy szöveg tartalmi problémáinak eldöntésénél tisztán formai /kiemelés ott, K. Gy./ elegendő igénybevétele, mint a stílusvizsgálat, nem egyéb formalizmusnál.”⁹ /kiem. ott, K. Gy. / Mezeynek ez utóbbi tételét nem tudjuk elfogadni; Horváth János – szerintünk is – kissé túlhajtja ugyan a stílusvizsgálatot, eredményeit néhol abszolutizálja, azokból túl messzemenő következtetéseket von le, egyszóval a forrásvizsgálat tartalmi és formai szempontu érveinek arányát eltolja a formai alaku elemzés javára, de ez még nem formalizmus, bár olykor annak tűnhet.

Valóban csak röviden érintjük Győry János birálatát, már csak azért is, mert Horváth János megadta rá a választ.¹⁰ Karácsonyi Béla vitahozzászólása is nagymértékben Győry értelelésével polemizál.¹¹ Véleményüket nagy általános-ságban a magunk részéről helyesnek tartjuk. Győry János ilyeneket állít pl. Horváth János művéről: „Horváth teljesen öltetszerűen fogja rá egy-egy szövegre, hogy rimes, vagy ritmikus próza, s idevágó elemzései – művének csaknem kétharmada – egyenesen nevetségesek.”¹² Ez nem áll, durva hamisítás, szinte rágalmazás. El kell azonban ismerni, hogy Győry egynémely megállapításának magva alapján helyes, de erősen túlhajtott, a hibákat eltulzó körítése miatt, a konkrétból való elcsúszott általánosításai következtében veszít értékéből. Pl.: „Ahol Horváth krónika-szövegrészeket datál, vagy fiktív szerzőknek tulajdonít ritmusvizsgálatával, ott minden megállapítása revízióra szorul. Iskoia-példája ennek a könyve 256–259. oldalain található részlet, amelyben ritmikusnak mond ritmushibáktól hemzsegő szöveget és vice versa.”¹³ Az általánosítás rossz, a konkrét példa azonban helyes. A fenti oldalakon található krónikarészlet a Budai Minorita Krónikából való, Horváth János e részeket mintaszerű ritmikus prózában irtaknak véli, ami alapján véve túlzás, hiszen ha nem is maga a jellegtelen mondatvégek aránya, annyira azonban nem csekély, hogy a szöveget mintaszerű ritmikus prózának minősíthessük.

A magunk részéről Mezey birálatának már több tételével értünk egyet, Horváth János bizonyításaiiban tényleg sokszor eltulzottan nagy szerepet juttat a formai jellegű érveknek, amiben nem követjük, de ez mit sem von le abból, hogy

nagyon sok elvi megállapítását, téziséit irányadónak ismerjük el. Elfogadjuk Horváth Jánosnak a magyarországi latin nyelvű irodalom stílusfejlődésére megállapított korszakait, a rimes, a ritmikus és a humanista stílus korát. Nyomában azt is valljuk, hogy az egyik fajta stílusról a másikra való áttérés nem azonnali, vannak – olykor tekintélyes hosszúságu – átmeneti időszakok, ingadozások. Horváth Jánost követve az alábbiakban rögzíthetjük a különböző stílusok elterjedtségének, használata általánosságának, uralkodásának idejét. A rimes próza legelső emléke hazánkban az 1001-1002-ben készült pannoni-halmi oklevél. /Pontosabban: ténylegesen 1001-1002-ben írt részei már a rimes próza szabályai szerint készültek./¹⁴ A rimes próza uralma nagyjából a XII. század végéig kizárólagos, a XIII. század első felében még itt-ott elvétve előfordul, de a „XIII. század 30-40-es éveiben... a rimes fogalmazás egyszer és mindenkorra eltűnik okleveleinkből, véglegesen helyet adva az újnak, a ritmikus prózának.”¹⁵ A ritmikus próza a pápai udvarból sarjadt ki, általános használata ott is csak 1198-tól számítható. „A ritmikus próza gyakorlatának megszilárdulása a királyi kancelláriában nálunk a XIII. század negyedik évtizedének elejére esik.”¹⁶ A ritmikus próza uralma a XIV. század legvégéig kizárólagos. A XV. században felbomlásának folyamata /ami már némileg a XIV. század második felében megkezdődött/ erősödik, a XVI. század pedig a teljes felbomlás képét mutatja.¹⁷ Közben a XV. század második felében megjelenik, és hamarosan uralkodóvá válik a humanista stílus.

Horváth János nagy érdemének tudható be a stílusfejlődés itt röviden vázolt menetének megrajzolása, s ebben tökéletesen egyetértünk vele. Horváth – a téma újszerűségénél fogva – mindent ezen újszerű vizsgálati szempont oldaláról néz, s éppen ezzel, az egyébként nagyon jelentős kutatási szempont, eszköz tulhajtásával hívja ki maga ellen a formalizmus vádját.

Hogyan lehet elkerülni e veszélyes buktatót? Csakis úgy, ha mindenkor a tartalmi érveket tartjuk meghatározóknak, s kiindulópontnak, ahol csak erre bármi ilyen jellegű adat rendelkezésünkre áll. A tartalom és forma kategóriáit csak akkor értelmezzük marxista módon, ha a kettő helyes viszonyát, azaz a tartalom elsődleges és meghatározó jellegét a gyakorlatban is alkalmazzuk. Ezért építjük feltételezéseinket megállapításainkat mindig elsődlegesen tartalmi alapokra. A bizonyításhoz elégséges tárgyi- tartalmi jellegű érvek mellé mint 214.

kontrolláló, az elégtelen tárgyi-tartalmi bizonyítékok mellette mint kiegészítő, a megoldás útját jelző /de sehol sem önmagában megoldást adó !/tényezőt vesszük figyelembe a stílusvizsgálatot. Nem követjük tehát abban Horváth Jánost, hogy tisztán formai érvek segítségével állapítsunk meg szerzőket, és analizáljuk, illetve szintetizáljuk a krónikaagyomány egyes darabjait. Ez a módszer távol esik a tartalomról és formáról vallott marxista lénytől, ugyanakkor más elvi szempont miatt is téves. Horváth János elfeledkezik arról, hogy - bármennyire is egyéni a stílus - egy adott, nagyjából rövid időszakban a stílus területén lényeges változásokat nem lehet kimutatni/különböztetni, ha nem stíluszakasz-határról van szó/, azaz egy bizonyos korban lényegében azonos stílusformában írnak az emberek. Vegyük példának a Budai Minorita Krónikát, továbbá Káldi Márk önálló jellegű alkotását; valamint a Névtelen /un. János/ Minorita Krónikatöredékét és Küküllei Nagy-Lajos -életrajzát. Ezek mind XIV. századiak, sőt egyik-másik mű keletkezése időben igen közel esik egymáshoz, ebből következően eleve le kell mondanunk a formai vizsgálat kizárólagos alkalmazásáról az ebből adódó eredmények valamiféle abszolutizálásáról. A XIV. század stílus szempontjából a ritmikus próza még szinte korlátlan uralmának jegyét hordozza, s éppen ezért; mert egy már kialakult s a felbomlás jeleit még alig mutató stílusfaj uralmáról van szó, elvileg szerző- elkülönítésre önmagában elégséges alapot szolgáltató formai jellegű érveket szinte lehetetlen keresni és a gyakorlatban találni. Az ilyen célú vizsgálatoknál a formai elemzés adta eredmények a forráskritika szempontjából szinte alig jöhetnek számításba. /Természetesen más a helyzet a stílustörténet felvázolása esetében. / A stílusvizsgálat módszerét azonban nem kell mindenütt jelentőségében elbogatellizálni. Kiválóan alkalmas s szinte egyedül eredményre vezető módszer a tartalmilag érdektelen, jellegtelen interpolációk szövegromlások vizsgálatára, de csak akkor, ha az alapszöveg és az interpoláció /vagy szövegromlás/ nem azonos stílusfaj uralkodásának idejében készült. A stílusvizsgálat, a prózaritmus vizsgálata igen indokolt pl. a Küküllei János krónikájának rekonstruálását célzó kutatásoknál. Küküllei műve feltétlenül XIV. századi keletkezésű, tehát a ritmikus próza kizárólagos uralmának idején íródott, míg az azt fenntartó krónikák mind XV. század végiek, akkor jöttek létre, amikor az írók már nem ismerték a

ritmikus próza szabályait, s nem is alkalmazták azokat. Sematizálva tehát úgy fest a kép, hogy mindaz, ami a XV. század végi Küküllői-szövegekben ritmustalan, az XV. századi kéz nyomát viseli. Ismételten hangsúlyozzuk: Ilyen jellegű problémák eldöntésére kiválóan alkalmas a stílusvizsgálat, de pl. sem a Budai Minorita Krónika, sem Kálti Márk krónikaszintézise szövegeinek elkülönítése, éppen egymáshoz közeleső keletkezési idejük miatt, nem oldható meg csak a stílusvizsgálat eszközeivel. Ilyen és ehhez hasonló esetekben mindig a tárgyi-tartalmi jellegű érvek a mérvadók.

Több téren – már a stílusvizsgálat módszerén mint egységen belül – sem tudunk egyetérteni Horváth János sokszor ki nem mondott, de gyakorlatban alkalmazott tételeivel. Horváth a ritmikus próza kizárólagos uralma alatt keletkezett szövegeket – olykor – aszerint egységesít, hogy mintaszerű ritmikus prózában íródtak, vagyis hogy mondatvégeiken abszolút a ritmizáltság. Ez szerintünk nem szöveg – egységesítésre vagy elkülönítésre alkalmas kritérium, hiszen köztudott, hogy éppen – . . . a ritmikus prózának alapszabálya, hogy az abszolút mondatvégeken szabályos cursusnak kell elhelyezkednie. ¹⁸

Szerintünk, ha egy ritmikus prózában írt szöveg egyéni stílussajátosságait keressük, akkor nem a szöveg ritmikus voltát kell hangsúlyozni, hanem a ritmusformációk megoszlását, a ritmusképletet. Ezt a megállapítást – úgy tűnik – Horváth János is osztja, hiszen a ritmikus próza stílusfaján belül a ritmikus formáció változását mint a ritmikus próza egységes egészén belüli, vizsgálódásokra és eredmények elérésére alkalmas kritériumot egy ízben említi: „ . . . nem lehet a középkori ritmikus prózáról általánosságban / kiemelés ott, K. Gy. / beszélni, mivel részint az egyes ritmikus formációk /kiem. tőlem, K.Gy. / , másrészt ezek alkalmazásának gyakorisága a változó idővel együtt változik . . . ” ¹⁹ Ha tehát egy ritmikus prózában írt szöveg egyéni stílusjegyeit akarjuk meghatározni, akkor a szöveg abszolút mondatvégei ritmizáltságának arányát szinte számításán kívül hagyhatjuk mint általános jegyet, s fokozottabban kell figyelembe venni a ritmusképlet mint egyéni stílussajátosság eredményéből adódó következtetéseket.

Horváth János nyomán azt is leszögezhetjük, hogy „ a rimes próza mint stílusfaj nem olyan csálhatatlan eszköz az oklevelek és egyéb elbeszélő jellegű szövegek keletkezési idejének megállapítása szempontjából, mint a cursus ” ²⁰, már csak azért sem, mert bár a rimes próza az 1200 -as évek elején leha-
216.

nyatlik a rim mint stílusékesítmény alkalmazásának gyakorlata egyes esetekben a XIII., sőt XIV. században is kétségtelen. ²¹ Másutt elvégzett vizsgálataink igazolják Horváth állításának helyességét: a rimhasználat, még hozzá szándékos, tudatos rimhasználat a XIV. században vitathatatlan. Éppen azért, mert használata alapján véve egyedül, nem általános – ennyivel toldjuk meg Horváth tételét –, a rimhasználat mértéke, tudatossága, a rimtechnika fejlettsége a XIV. században objektíven alkalmas szöveg- és szerző- elkülönítésre, meghatározásra.

Horváth János művének tanulságait, felhasználási lehetőségeit illetően két nézet áll élesen szemben egymással. Az egyik Győry Jánosé: „A kutatónak, aki ezután foglalkozik majd hasonló kérdésekkel, első kötelessége lesz: óvakodni Horváth János módszerétől és eredményeitől.” ²² A másik Karácsonyi Béláé: „Horváth János kezdeményezése elvileg is pozitív, hiszen minden bizonnyal számos kutató új eljárások, új módszerek, új vizsgálati szempontok kialakítására fog ösztönözni.” ²³ Mi a magunk részéről nem kívánunk élni Győry János „jótanácsaival”, hanem a második nézethez tartjuk magunkat. Ha olykor vitázunk is – mert vitázni kell – Horváth Jánossal, alapvetően semmiképpen nem vetjük el módszerét, sőt – mintegy „megszelidített” formában – magunk is használjuk.

Zur Frage des Inhalts und der Form in der Inneren Kritik der Historischen Quellen.

von Gy. Kristó

1954 erschien die Monographie von János Horváth: Die Stilprobleme unserer lateinsprachigen Literatur in der Arpadenzeit, die eine grosse Debatte ausgelöst hatte. Wir sind mit den Forschungsergebnissen Horváths einverstanden, jedoch nicht mit seiner Methode. In seinem Werk begeht er manchmal Fehler gegen das richtige Verhältnis des Inhalts und der Form, durch die Neuartigkeit seiner Methode misst er eine übermässige Bedeutung den Feststellungen der Stilprüfung bei. Wir stellen fest, dass nur die prinzipielle Bedeutung und die praktische Verwirklichung der Priorität des Inhalts die einzig richtige marxistische Anschauung ist. In einer Stilart der mittelalterlichen lateinsprachigen Literatur, bei den in rhythmischer Prosa geschriebenen Werken muss, was die Quellenkritik betrifft, nicht die Stufe der absoluten Rhythmisation am Satzende, wie Horváth es meint, sondern die Teilung der Rhythmusformen, die Rhythmusformel berücksichtigt werden. In den Werken des XIV. Jahrhunderts kann der Reim, weil er individuelle Eigenart ist, auf den Verfasser ein charakteristisches Licht werfen.

I r o d a l o m

1. Horváth János : Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., Akadémiai Kiadó 1954. /Továbbiakban : Horváth : Stílusproblémák/
2. Uo. 282.
3. Mezey László : Horváth János : Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Filológiai Közöny, 1955. /1. évf. / 2. szám. 275.
4. Horváth : Stílusproblémák 33.
5. Rácz Elemér : A ritmikus próza XII.-XIII. századi okleveleinkben. Bp., 1927.
6. Horváth : Stílusproblémák 33.
7. Győry János : Horváth János : Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái, Irodalomtörténeti Közlemények 1955. /LIX, évf. / 3. sz. 240.
8. Mezey László : i. m. 275.
9. u. o.
10. Horváth János : Megjegyzések Győry János könyvismertetésére, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. /LIX, évf./ 3 sz. 349-364.
11. Karácsonyi Béla : Hozzászólás Horváth János könyvének vitájához. Irodalomtörténet, 1956. , 3. sz. 309-321.
12. Győry János i. m. 344.
13. U. o. 347
14. Horváth : Stílusproblémák 75.
15. U. o. 102.
16. U. o. 71. Rácz Elemér, i. m. 21.
17. Horváth : Stílusproblémák 64.
18. Karácsonyi Béla : i. m. 317.
19. Horváth : Stílusproblémák 64.
20. Uo. 73
21. Uo.
22. Győry János i. m. 348.
23. Karácsonyi Béla : i. m. 321.

Tartalom jegyzék

Hajdu Emőke	A mai nyugatnémet pedagógia és nevelés ideológiai-politikai tartalma	1.
Varsányi Péter	Széchenyi István és a magyar közoktatás kérdése	17.
Végő József	Prózaritmus a népmesékben és Eötvös Károly műveiben	43.
Kollányi Teréz	Mire utalhat az ami vonatkozó névmás	71.
Kristó Gyula	A társadalom fogalmának magyar nyelvi kifejezései	89.
Bodó Károly	A 18. századvégi, 19. századelejei magyar "román" irodalom fejlődésének néhány kérdése	109.
Balogi I. Kornélia	Berzsenyi utolsó verseinek stíluskérdései	123.
Takács (Akácz) L.	Az 1956-os ellenforradalom ábrázolása regény- irodalmunkban	139.
Némethi Jenő :	A 17. századi kéziratos költészet és a barokk	153.
Iványi Anna :	Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán	169.
Pál József :	Az 1917-es februári és októberi orosz forrada- lom hatása Nagykanizsa munkásmozgalmára	191.
Kristó Gyula :	A tartalom és forma kérdéséhez a történelmi források belső kritikájában	211.